

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

**GÜNEY AZƏRBAYCAN:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

Bakı - 2014

Ön söz

Redaksiya heyəti: **S.Z.Bayramzadə** - məsul redaktor

Ə.Bije (Rəhimli) - redaktor

Ş.Rüstəmov - redaktor

“Güney Azərbaycan: tarix və müasirlik”.
Bakı, “Zərdabi” nəşriyyatı, 2014, 216 səh.

ISBN 978-9952-33-083-0

Ş $\frac{070010005}{0103-2014}$ qrifli nəşr

© AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu, 2014

Oxuculara təqdim olunan bu məqalələr toplusu Güney Azərbaycanın müasir tarixinin aktual məsələlərinə həsr edilmişdir. Şərqsünaslıq İnstitutu tərəfindən əvvəlki illərdə oxuculara bu səpkidə üç toplu təqdim edilmişdir. Topluda oxucuları Güney Azərbaycanın tarix, mədəniyyət, elm və maarifinin ayrı-ayrı məsələləri və problemləri ilə tanış etmək nəzərdə tutulur. Bu, Azərbaycanın və İranın elmi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da önəmlidir.

Topludakı məqalələrdə əsasən aşağıdakı məsələlərdən bəhs edilir: 1) Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölünməsinə səbəb olan Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri, ilk dəfə olaraq müqavilənin fars və rus dilindəki nüsxələrinin müqayisəsi, Azərbaycana aid coğrafi yer adlarının müqavilədə təhrifi məsələləri; 2) Urmiya gölü, onun problemləri və həlli yolları; 3) İran İslam inqilabından sonra Güney Azərbaycan diasporunun ana dili uğrunda mübarizəsi; 4) İranda milliyyətçilik 5) Türkdilli toponimlərin farslaşdırılması; 6) Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırım törədilməsində missioner təşkilatların rolu və s.

Topluda türkiyəli tədqiqatçı Əli Qafqazlının “İran türkləri” adlı iri həcmli əsərinə yazdığı müqəddimə, Güneyin tanınmış siyasi-ədəbi xadimlərindən Seyid Cəfər Pişəvərinin ədəbi-bədii yaradıcılığına və XX əsrdə Güney Azərbaycanda aparılmış inzibati-ərazi bölgüsünə həsr olunmuş məqalələr də əksini tapmışdır.

“Bir daha Türkmənçay müqaviləsi haqqında”, “Türkmənçay müqaviləsi: açılmamış səhifələr (təhrif edilmiş coğrafi yer adları)”, “Brenda Şaffer və Azərbaycanşünaslıq”, “İranda Azərbaycan məsələsinə bir baxışın tənqidi”, “Məhəmməd Hadi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu”, “Səməd Sərdariniyanın əsərlərində soyqırım və Qarabağ olayları” kimi məqalələrin də yer aldığı toplunun çağdaş dövrdə Güney Azərbaycanın tarixi, sosial-siyasi və mədəni durumu ilə maraqlananlar üçün faydalı olacağına inanırıq.

Əkrəm Rəhimli

HƏSƏN SƏFƏRİ

*AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu*

1918-Cİ İLDƏ GÜNEY AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNDƏ SOYQIRIM TÖRƏDİLMƏSİNDƏ MISSIONER TƏŞKİLATLARIN ROLU

Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində – Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf ərazilərdə Azərbaycan türklərinə qarşı erməni-aysor hərbi dəstələrinin törətdiyi soyqırım XX əsrin ən dəhşətli soyqırımlarından biridir. Əslində Güney Azərbaycanda törədilən soyqırım mahiyyət etibarını ilə regionda türklərə qarşı son iki əsrdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımın tərkib hissəsi sayılır. Bunda əsas məqsəd isə müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı imperiyasının qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhali ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini qətl edib, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq məcburiyyətində idilər. Məhz buna görə, türklərin yaşadığı bütün bölgələrdə (Şərqi Anadolu, Quzey və Güney Azərbaycan) eyni taktika ilə soyqırım tətbiq edilib. Yəni yerli türk əhalini qırıb, erməni dövlətinin yaradılmasına şərait yaratmaq istiqamətində işlər aparılmışdır.

1918-ci ildə Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində, yəni Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf ərazilərdə 6 ay müddətində erməni-

aysorlardan ibarət yaradılmış xristian qoşunu Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım həyata keçirdilər. Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüzlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Əhməd Kəsrəvi həmin hadisələrdə 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır (1, s.763). İran dövlətinin Qərbi Azərbaycan əyaləti üçün çap etdirdiyi “Coğrafiyaye ostanə Azərbaycanə Qərbi” (Qərbi Azərbaycan əyalətinin coğrafiyası) dərsliyində 163 min nəfərin həmin qətləmədə öldürüldüyü qeyd olunur. Dr. Tohid Məlikzadə tərəfindən türk dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş “Azərbaycan Pəhləvi hakimiyyətinin ilk illərində” (1927-ci il türk hərbi orqanlarına məxfi hesabatı əsasında) adlı kitabda türkiyəli məmurlar Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində 160 mindən artıq müsəlmanın həmin hadisələr nəticəsində öldürüldüyünü yazırlar (2, s.112). Lakin daha dəqiq məlumat, bu işlə bağlı hesabat hazırlayan İran mərkəzi hakimiyyətinin Urmiyadakı nümayəndəsi Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə tərəfindən verilmişdir. Xəsarətlərin, o cümlədən insan itkisinin hesablanması üçün yaradılan komissiyanın başçısı olan Mötəmidəlvüzarə yazır ki, şəhərin bəzi məhəllələrinə, eləcə də kəndlərə dəyən xəsarət və can itkisi hesablamalardan kənarda qalmışdır. Lakin I Dünya müharibəsi başlanandan indiyə kimi qeydə alınan və hesablanan can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 80 milyon kror tümən idi... Hesablamalardan kənarda qalan məntəqələri də nəzərə alsaq, maddi xəsarət 100 milyon kror tümən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur (3, s.230).

Soyqırıma məruz qalan azərbaycanlılar heç bir günahı olmadığı halda erməni və aysorların zorakılığına məruz qalmışlar. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımdan bir müddət əvvəl İngiltərə və Rusiya Osmanlı ərazisində yaşayan və “cilo”

adlanan aysorları Osmanlı dövlətinə qarşı silahlandırır döyüşə sövq etmişlər. Lakin onlar Osmanlı qoşununa məğlub olaraq, ac-yalavac, canlarını götürüb Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə, əsasən Urmiya və Salmasa pənah gətirmişlər. Belə bir vəziyyətdə əhalinin dəstəyindən əlavə, Urmiyanın yerli hakimiyyət orqanları Tehran qəzetlərində aysorlara yardım elanları çap etdirib, onları aclıq və ölümdən qurtarıblar (1, s.622). Lakin bunların qarşılığında Osmanlı ərazisindən gələn təxminən 40 min xristian aysor, ərəziyə köçüb gəlmiş, Urmu, Salmas ətrafında dağınıq şəkildə yaşayan ermənilərlə birlikdə Rusiya, Fransa, İngiltərə, ABŞ və s. kimi qərb dövlətlərinin Urmiyadakı missioner təşkilatları və nümayəndəlikləri əlində alətə çevrilərək, 200 min günahsız insanı vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

Ermənilərin, ümumiyyətlə, xristianların yerli türklərə qarşı düşmənçiliyinin tarixi iki əsrdən uzaq deyil. Məhz elə həmin iki əsr əhatə edən müddətdə yüz minlərlə türk Şimali və Cənubi Azərbaycanda, eləcə də Şərqi Anadoluda soyqırırma məruz qalıb. Ermənilərin bu məsələ ilə əlaqədar olaraq qızıqdırılması və səfərbər edilməsində isə Rusiyanın, eləcə də Qərb dövlətlərinin missioner təşkilat və nümayəndəliklərinin böyük rolu olmuşdur. Bir sözlə, regionda baş verən fəlakət Rusiyanın regiona ayaq açması, ardınca isə missioner təşkilatların gəlməsi ilə başlamışdır. Rusiya və xristian təəssübü çəkən imperialist Qərb dövlətləri, o cümlədən İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri tərəfindən onlara bağlı olan missioner təşkilatların köməyi ilə müsəlman türk dövlətlərinin, xüsusilə Osmanlı imperiyasının qonşuluğunda özlərinə dayaq olaraq xristian dövlətinin qurulması üçün erməni və aysorları təşkilatlandırmaq qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Onlar hələ XIX yüzilliyin birinci yarısında (Rusiyanın Azərbaycanı ikiyə parçalamasından sonra), Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə, Ur-

miyaya dini missionerlərini göndərərək, din pərdəsi altında bəzi kəndlərdə dağınıq şəkildə yaşayan erməni və aysorları təşkilatlandırmağa başladılar.

Missionerlərin Urmiyaya geniş şəkildə gəlişi də elə XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Belə ki, “1807-ci ilin iyununda G.Qardanın (Gardan) rəhbərliyi altında mühəndislərdən, hərbi və tibbi mütəxəssislərdən, eyni zamanda iki Jezuit (Jesuites) ruhanilərindən ibarət Fransanın katolik heyəti Güney Azərbaycana daxil oldu... Fransanın katolik missioner heyəti Urmiyaya gələn kimi əhali ilə, xüsusilə nestorianlarla (aysorlarla) əlaqəyə girdilər” (4, s.94).

1831-ci ildə isə Fander (Phander) adlı bir missioner Təbrizdə, Urmiyada xristianlar arasında suryani (aysor) incil kitablarını yaydı. O, Bazl cəmiyyətinin üzvü idi. Onların əsas missiyası Urmiyada xristianlığı yaymaq idi. Bu missiyanın bütünlüklə siyasi olması üzə çıxdı və 1836-cı ildə Bazl missioner təşkilatının Təbrizdəki baş qərargahı bağlandı (5, s.64).

Fransanın katolik missionerlərinin Urmiyaya gəlişindən xəbər tutan İngiltərə ABŞ-in əməkdaşlığı ilə fransızlara qarşı lazımı təsisatı yaratmaq qərarına gəldi. 1835-ci ildə ilk amerikalı qrup Urmiyaya daxil oldu... Gələnlərdən biri dr.Qrant (Grant) idi. Mister Justin Perkinzlə birlikdə gələn dr.Qrant bir müddət Urmiyada qaldı (4, s.96).

Mister Perkinz isə aysor və kəldanilərin adət-ənənələrini öyrənir, onlara nüfuz edərək, etimadlarını qazana bilir... Perkinz yerli xristianların savadsızlığını öz uğurlarına əsas maneə kimi görür. Ona görə də çapxana təsis edib, ABŞ-dakı mərkəzi heyətdən çapxana avadanlığı göndərməyi xahiş edir. 1840-cı ildə çapxana avadanlıqları gətirilir (4, s.97).

Mister Perkinzdən sonra dr.Rayt (Wright), ondan sonra isə Dr.V.N.Urn və dr.Helmez Urmiyaya gələrək bir neçə il burada

qalırlar. 1878-ci ildə isə amerikalı missionerlərin fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün dr.Kakran (dr.Josephe Cackran) Urmiyaya gəlir və işə başlayır (4, s.96-97).

1835-ci ildə Urmiyaya gələn dr.Qrant isə ABŞ-ın ilk həkim missioneri idi. “Urmiyaya gəldiyi gündən xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olan Qranta müraciət edənlərin sayı tezliklə artdı. Şəhər xəstələrinə baxmalı olan Qrant Urmiyaətrafı kənd və qəsəbələrin də xəstələrini qəbul edirdi” (4, s.98).

Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırımın törədildiyi ərafədə və ondan sonra ABŞ-ın missioner təşkilatına dr.Paqard başçılıq edirdi. Dr.Paqard Urmiya, Salmas və ətraf ərazilərdə törətdikləri qətləmi “1000 nəfər türkiyəli aysorun əməkdaşlığı ilə Xoyda həyata keçirmək istəyirdi. O, Xoy şəhərini mühasirəyə aldı. Lakin xoyluların və İsmayıl ağa Simitqonun müqaviməti nəticəsində qayıtmalı oldu” (2, s.112).

1840-cı ildə isə lazaristlər Roma kilsəsinə bağlı olan kəldanilərə tərəf üz tutdular. Maliyyə gücü protestantlardan az olan lazaristlər XX əsrdə Azərbaycanda Salmasın Xosrovabad bölgəsində, Urmiyada və Təbrizdə yerləşmişdilər. Onların səyləri Urmiyada bir nəticə verməsə də, 1875-ci ildən iqamətgahı Urmiyada yerləşən Apostol nümayəndəsindən faydalana bildilər (5, s.66).

Digər missioner təşkilatlardan biri də anglikanlara məxsus təşkilat idi. Onlar 1886-cı ildə Urmiyada və Hakkaridə (aysorların başçısı B.Marşimonun ətrafında) yerləşmişdilər. Anglikanlar nestorianlarla (cilolarla) birbaşa əlaqədə idilər. Lakin Azərbaycanın qərbi 1914-cü ildə ruslar tərəfindən işğal olundu. Aysorların kilsəsi rusların Ortodoks kilsəsi ilə birləşdikdən sonra bu təşkilat Azərbaycanı tərk etdi” (5, s.66).

Azərbaycana gələn missioner təşkilatlardan başqa biri də Lüterlər idi. Onlar hətta Urmiyada kimsəsiz uşaqlar üçün ev də açdılar. Lakin işlərində uğur əldə edə bilmədilər.

Lazarist və Senona bacıları vasitəsilə idarə olunan katolik missioner təşkilatına müsyö Sontak (Emile Sontag) rəhbərlik edirdi. Maliyyə vəsaiti az olan bu təşkilatın Təbrizdə və Salmasda şöbələri vardı. Urmiyada isə papanın nümayəndəsi müsyö Sontak idi. Ermənilər və aysorlar Urmiyadan qaçarkən onlarla bərabər buradan çıxıb getməyən təşkilat nümayəndələri Osmanlılar Urmiyaya gələndə tutuldular və müsyö Sontak öldürüldü.

Rus missioner təşkilatı isə 1898-ci ildə Urmiyada qərargah açdı. Bu qərargahın açılışında rus konsulundan başqa, bir rus ticarət şirkəti də iştirak edirdi. Rusiyadan gələn “ortodoks missionerlər də bacardıqları qədər xristianları silahlandırmağa və müsəlmanları qətləmi etməyə təşviq edirdilər” (6, s.477).

Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə göndərilən missioner təşkilatlar və Qərblə Rusiyanın açdığı diplomatik nümayəndəliklər burada az sayda yaşayan erməni və aysorlardan ibarət xristianların təriqətini də dəyişirdilər. Belə ki, Rusiyanın missioner təşkilatı 1898-ci ildə Urmiyada qərargah açdıqdan dərhal sonra orada, daha sonra isə Salmasda rus ruhanilər nestorianlardan və kəldanilərdən qorunmaları qarşılığında rus kilsəsinə bağlı olacaqlarına dair imzalar toplayırdılar. Elə bunun ardınca Sepərgan keşişi ortodoks oldu. Daha sonra isə 20000 nəfərdən çox Urmiya və Salmas aysorları ortodoks oldular (5, s.67).

1823-cü ildə Rusiya tərəfinə keçən xristianlar içərisində keşişlər də var idi. 1889-cu ildə iki nəfər ortodoks keşiş Sepərgana gəldi. Viktor Mixayiloviç və aysor keşişi Koilassore Şamun 10 min Gavlan aysoru tərəfindən qarşılandılar. Onlar kənd-kənd gəzə-

rək, rus kilsəsinə birləşmək üçün imza topladılar. İmza atarkən heç kəs tərəddüd etmirdi.

Missionerlərin söyləri nəticəsində 20 min aysor başqa təriqətlərdən əl çəkib ortodoks oldu. Alman Lüteran kilsəsinə mənsub olan bir aysor keşişi Almaniya göndərdiyi məktubda bunun bir siyasi hərəkət olduğunu bildirmiş və bölgədə rusların nüfuzunun artdığını qeyd etmişdir (5, s.67-68). Rus ortodoks missioner təşkilatına I Dünya müharibəsi zamanı əvvəlcə keşiş Serj (Serge) başçılıq edirdi. Lakin rus konsulu Nikitinlə ixtilafına görə keşiş Pimen onu əvəz etdi (6, s.477).

Xarici missionerlərin pul xərcləməsi erməni və aysorların təriqətlərini asanlıqla dəyişmələrinə səbəb olurdu. Belə ki, ruslar tərəfindən ortodoksluğu qəbul edən aysorların çoxu, daha sonra “amerikalıların səyi nəticəsində protestant təriqətini qəbul etdilər” (2, s.90). Rusiya, Fransa, Amerika tərəfindən aparılan təbliğət və xərclənən pullar Azərbaycanda yaşayan erməni və aysorlar arasında təriqəti pul, mənfəət qarşılığında dəyişdirilə bilən oyuna çevirmişdi (2, s.90). Lakin elə həmin missioner təşkilatlar təbliğət və pulla aysorların, ermənilərin təriqətlərini dəyişərək fərqliliklərə səbəb olsalar da, onlara regionun sahibi olan müsəlman türk əhalisini və Osmanlı dövlətini ortaq düşmən kimi aşıladıqları üçün “təriqət fərqi aralarında birliyə heç bir maneə törətmirdi” (2, s.90).

Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımında ingilislərin rolunun başqaları ilə müqayisədə (Rusiya və digər Qərb dövlətləri nəzərdə tutulur – H.S.) daha çox olmasına baxmayaraq, onlar Urmiyada konsulluq və nümayəndəliyə malik olmamışlar. Güney Azərbaycanda “ingilislər Təbrizdən başqa heç yerdə konsulluğa malik deyildilər. Onların buradakı casusluq və təbliğət işlərini daşnaklar və çox ehtimal ki, Amerika məktəblərinin məmurları həyata keçirirdilər. Əvvəlki dövrlərdə ingilislərin aysor

və nəstərlər vasitəsilə Urmiya ətrafında törətmək istədikləri fitnəkarlıqlar amerikalıların dini və mədəni fəaliyyətləri sayəsində irəliləyə bilmişdi” (2, s.109).

Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən Güney Azərbaycanın qərb bölgəsi xristian dövlətlərindən Rusiya, İngiltərə, Fransa, daha sonra isə ABŞ üçün münasib fəaliyyət zonasına çevrilmişdir. Hələ ondan əvvəl də adı çəkilən dövlətlər, törədəcəkləri fitnəkarlıq üçün hazırlıq görmüşdülər. Buna sübut olaraq İstanbuldakı səfir M.Girsə ünvanlanan teleqramı xatırlatmaq yerinə düşərdi: “№ 298, III Siyasi şöbənin məsləhətçisi İstanbuldakı səfir M.Girsə, Telegram № 2851, 23/10 sentyabr 1914-cü il: Ali Baş komandan və Qafqaz canişini ilə razılığa əsasən, Türkiyə ilə müharibə olacağı təqdirdə ermənilərin, aysorların və kürdlərin üsyanını vaxtında hazırlamaq qəbul edilmişdir. Dəstələr Azərbaycandakı (Güney Azərbaycan nəzərdə tutulur – M.Q.) bizim konsulların və bizim oradakı dəstə rəislərinin nəzarəti altında fars administrasiyasından tamamilə gizli hazırlanmışdır. Tüfənglər hazır olsa da, lakin onlar yalnız lazım olduqda veriləcəkdir. Pulla maliyyələşdirməkdən ötrü kredit də vardır. Dəstələr fəal hərəkətə yalnız bizim icazəməzlə başlayacaq. Sizin admiral Edqarda olan teleqramınıza istinad edən nazir bu gün baş qərargahın rəisinə teleqram vurmuşdur. O, belə hesab edir ki, vəziyyət mürəkkəbləşdikdə vaxt itirmədən yuxarıda göstərilən tədbirləri hazırlamağa başlamaq lazımdır, lakin hələlik vəziyyəti üsyan dərəcəsinə çatdırmağı məqsəduyğun sayır” (7, s.13).

Qeyd edilən dövlətlərin xristian və müttəfiq olmaları onların fəaliyyətlərinin də bir-birinə uyğun olmasına gətirib çıxarırdı. Həmin dövrdə adı çəkilən xristian dövlətləri tərəfindən Osmanlı əleyhinə qaldırılan cilo adlanan aysorlar da məğlub olub, başçıları ilə birlikdə 40 min (8, s.43) nəfərə qədər Urmiya, Salmas və Xoy bölgəsinə sığınmışdır. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə sığınan

40 min aysordan əlavə, Urmiyanın özündə və ətraf kəndlərində az və dağınıq şəkildə yaşayan ermənilərlə aysorlar da səfərbər edilmişdilər. Eyni zamanda, Azərbaycanın şimal hissəsində (Şimali Azərbaycan) qırğın törədən və qaçaq adlanan ermənilər də Güneydə (Cənubi Azərbaycan) həmin prosesin davamına yardım üçün Qafqaz ərazisindən regiona gəldilər. Ona görə də, regionda xristian ordusunun formalaşdırılması üçün canlı qüvvə məsələsinin müəyyən dərəcədə reallaşdığını gören adı çəkilən xristian dövlətləri mənfur niyyətlərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətlərini stimullaşdırdılar. Lakin həmin dövrdə Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi baş verdi. Rusiya regiondan geri çəkilməli oldu. Bu zaman onların silah-sursatı ermənilərə verildi. Ancaq Rusiya konsulu Nikitin və bir çox rus zabiti xristian ordusunun təşkilatlandırılması üçün regionda qalmışdı. Onların birbaşa iştirakı, eləcə də Fransa, İngiltərə, ABŞ-in maddi və s. yardımı ilə erməni-aysor silahlı qoşunu təşkil edildi.

Xristian qoşununun təşkili zamanı “1917-ci ilin payızında Fransaya aid Qafqaz dağ ambulansı Arxangel (Arkhangel) yolu ilə Urmiyaya gəldi. Ona müsyö P.Kojel (P.Caujole) başçılıq edirdi. Yeni imkanlara malik və hər cəhətdən mükəmməl olan bu ambulans möhtərəm rəis tərəfindən yönəldilirdi. O, Fransanın kiçik koloniyasının və ümumiyyətlə, Fransa və ABŞ missionerlərinin, eləcə də Rusiya konsulluğundan ibarət Antanta ölkələrinin koloniyalarının köməyinə vaxtında çatdı” (9, s.228).

Missioner təşkilatlar Urmiyada yüz ildən artıq müddətdə təbliğat apardıqdan sonra aysorların bir hissəsinin təriqətini katolik və protestant, bir hissəsinə isə ortodoks edə bilmişdilər. Yalnız az hissəsi öz təriqətlərinə, yəni nestoriliyə inanırdılar. Urmiya xristianları hər cəhətdən missionerlərə bağlı idilər (4, s.107). Missioner təşkilatları regionda olan aysorların təkcə təriqətini dəyişmə-

miş, həm də “aysor və ermənilərdə türklərə qarşı düşmənçilik hissi aşılanmışlar (4, s.87). Belə ki, xristianları təhrik edənlərdən və hətta müsəlman azərbaycanlılara qarşı silahlandırılardan biri olan Çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu Nikitin Qərb missionerlərinin Urmiyada düşmənçilik toxumu səpmələri ilə bağlı yazır: “Missionerlərin fəaliyyətinin şahidi idim. Keşiş öz əməl və davranışında fədakarlıq göstərməli, Şərqi ölkələrində dağınıq şəkildə yaşayan xristianların əxlaq səviyyəsini yüksək tutmalıdır. Bunların zahirən görükləri işlər bu olmalıdır. Lakin, təəssüflə etiraf etməliyəm ki, burada keşişlər üzərində düşən vəzifənin əksinə hərəkət edir, vicdan və ədalətdən uzaq əməllərdə konsulun da onları himayə etməsini tələb edirdilər. Himayələri altına aldıkları şəxslərdən qoşun dəstələri təşkil edirdilər. Əlbəttə dinlə siyasəti qarışdırmaq xoş nəticə ilə sonuclanmır. Mən təsdiq edirəm ki, bu keşişlər davamlı olaraq müsəlmanlarla xristianlar arasında çox dərin xəndək qazır və xristianlara fərq qoyurdular” (9, s.218). Göründüyü kimi, missioner təşkilatların müsəlman azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik törətmələri o qədər kəskin şəkildə aparılırdı ki, hətta həmin ölkələrin xarici nümayəndəlikləri də məsələni etiraf etməyə məcbur olurdular. Halbuki, Rusiyanın Urmiyadakı konsulu Nikitinin Güney Azərbaycandakı qanlı faciənin əsl səbəbkarlarından biri olması dövlət nümayəndələrinin rəsmi yazışmalarında da əks olunub. Belə ki, “Urmiyaya konsul təyin edilən Nikitinin ifrat dərəcədə regionun daxili işlərinə müdaxiləsi nəticəsində yaranan gərginliyin ardından İranın yerli dövlət rəsmiləri onun vəzifədən kənarlaşdırılması üçün ciddi fəaliyyətə keçdilər” (10, s.29). Hələ 1915-ci ilin oktyabr ayında Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətin Təbrizdə yerləşən nümayəndəliyi tərəfindən Şərifəddövlə İran Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edib, onun kənarlaşdırılmasını tələb edir. Lakin ruslar hakim mövqedə dayandıqları üçün buna nail olun-

madı. Bu müraciətlərdən sonra “İran Xarici İşlər Nazirliyi də tam şəkildə bilirdi ki, Urmiyanı bütün bu bədbəxtliklərdən qurtarmaq üçün Nikitinin vəzifəsindən kənarlaşdırılmasından başqa yol yoxdur. Çünki o, bir neçə ay öncədən pis davranmağa başlamışdı. Bir tərəfdən, ermənilərə silah verib müsəlmanların canına salır, digər tərəfdən isə rus hərbi dəstələri ilə istədiyi hər işə müdaxilə edir, hətta dövlət məmurlarını yaxalayır” (10, s.31).

Rusiyanın Urmiyadakı konsulu öz əsərində Osmanlıdan gələn 40 min aysorun Azərbaycan türklərinə qarşı təşkilatlandırılıb silahlandırılmasına dair yazır: “İngiltərəli kapitan Qrased (Gracey) Urmiyaya daxil oldu. Aysor xalqı ilə əlaqə yaratmaq üçün orada böyük mitinq təşkil etdi. Aysorların rəhbərləri onun əməliyyat planını təsdiq etdilər. Qərara alındı ki, 250 nəfər rus zabiti aysor ordusunu qurmaq üçün Urmiyaya göndərilsin... bu mitinqdə millətin (cillərin) nüfuzlu simalarından (B. Marşimon və s.) əlavə, cənab Sontak, amerikalı dr.Şed (ABŞ-dan olan missioner və həmin dövrdə ABŞ-ın fəxri konsulu), fransalı dr.Qujel və mən (Rusiya konsulu – H.S) kapitan Qrasinin əməliyyat planını təsdiq etdik” (8, s.343).

Rusiyanın Urmiyadakı konsulu Nikitin xristian ordusunun yaradılması qərarının verilməsi ilə bağlı yazır: “Rusiyada Oktyabr çevrilişinin baş verməsi Urmiyada yerləşən Çar Rusiyasının qoşununda intizamsızlıq və üsyana səbəb oldu. Əməliyyatın onlar tərəfindən dayandırılması xristian cəbhəsinin narahatçılığına əsas oldu və bir heyət 1917-ci ilin oktyabr ayında Tiflisə gedib dövlət rəsmilərindən onları himayə etmələrini tələb etdi. Həmin heyətin daxil olmasından dərhal sonra Qafqaz qoşununun komandanı general Lebedinski mənə teleqramla xəbər verdi ki, Urmiyada xristian qoşununun təşkil edilməsi qərara alınıb (əlbəttə, Antanta dövlətlərinin polkovnik Şardini (Chardigny), kapitan Març (March), mayor Esteks və polkovnik Pik (Pyke) kimi hərbi

attaşeləri də bu qərarla razıdırlar)... Dərhal üç fransız general təşkilatlandırma işlərinə başladı. Lakin polkovnik Şardini Urmiyada mənimlə görüşdə bildirdi ki, Fransa dövlətinin həmin yeni təşkilatla (erməni-aysorlardan ibarət xristian qoşunu) əməkdaşlığı müvəqqətidir. General Denstervil (Dunsterville) bu iki ölkənin (İran və Türkiyə) işlərinə müdaxilə etməlidir” (9, s.236).

Mister Şed Simitko ilə birlikdə Urmiyada

Erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşununun yaradılması üçün Britaniya hökuməti maliyyə yardımını da nəzərə almışdı. Belə ki, həmin dövrdə “Həmədanda olan Britaniyanın maliyyə komissiyasının rəisi Mak Murey (Mac Murray) Urmiyada olan general Karpova (Carpov) aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdir: “Təşkilat (qoşun) fəaliyyətə başlayan və hərbi dəyər müəyyən edilən kimi lazımı vəsait göndəriləcəkdir” (10, s.237).

Beləliklə, xristianlar Amerikanın Urmiyadakı keçmiş konsulu və amerikalı missioner mister Şed (Rever W.A.Shedd), eləcə də Çar Rusiyasının keçmiş konsulu müsyö B.Nikitin, fransalı sərkərdələr və digər xarici zabitlərin köməkliyi və işbirliyi ilə səfərbər oldular. Onların göstərişi ilə müsəlmanlara qarşı düşmənçilik gücləndi (1, s.714). Nəticədə isə 1918-ci ilin ilk yarısında 200 min azərbaycanlı vəhşicəsinə soyqırırma məruz qaldı. Bəlkə də, Osmanlı qoşunu Güney Azərbaycana daxil olmasaydı, erməni və ay-sorlardan ibarət xristian qoşunu Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində azərbaycanlıları tamamilə qırıb qurtarardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Seyid Əhməd Kəsrəvi. Tarix-e 18 sale-ye Azərbaycan. Çap-e 5, nəşr-e “Əmir Kəbir”, Tehran, 1350/1971.
2. Azərbaycan dər əvayel-e doure-ye Pəhləvi (bər əsas-e gozareş-e məhrəmane-ye sal-e 1927 be ərteş-e Torkiye). Tərcome: dr.Touhid Məlekzade.
3. Rəhmətulla xan Motəme-ol-vozəra. Urmıye dər moharebe-ye aləmsuz. Be kuşəş-e Kave Bəyat, nəşr-e “Pəjuh-e Şiraze”, Tehran, 1379/2000.
4. Məhəmməd Təməddon. Ouza-e İran dər cəng-e əvvəl ya tarix-e Rezaiye. Entəşarat-e mətbuati-ye “Təməddon”, Urmıye, 1350/1971.
5. Dilməqani T.M. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım (tərcümə edən: C.Mirzəyeva). Bakı, “Çap evi” nəşriyyatı, 2010.
6. Əli Dehqan. Sərzəmin-e Zərtoşt-e Rezaiye. Entəşarat-e “Ebn Sina”, çap-e əvvəl, 1348/1969.

7. Qasımlı M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. III hissə, Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2004.
8. Həsən Ənzəli. Urmıye dər qozər-e zəman. Çap-e dovvom ba bazbini və əfzudəniha, entəşarat-e “Dəstan”, Tehran, 1384/2005.
9. Nikitin B. İrani ke mən şənaxtəm. Tərcome və neqareş-e Fərəh Vəşi, nəşr-e “Mərefət”, Tehran, 1941.
10. Nameha-ye Urmıye (əsnad və mokatebat-e Məhəmməd Sadeq Mirza Moəzzeddoule əz hokumət-e Urmıye, şəvval 1333 ta rəbi-ol-əvvəl 1334 hecri qəməri). Be kuşəş-e Kave Bəyat, nəşr və pəjuheş “Foruzan ruz”, Tehran, 1380/2001.

İBRAHİM QULİYEV

AMEA Əlyazmalar İnstitutu

BRENDA ŞAFFER VƏ AZƏRBAYCANŞÜNASLIQ

Son illərdə Azərbaycanın bölgədə aparıcı dövlətə çevrilməsi, xüsusilə də, iqtisadi göstəricilərə görə region ölkələrini qabaqlaması beynəlxalq aləmdə mövqelərimizin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu da nəticədə dünyanın tanınmış tədqiqatçıların, şərqşünas alimlərinin ölkəmizə marağının artmasına, Azərbaycanın milli-mədəni irsinin dərinəndən araşdırılmasına, milli kimliyimizin öyrənilməsinə və regionda gedən proseslərdə azərbaycanlıların rolunun müəyyən edilməsi istiqamətində ciddi tədqiqatların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Harvard Universitetində siyasi elmlər bölümünün tədqiqatçısı, professor Brenda Şafferin bu sahədəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etməliyik. Doktor Brenda Şaffer uzun illərdir ki, Qafqazda və Mərkəzi Asiyada cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin, İranın xarici siyasətinin, Qarabağ böhranının, bu bölgədə yaşayan xalqların, xüsusilə də azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşması, tarixi proseslərdə onların yerinin və rolunun öyrənilməsi ilə məşğul olur. O, bu bölgədən bəhs edən “Sərhədlər və qardaşlar: İran və azərbaycanlı kimliyinin formalaşması”, “İran və Rusiya strateji əlaqələri” kimi ciddi əsərlərin müəllifidir. Xanım Şafferin “İran İslam inqilabından və sovetlərin süqutundan sonra azərbaycanlı ictimai kimliyinin formalaşması” əsəri son illərdə xaricdən Azərbaycana artan marağın göstəricisi olmaqla bərabər, milli şüurun formalaşma mərhələlərinin tarixi proseslər prizmasından obyektiv təhlili, islam müstəvisində milli faktorların təzahürünün spesifik cəhətlərinin analizi baxımından diqqəti cəlb edir. Əsərin əsas məziyyətlərindən biri də müstəqil Azərbaycanla

Güney Azərbaycanın vəhdət halında götürülməsi və hadisələrin qarşılıqlı təsir imkanlarının miqyasının müəyyən edilməsinə cəhddir. Əsər 2000-ci ildə “Nationalities Papers” jurnalının 3-cü sayında “The formation of Azerbaijani collective identity in Iran” adı altında çap edilmiş, 2006-cı ildə Aydın Rəhimi tərəfindən fars dilinə çevrilərək Tehrandə nəşr edilmişdir. Belə əsərlərin zamanında dilimizə çevrilməməsi bəzən dünyanın nəzərində necə göründüyümüzü və beynəlxalq aləmdə milli kimliyimizin necə tanınması məsələlərini müəyyən etməyimizə mane olur. B.Şafferin əsəri müqəddimə, “İslam inqilabı və azərbaycanlılar”, “İslam cümhuriyyəti”, “Azərbaycanlıların siyasi təşkilatları”, “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təsiri”, “Azərbaycan ostanlarının parçalanması”, “Siyasi fəaliyyətlər”, “İki Azərbaycan arasında mövcud birlik” və nəticədən ibarətdir. Göstərilən məsələlərin dərinəndən araşdırılması və əldə edilən nəticələrin obyektivliyini təmin etmək məqsədi ilə müəllif fərqli mövqeləri də təhlil obyektinə çevirmişdir.

Onu da qeyd edək ki, İranda nəşr olunan kitaba naşir tərəfindən yazılan ön sözdə də Brenda Şafferin araşdırmaları yüksək qiymətləndirilir və beynəlxalq aləmdə bu mövzuya diqqətin getdikcə artması təqdir edilir. Naşir Güneydə yaşayan azərbaycanlıların milli kimlik məsələsi üzərində xüsusi dayanaraq vurğulayır ki, tədqiqatçılar uzun zaman İranın milli-etnik coğrafiyasını unutmuşlar. İran cəmiyyətinin etnik əlvanlığı, etniklərin yeri, xüsusilə də qeyri-farsların - türk, ərəb, kürd, bəluç, türkmənlərin varlığı beynəlxalq və yerli tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. İran bu ölkəyə gələn xarici tədqiqatçıların nəzərində Persiya, yəni farslar ölkəsi olmuşdur. Halbuki ölkə əhalisinin yarısından çoxunu qeyri-farslar təşkil edir. Naşir Brenda Şafferin bu sahədəki tədqiqatlarını problemin həllində ciddi dönüş kimi dəyərləndirir.

Brenda Şaffer özü əsərin müqəddiməsində bu sahədəki tədqiqatlara münasibət bildirərək qeyd edir ki, İranın çoxmillətli ölkə olmasına və onun əhalisinin 50 faizini qeyri-farslar təşkil etməsinə baxmayaraq, əksər tədqiqatçılar “iranlı” sözünü “fars” kəlməsinə ekvivalent kimi işlədirlər. Bundan sonra o, konkret olaraq İranın demoqrafik coğrafiyasında azərbaycanlıların yeri və sayı məsələsinə toxunur. “İranın ümumi əhalisinin təxminən üçdə birini azərbaycanlılar təşkil edir” (1, c.7). Amma Brenda Şaffer bunun ardınca İranda tarixi hakimiyyətlərin söz və demokratiyaya məhdudiyət qoyması üzündən həmin statistikanı tam dəqiqləşdirməyin mümkünlüyünü də nəzərə çatdırır: “İranda ictimai-siyasi prosesləri tədqiq edənlər əksər halda milli faktorları bir qırağa qoymağa çalışırlar. Bu mənbələr İranın ən böyük milli tərkibini, yəni azərbaycanlıları ayrıca milli kökə malik olmayan, iranlı milli kimliyin içində ərimiş vahid çoxluğun bir parçası kimi götürürlər” (2, c.53). Məhz buna görə də müəllif digər mənbələrə də baş vurmağa və obyektiv nəticəyə nail olmağa çalışır. Məsələn, o qeyd edir ki, doktor Cavad Heyətə görə, İranda ümumi əhalinin üçdə ikisi azərbaycanlılardan ibarətdir. Başqa bir mənbə isə əhalinin tam yarısını azərbaycanlıların təşkil etdiyini qeyd edir. Sonda müəllif etiraf edir ki, belə bir pərakəndəlik, xüsusilə də dövlət tərəfindən şəffaf siyahıyaalmanın aparılmaması bu gün İİR-də azərbaycanlılarla bağlı statistikanın 25-35 milyon arasında dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Bununla belə, Cənubda azərbaycanlıların yaşadıkları ərazi məsələsində müəllif özü də qeyri-dəqiqliyə yol verir. O yazır: “Azərbaycanlıların əksəriyyəti İranın şimal-qərbinə “Cənubi Azərbaycan” adlandırırlar. Azərbaycan Respublikasının sərhədi boyunca İranın üç ostanı - Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil yerləşir və bu ostanların əhalisinin əksəriyyətini

azərbaycanlılar təşkil edir” (1, c.7). Buradaca qeyd edək ki, bu üç ostandan əlavə, Zəncan, Qəzvin, Həmədan, Gilan və s.-də də azərbaycanlılar kompakt yaşayırlar. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, tərcüməçi də bu qeyri-dəqiqliyi nəzərə çatdırmışdır.

Şimali Azərbaycan məsələsinə gəldikdə isə müəllif burada 7 milyon nəfər azərbaycanlının yaşadığını qeyd edir. Həqiqətən də, kitabın dərc olunduğu 2000-ci ilin statistikasında Azərbaycan əhalisinin sayı 8 mln. 300 min nəfər olmuşdur ki, görünür, müəllif onların 1 mln.300 min nəfərini etniklərə aid etmişdir.

Bundan sonra professor Güney və Quzeydə yaşayan azərbaycanlıların bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malik olmalarının səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışır: “İran, Rusiya və Türkiyə sərhədləri boyunca yaşayan, türkdilli və müsəlman olan azərbaycanlılar bu üç imperiyanın təsirinə məruz qalmaqla bərabər, həm də onlara təsir göstərmişlər. Buna görə onlar fərqli milli xüsusiyyətlərə, bəzən isə türklük, iranlılıq, müsəlmanlıqla üst-üstə düşməyən əlahiddə keyfiyyətlərə malik olurlar” (1, c.9). Müəllif əsərinin sonunda isə milli kimlik məsələsində təkcə Güneylə Quzey arasında deyil, həm də ümumi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında kəskin fərqlər olması qənaətinə gəlir. Onun bu baxımdan apardığı bölgü xüsusi maraq doğurur: “...Kimlik məsələsində İran azərbaycanlıları arasında ixtilaf nəzərə çarpır. Azərbaycanlıların əksəriyyəti, o cümlədən hökumət və dövlət strukturunda xüsusi çəkisi olan azərbaycanlılar, özlərini iranlı və müsəlman hesab edirlər. Əlbəttə, onların əksəriyyəti Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə öz etnik bağlılığını da inkar etmir və özünü azərbaycanlı sayır. Digər azərbaycanlılar, o cümlədən İslam inqilabı dövründə xüsusilə fəal olan ziyalılar, əsasən, azərbaycanlı milli mənsubiyyətini qəbul edir, amma “iranlı” termini altında dövləti mənsubiyyətlərini tədiqləyərək, İranda çoxmillətliyi qorumağa çalışırlar. Azərbaycanlılar

canlıların daha çox hissəsi iranlı olmaqla azərbaycanlı olmaq arasında ziddiyyət görmürlər. Onlar əsl kimliklərinin azərbaycanlı olmalarını bilsələr də, bu kimliyin siyasi baxımdan tanınması üçün ciddi bir addım atmırlar. Buna baxmayaraq, 1990-cı illərin əvvəllərində azərbaycanlıların bir qismi öz milli mənsubiyyətini təsdiqləmək üçün siyasi tədbirlərə əl atdılar. Xüsusilə də, azərbaycanlı tələbələr bu bölgədə fəallıq göstərdilər” (1, c.47). Sonda müəllif öz mövqeyini belə açıqlayır: “Əgər vətəndaşların əksəriyyəti bir neçə ictimai kimliyə malik olarsa, öz əsl fərqli ictimai kimliyini bilməzsə, onda onun əsl ictimai kimliyi asanlıqla dəyişdirilə bilər” (1, c.8). Brenda Şaffer hazırda Güneydə milli mənlik şüurunun yeni mərhələyə daxil olduğunu xüsusi qeyd edir. Müəllif bu məsələdə Şimali Azərbaycanda gedən proseslərin mühüm rol oynadığını, Azərbaycan Respublikasının yaranmasının cənubda ciddi əks-səda doğurduğunu və milli oyanışın sürətlə yüksələrək xalqın öz milli-mədəni hüquqları uğrunda mübarizəsinə təkan verdiyini xüsusi vurğulayır. O göstərir ki, Azərbaycanın istiqlalının ardınca İran azərbaycanlıları milli-etnik kimliklərinin tanınması istiqamətində ciddi addımlar atmağa başladılar. “Azərbaycan Respublikasının qurulması sərhədin o tayındakı eyni etnik mənsubiyyət daşıyıcılarını böhranla üz-üzə qoydu. Bu məsələ İran azərbaycanlılarının əksəriyyətini özlərinin Azərbaycan millətinin bir parçası olduğunu hiss etməyə vadar etdi. Halbuki əvvəlki dövrlərdə belə oxşar hislər nəzərə çarpmırdı. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Azərbaycanda milli mənsubiyyətlə bağlı bir sıra siyasi hadisələr baş verdi. Amma Cənubda azərbaycanlılar arasında artan bu milli kimlik axtarışı Azərbaycan ostanlarının İrandan ayrılaraq Azərbaycan Respublikasına birləşmək istiqamətində deyil, daha çox İran sərhədləri daxilində mədəni hüquqlara yiyələnmək uğrunda mübarizəyə yönəlmişdir” (1, c.29). Amma müəllif İran

azərbaycanlılarının milli kimlik şüurunun çoxşaxəli olmasına baxmayaraq, bu faktorun İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı münasibətlərə, Tehranın Qafqaz strategiyasına ciddi təsir etməsini də nəzərdən qaçırmır və hazırda Qarabağ münaqişəsində İranın Ermənistanı himayə etməsinin səbəbini də məhz bunda görür.

Ümumiyyətlə, müəllif Güneydəki azərbaycanlıların milli şüurunun oyanmasını əsasən iki mərhələyə bölmüşdür: 1921-1979-cu illəri əhatə edən Pəhləvi dövrü və 1979-cu il İran İslam inqilabından sonrakı mərhələ. Brenda Şaffer bu inqilabda bütün milli azlıqların fəal iştirak etdiyini, inqilabın öz hədəflərinə çatmasında onların böyük rol oynadığını vurğulayır. O, Təbrizin inqilabın əsas beşiklərindən biri olaraq Pəhləvi rejiminin sürətli süqutunda daha önəmli yer tutduğunu önə çəkir. Qeyd edir ki, 1979-cu ilin dekabrında azərbaycanlılar bir aydan artıq Təbrizi nəzarətə götürərək onu idarə etmişlər. Bununla bərabər, inqilabda milli azlıqların rolu, onların hədəfləri kifayət qədər təhlil və analiz edilsə də, azərbaycanlılara bu sırada demək olar ki, yer verilməmişdir. “İran inqilabında etnik azlıqların rolu barədə yazılan işlər əsasən kürdlərə, ərəblərə, türkmənlərə aid olmuşdur. Bu tədqiqatlarda Azərbaycana çox az yer verilmişdir” (3, c.229-250). Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ostanlarında şah rejimi əleyhinə inqilabi fəaliyyət hələ 1977-ci ilin sonlarında start götürmüş və bu bölgənin insanları hakimiyyətə itaətsizlik nümayiş etdirmişlər. Həmin il dekabrın 21-də Təbriz Universitetinin tələbələri şah rejimi əleyhinə hərəkatı bərpa etmişdilər. Onlar bu tarixi təsadüfən seçməmişdilər. Məqsəd 1945-ci il “21 Azər” hərəkatı nəticəsində qurulan Azərbaycan Milli Hökumətini yaddaşlarda bərpa etmək idi (4, c.104).

Müəllif milli oyanışın, Güneydə özünə qayıdışın ən coşğun dövrü kimi inqilabdan sonrakı 1979-1980-ci illəri götürür. Bu illərdə hətta azərbaycanlıların muxtariyyət əldə etmək üçün çabalara başladıklarını, dil, əlifba islahatlarına rəvac verdiklərini faktlarla təsdiqləyir. Qeyd edir ki, millətin önündə gedən ruhanilər xalqa üz tutaraq onlarla doğma dildə danışmağa başlamışdılar. Müəllif maraqlı bir faktı xatırladır: “1979-cu il martın 25-də milli təfəkkür etibarilə irançı olan və öz doğma Azərbaycan dilini bilməyən Mehdi Bazarqan Təbrizdə xalqın qarşısında çıxış edərkən ana dilini bilmədiyinə və farsca danışdığına görə bir neçə dəfə xalqdan üzr istəməli oldu” (1, c.14).

“Beləliklə, yeni hakimiyyəti təmsil edən ruhanilərin Azərbaycan dilində danışması milli kimlik məsələsinin həllində olduqca müsbət rol oynadı”, - deyərək müəllif xüsusi vurğulayır. Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə bir-birinin ardınca azərbaycandilli jurnal və qəzetlər nəşr olunmağa başlamışdır. Şah ölkədən qaçandan bir gün sonra Azərbaycan dilində “Ulduz” qəzeti nəşr olunmağa başlayır ki, bu, şah dövründən bəri Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk qəzet hesab olunur. Müəllif daha sonra “Varlıq”ın bu cərgəyə qoşulduğunu, ancaq onun iki dildə - Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunduğunu yazır. İkiyə parçalanmış xalqın bir-birinin yazdığını başa düşməsi üçün milli ziyalıların bu illərdə əlifba islahatı aparmaq qərarına gəlməsi ciddi addım kimi nəzərə çarpır. Ərəb əlifbası ilə yanaşı latın əlifbasının işlənməsini təklif edənlər də olur. 1980-ci ildə Azər Sina latın əlifbasını təklif edən məqalələr yazmağa başlayır. Ancaq çox keçmədən o, həbs olunur.

Beləliklə, müəllif İslam inqilabının ilk mərhələsində başlanan milli oyanışın çox keçmədən yeni rejim tərəfindən təhdid və həbs-xanalarla qarşılandığını bildirir. Lakin, bu da xalqın iradəsini qıra bilmir. Xüsusilə də, SSRİ-nin süqutundan və Şimali Azərbaycanda

müstəqil respublika yaranandan sonra bu proses yeni mərhələyə daxil olur. Azərbaycan Respublikasının qurulmasının isə Cənubdakı proseslərə spesifik təsirini Brenda Şaffer millətin özünü siyasi-mədəni müstəvidə konkret ad altında təqdim etməsində görür: “Azərbaycan Respublikasının yaranmasından sonra İranda azərbaycanlı kimliyinin bariz nümunələrindən biri onların özlərini daha çox “azərbaycanlı” və ya “azəri” kimi təqdim etmələri oldu. Əvvəllər onlar özlərini “türk” kimi təqdim edirdilər. Pəhləvi rejimi “türk” sözündən sui-istifadə edərək onunla bağlı xeyli lətifələr quraşdırmış və ona daha çox mənfi çalar vermişdi. Azərbaycan Respublikasının yaranması Cənubda azərbaycanlıların özlərini bir millət olaraq daha çox azərbaycanlı kimi təqdim etmələrinə səbəb oldu” (1, c.29). Bununla bərabər, Brenda Şaffer Azərbaycan Respublikasının qurulmasının Güneydə gedən proseslərə ciddi təsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırır: dil problemi daha geniş şəkildə qabarddı, ədəbiyyatda dirçəliş baş verdi; Şimal-Cənub arasında ədəbi əlaqələri gücləndirmək üçün İranda azərbaycanlıların istifadə etdikləri ərəb əlifbasında bəzi səslər islah edildi; “Keyhan”, “Ettelaat” kimi qəzetlərin azərbaycandilli səhifələri yarandı; 1991-ci ildən “Yol” məcmuəsi çap olunmağa başladı. Müəllif qeyd edir ki, “Yol” məcmuəsinin ən yaxşı cəhətlərindən biri də onun hər nömrəsində sözlüyün çap olunması idi. Amerikalı türkoloq bu milli oyanışda Türkiyə televiziyyalarının da mühüm rol oynadığını diqqətə çatdırır.

Amma burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tədqiqatçı Cənubi Azərbaycanda milli oyanışı mərhələlərə böldüyü kimi, fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında gedən prosesləri də mərhələlər üzrə tədqiq etməli idi. Bu halda milli şüurun yüksəlişinin tam mənzərəsi oxucuya aydın ola bilərdi. Belə ki, kifayət qədər geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş kitabda Azərbaycan Respublikasının yaranmasının Cənubda gedən proses-

lərə təsiri göstərilə də, onun tarixi əsasları pərakəndə verilmişdir. Əslində, tək müstəqil Azərbaycan Respublikası qurulandan sonra deyil, bütün zamanlarda (o cümlədən SSRİ dövründə də) Arazın bu tayında baş verən proseslər Cənubda ciddi əks-səda vermiş və orada milli ruhun yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu təsiri müəllifin sadaladığı Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin və Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə Cənubda baş verən ciddi siyasi proseslərdə də bariz şəkildə görmək olar. Doğrudur, müəllif “İki Azərbaycan arasında mövcud birlik” bölməsində bir daha qarşılıqlı təsir məsələsinin üzərinə qayıtsa da, dəqiq bölgü olmadığından bu fəsil bir qədər qarmaqarışlıq görünür və əsasən ədəbi-mədəni sahədəki əlaqələrlə məhdudlaşır. Bəzi hallarda isə müəllif azərbaycanlıların milli kimlik şüurunun yüksəlməsində imperiyaların rolunu şişirdir və belə çıxır ki, qonşu dövlətlər bir-birinə təzyiqlə vasitəsi kimi azərbaycanlıların milli oyanışına özləri şərait yaratmışlar. Doğrudur, o, bu fikrində daha çox xarici tədqiqatçılara əsaslandığından öz mövqeyini açıqlamır (5, c.144).

Brenda Şaffer 1980-ci illər və 1990-cı illərin əvvəllərində Sovet Azərbaycanında yaşayan azərbaycanlıların İrandakı soydaşlarına qovuşmaq istəklərinin daha dərin olduğunu vurğulayır. Bu, onların bir millət kimi özlərini tapmaq hislərinin əsas nöqtəsi və mədəni qürur yeri idi. Müəllifin qənaətinə, İrana təzyiqlə kimi ilk mərhələdə bu milli oyanışda Moskvanın əli olsa da, sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycanda yaşayan insanların dərin milli birlik arzusu və əsl hislərinin nümunəsi kimi meydana çıxdı. Brenda Şaffer bu məsələdə ən uğurlu dövrlər kimi 1989-1990-cı illəri götürür və bu ruhi coşğunluğun çox qısa müddət çəkdiyini bildirir: “Sonradan hər iki tərəf mədəni fərqlərinə görə bir-birindən soyudu” (1, c.45). B.Şaffer qeyd edir ki, bu gün şimali azərbaycanlılar cənublulara nisbətən daha dünyəvi, cənublular isə şimalılara nisbətən özlərini

daha mədəni hesab edirlər. Bundan əlavə, hər iki Azərbaycanın vətəndaşları öz ölkələrini mərkəz hesab edirlər. Müəllifə görə, şimalılardan bir çoxu cənubla birlik məsələsini açıq bəyan etdiklərini bildirsə də, Cənubda bu meyl öz yerini tapa bilmir. “Əlbəttə, cənubda belə bir fikir olsa, Tehran dərhal onu təzyiqlə qarşılıyar” (1, c.46).

Bir sözlə, Brenda Şafferin bu kitabı Azərbaycan probleminin dünyaya tanınması, azərbaycanlıların parçalanmış xalq kimi hüquqlarının beynəlxalq aləmdə təsdiqlənməsi istiqamətində çox ciddi addım sayıla bilər. Alimin əsərinin ən başlıca dəyəri isə iki Azərbaycanın ilk dəfə olaraq vahid subyekt kimi götürülməsi və onu vaxtilə parçalanmış Almaniyə ilə müqayisə edilməsidir. Müəllif əslində bununla problemə nikbin baxdığını büruzə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Brenda Ş. Şeklgiri-ye hoviyyət-e cəmi dər Azərbaycan-e İran. Tehran, 1385.
2. Patricia J.Higgins. Minority-State Relations in Contemporary Iran. Iranian studies, Vol 17. No.1, Winter 1984, pp.37-71; Hooshang.
3. Shahrzad Mojab and Amir Hassanpour. “The politics of Nationality and Ethnic Diversity,” in Saeed Rahnama and Sorab Behbad, Eds, Iran after the Revolution; Crises of an Islamic State (London: I.B.Tauris and Co. LTD 1996), pp. 229- 250.
4. Э.Ч.Бабаев. Южный Азербайджан в Иранской революции 1978-1979 гг. - Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri, Bakı, “Elm”, 1989.
5. Alexandre Benniqsen and S.Enders Wimbush. “Muslims of the Soviet Empire”. A Guide (Bloomington: Indiana University Press), p.144.

SƏMƏD BAYRAMZADƏ

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,**AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu*BİR DAHA “TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ”
HAQQINDA

Bu gün bölünmüş ölkələr və parçalanmış millətlər sırasında dayanan Azərbaycan diyarının, onun xalqının başına tarixi boyu nə müsibətlər gəlmədi? Cavablar çox, muhtəlif məzmununda və çeşidli əsaslarda. Bunların çoxu ilə oxucu tanışdır!

Burada isə yenə, amma çox qısa!

Şərqi-Qərbi, Şimal-Cənub dəhlizində ən gözəl təbii-coğrafi şəraitə (dünyadakı 11 iqlim qurşağının 9-u bu ölkədə var), tükənməz yeraltı-yerüstü sərvətlərə malik Azərbaycan tarix boyu “Qızıl darvaza” rolunu oynayıb və bu gün də eyni mövqeyini qoruyub saxlayır.

Makedoniyalı İsgəndərin hücumu nəticəsində dağılan Fars imperiyası tərkibindən qopan indiki Güney Azərbaycan ərazisinin müstəqilliyi Əhəməni satrapı Atropat tərəfindən təmin edildi (e.ə. IV əsrin 20-ci illəri) və ayrıca dövlət strukturu yaradıldı. Həmin tarixdən də bu diyar Atropatın şərafinə onun dövləti olaraq Atropatena adlandırıldı. Strabon bu diyarı “Atropat (ın) Midiyası” da adlandırmışdır. Ərəb mənbələrində isə bu ad “Adərbayqan”, sonra isə günümüzdəki Azərbaycan kimi səsləndi. Bu diyarda məskunlaşan və kökü “ağgöz”¹ (oğuz) türklərindən olan bugünkü

¹ Bu gün Rusiyanın Moskvadakı “Rəngli bulvar”ından Sibir və oradan Uzaq Şərqi Bering bogazına kimi, eyni zamanda Orta Asiyadan Çinin şimalına (Qaşqar, Uyğur əyalətləri), İran, İraq (kərküklər), Qafqaz, Ukraynanın Kırım, Moldaviya (qaqauzlar), Türkiyə Respublikası, Avropanın bir sıra ölkələri, Afrikada Misir, bir sözlə, Sakit okean sahillərindən Atlantik okeanı sahillərinə kimi böyük bir ərazidə məskunlaşmış türkləri qədimdə, xüsusilə Sibir, Mərkəzi və Orta Asiya

Azərbaycan türkləri haqlı olaraq vətənlərinin adını dəyişməz olaraq saxlamışlar. Bu dövləti onlara yadigar qoyub gedən əzəmətli sərkərdə bu şərafə layiqdir! Qədim Azərbaycan dövlətçiliyi və azərbaycançılıq tarixi də elə buradan, bu zamandan başlayır.

Bundan sonrakı tarixi mərhələlərdə Azərbaycan torpağının ərazi bütövlüyü, əslində o dövr üçün müstəqilliyi qorumaq və möhkəmləndirmək məqsədilə adi siyasi manevr kimi qəbul edilmiş “beynəlxalq səviyyəli qohumluq əlaqələri”nin qurbanı oldu. Belə ki, erməni, suriyalı və parfiyalılarla qohumluq əlaqələri nəticəsində bu diyar, bu Vətən yadelli kürəkənlərə peşkəş edilirdi!¹ Sonrakı tarixi dövrlərdə Azərbaycanın, onun xalqının müstəqilliyini qoruya bilmədilər, bu diyar dəfələrlə tapdaq altında qaldı, talandı.

Azərbaycana xəzinə kimi baxıldı.² Ona görə də Azərbaycanı hər an yeni fəlakətlər gözlədi.

nahiyəsində, yaşadıkları yerin iqlim şəraitinə görə formalaşmış zahiri görünüşlərinə, yəni saçlarının, gözlərinin, dərilərinin rənginə uyğun olaraq iki qismə ayırırlar: şimal hissədə yaşayanları “ağgözlülər” (bugünkü “kazak”, kaz-göz və ak-ağ söz birləşmələrindən ibarət olub “gözüağ”, yəni ağgözlülər deməkdir), cənub hissədə yaşayanları isə “qaragözlülər” (“qırğız”, qara və göz sözlərinin birləşməsindən ibarət olub “qaragöz”, yəni qaragözlülər deməkdir). Sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində “ağgöz” və ya “qaragöz” sözləri, xüsusilə də “ağgöz” sözü, türk dili fonetikasındakı eliziya (səsdüşmə) qaydasına uyğun olaraq “ağöz – oğuz – ğuz” kimi səslənmiş və formalaşmışdır. Bildiyimiz kimi, biz Azərbaycan türkləri də həmin Oğuz soyundan və boyundanıq.

¹ Tarixin atası Herodotun kitablarından və türk əsətlərindən bildiyimiz kimi, Massaget çarı Tomris xanım da Əhəməni hökmdarı Kir ilə döyüşlərdən sonra onun üzərində tam qələbəyə malik olmasına baxmayaraq, öz dövlətinin gələcək müstəqilliyini qorumaq və təmin etmək naminə qızını Fars hakimi Kambizə (üzərində qələbə çalıb öldürdüyü Kirin oğluna) arə verir və Azərbaycanı da kürəkənə peşkəş edir.

² 656-cı ildə Ərəb xilafətinin başına keçən İmam Əli əleyhis-səlamın (dogum ili 599 – ölüm:23.01.661) Azərbaycan valisi Əş’əs ibn Qeysə (o, xəlif Osmanın hakimiyyəti zamanı bu vəzifəyə təyin edilmişdi) məktubundan: “ ... O iş (Azərbaycan işi – *kursiv müəllifindir*) sənin boynunda bir əmanətdir. Səni o işə təyin edən kimsə sənin üzərinə əmanəti qorumaq öhdəliyini qoyub. Rəiyyətin

Bu gün Azərbaycanın şimalında, onun xalqını, sərvətini qorumaq üçün güclü milli ideologiya formalaşır, onu əsaslandırma və möhkəmləndirə biləcək uzunmüddətli iqtisadi siyasət konsepsiyası hazırlanır, sarsılmaz milli əsaslarda dövlət quruculuğu həyata keçirilir.

İnanılmaz qüdrəti və əzəməti olan Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası (30 avqust 1991) bu gün millətimizin dünyanın hər yerində qürur, iftixar və güvənc yeridir!

Elə buradaca fikirləşirsən ki, bu şərait, bu imkan, bu xoşbəxtlik Azərbaycanın şimalı üçün nə zamandan yarandı? Bəlkə də “Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi Rusiya ilə bağlıdır!” - deyən dahi Nəriman Nərimanov sözlərində yanılmamışdı? Axı, o da bu millətin oğlu idi, türk idi, gözəl araşdırıcı, tədqiqatçı və təhlilçi, tarixçi, dövrünün, zamanəsinin böyük mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadimi idi. Neyləsin ki, əqidəsi, arzuları və ümidləri, Azərbaycan və milləti üçün çırpınan ürəyi bolşeviklərin şüarlarındakı çağırışlara uyğun gəldi, onlar üzərində kökləndi. Nəticədə, özünü ifadə etməyi onlarla əməkdaşlıqda gördü. Əməkdaşlıq isə həmişə planlı, müəyyən zaman çərçivəsində, mənafehlərin üst-üstə düşdüyü zamanlarda olur.¹ N.Nərimanov oğluna məktublarında vətəninə, xalqına xidmətinin məzmun və mənasını açdı, vəsiyyətini də etdi.²

İşində öz istədiyini kimi davrana, sənə əmr gəlməyincə məsuliyyətli bir işə girişə bilməzsən. Sənin əlində bənzərsiz və böyük Allahın mallarından var (**yəni Azərbaycan var!** – *kursiv müəllifindir*). Sən onları mənə təhvil verənə kimi mənim xəzinədarlarımdan birisən (4, səh.127-128).

¹ Bu məsələnin dostluğa əsla dəxli yoxdur və ola da bilməz!

² N.Nərimanovun Sovet Azərbaycanında hakimiyyətdə olduğu illərə aid arxiv sənədlərinin birində Azərbaycan messanəti Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən ona yazılmış bir məktubla tanışam. Məzmunu qısaca belədir ki, Tağıyev yeni qurulan Sovet Azərbaycanının neft sahəsində deyil, daha çox gəlir gətirə biləcək balıqçılıq sahəsinin inkişafı təklifi ilə çıxış edərək Xəzərin Azərbaycana aid sahillərində balıq vətəgələrinin yaradılması üçün yeni, müasir texnologiya və

Azərbaycanın şimalı Rusiyaya birləşməsəydi, onda bugünkü vəziyyət necə ola bilərdi, mövcud iqtisadi-mədəni, hərbi-siyasi qüdrətdən və xoşbəxt gələcəkdən danışmaq olardı mı?

Sualların cavabını əziz oxucu özü verəcəkdir. Nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu o özü gözəl bilir. Axı, bu həyatı o, yaşayır.

Ona görə də bir daha Türkmənçay müqaviləsi...¹

Yazıda oxucunun fikirlərini yönəltmək qarşıya məqsəd qoyulmamışdır, amma bununla belə, bir neçə gerçəkliyi sadalamaq məqsəduyğun olardı.

- XIX əsrin əvvəllərində İran və Rusiya arasında baş vermiş iki müharibə, 1804-1813² və 1826-1828-ci illər müharibələri, Azərbaycanın iki yerə parçalanması ilə nəticələndi. Bu parçalanmanı

---

avadanlıqların Avropadan alınıb Bakıya gətirilməsini xahiş edir. Bu iş üçün də Avropanın ən etibarlı banklarında saxladığı pullarını verməyə hazır olduğunu bildirir. Amma N.Nərimanov bu məktubun üstünü icraya yox, arxivə yazmışdır. Belə ki, o artıq Sovet rejimi, onun iqtisadi qüdrətinin artması üçün Zeynalabdin Tağıyev kimi milli bir simanın pulunun xərc edilməsini istəməmişdir.

¹ Bu sərəkidə ən gözəl işlərdən biri hörmətli tarixçi alim cənab Kərim Şükürovun tarixi xronika janrında yazılmış “Türkmənçay-1828. Tarixi xronika” əsəridir (3). Onun oxuculara müraciətində tutduğu mövqeyi də çox səmimi və məntiqlidir: “... hadisələrin şərhinə müəllif müdaxiləsi minimuma endirilir, oxucu hadisələr barəsində söz sahibinə çevrilir” (3, səh.9).

² Gülistan müqaviləsi (oktyabr, 1813) 1804-1813-cü illər İran-Rusiya müharibəsini sonlandıran “sülh” müqaviləsi kimi tarixə yazılsa da, əslində Azərbaycanın ikiye parçalanmasını, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını istisna etməklə, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalının 1-ci mərhələsini rəsmiləşdirdi, eyni zamanda başda imperator Bonapart Napoleon olmaqla Fransanın İran siyasətində uğursuzluğunu təsbit və təsdiq etdi. Belə ki, İran qoşununu Avropanın o dövr üçün inkişaf etmiş ordu sistemləri səviyyəsində təşkil edən Fransa hərbi müşavirləri Napoleonun işğalçılıq planlarının davamı kimi 1803-cü ilin iyul ayının 10-da İrəvanı Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik etdi. Nəticədə 1812-ci ilin dekabrında Moskva yaxınlığında Borodino döyüşündə məğlub olan fransızlar İrəvanı da taleyin hökmünə buraxıb aradan çıxdılar və İran da təqribən 1 ay sonra Gülistan müqaviləsini imzalamalı oldu. Fransa bu müharibədə qalib gələsəydi, onda yaqın ki, biz və oxucularımız başqa bir tarixi oxuyardıq.

son olaraq rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində “eyni tarixi köklərə malik, tarixən eyni ərazidə yaşayan, vahid bir dildə danışan, eyni mədəniyyətə və həyat tərzinə malik vahid bir xalq iki hissəyə ayrılmış oldu”(1, səh.6).

- Azərbaycanın şimalı sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan daha qabaqcıl olan Rusiya imperiyasının tərkibində yaşayan digər xalqların inkişafı ilə şərtləndi. Nəticədə, bu “birlik” (əslində işğal) Azərbaycanın şimalında milli birliyin, milli şüurun, millətin yaranması və formalaşmasına təkan verdi, bu prosesi çox sürətləndirdi.

- İranda monarxiya hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın tarixi inkişafı isə tamamilə başqa şəkildə cərəyan etdi. Cənubi Azərbaycan əhalisinin taleyi də İranda yaşayan digər millət və xalqların taleyi kimi oldu (1, səh.7).

- İstər çar Rusiyası, istərsə də Sovet rejimi dövründə Şimali Azərbaycanda milli mədəniyyət inkişaf etdi, hətta özünün çiçəklənmə dövrünü də yaşadı. Milli dildə təhsil sistemi, incəsənət sahələri, mətbuat, radio və televiziya, elmi-bədii ədəbiyyat formalaşdı və inkişaf etdi, kitab və dərgilərin, dərslərin çapı üçün əsaslı zəmin yarandı. Azərbaycanda, Rusiyada, bir sıra tanınmış beynəlxalq səviyyəli təhsil, elmi-tədqiqat mərkəzlərində milli kadrların yetişdirilməsi üçün münasib şərait yaradıldı və nəticə etibarilə, müstəqil Azərbaycanın da qabaqcıl, güclü, dünya miqyasına çıxıb bilən, müxtəlif elm və mədəniyyət sahəsində tanınan, hətta bu sahələri yönəldə bilmək qabiliyyətinə malik olan ziyalı nəslə yetişdi və yetişməkdədir.

- İranda Qacarların hakimiyyəti altında yaşayan Azərbaycan türkləri isə hələ bu dövrdə onlara münasibətdə milli məhdudiyəti, milli ayrı-seçkiliyi güclü və kobud şəkildə hiss etməsələr də, vəhşi istismara, dilənçi həyat tərzinə düşər oldular.

- Pəhləvi şahlıq rejiminin İranda hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan (1925) İslam inqilabına kimi (1979) dövlətin hakim ideologiyasının əsasını “vahid İran milləti” nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Bu ideologiyanın nüvəsində fars şovinist millətçiliyi – paniranizm dururdu və rejim bu siyasəti xüsusilə ölkənin maarif və mədəniyyət sahələrində daha ciddi şəkildə həyata keçirirdi. Onlar belə güman edirdilər ki, qısa bir müddət ərzində fars dili bazasında həyata keçiriləcək icbari təhsil fars şovinizmi ruhunda yeni nəsil tərbiyə edəcəkdir. Hakim dairələr tərəfindən həyata keçirilən farslaşdırma siyasəti, ilk öncə sayına görə ölkənin ən böyük millətlərindən biri olan azərbaycanlılara doğru yönəlmişdi. Bununla bağlı şahın xüsusi göstərişi də vardı. 1958-ci ildə İran Nazirlər Kabinetinin iclaslarının birində şah maarif nazirinə belə bir göstəriş vermişdi: “... elə et ki, fars dili uşaq bağçalarında, məktəblərdə, mətbuat orqanları vasitəsilə yayılaraq bir müddətdən sonra xalqın adət və vərdişinə çevrilsin və onlar öz ana dillərini tədricən unutsunlar” (5, səh.324). Bu siyasət Güney Azərbaycanın bütün təhsil sistemini, ədəbiyyatını, heykəltaraşlıq, rəssamlıq, teatr, kino, radio, televiziya, musiqi, mətbuat sahələrini milli əsasda inkişafdan xeyli geridə qoydu¹.

- İranda şah rejiminin süqutuna və devrilməsinə gətirib çıxaran 1978-1979-cu illər inqilabından sonra burada bərqərar olan islam rejimi də milli məsələni həll etmədi və etmək də istəmədi. Şah rejimi zamanı hakimiyyətin ideoloji əsasını təşkil edən millətçilik qorunub saxlandı, yeni əsaslarda inkişaf etdirilərək həyata keçirildi.

¹ Yalnız qısa bir dövr ərzində - Güney Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi altında yaradılmış Milli Hökumətin hakimiyyəti illərində (1945-1946) bu diyarda Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan edildi (06.01.1946) və bu əsasda da təhsilin, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı üçün güclü zəmin yaradılmış oldu.

rildi və keçirilməkdədir. Bu gün İranda azərbaycanlıların, onların milli-mənəvi varlığının vəziyyəti göz qabağındadır. Ümumxalq rəyi nəticəsində qəbul edilmiş Əsas Qanunun XV maddəsi yerinə yetirilmir (“... yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrində və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır”) (2, səh.29). Təəssüflər ki, bu gün İranda Azərbaycan türkcəsində milli ədəbiyyatın, hətta ibtidai əsaslarda tədris edildiyi bir məktəb belə yoxdur. Milli ədəbiyyatın çapı böyük okeanlarda görünən kiçik adalar kimi nəzərə çarpır, onların tirajları bütün azərbaycandilli oxucuları əhatə edə bilmir. Mətbuat barəsində də eyni sözləri demək olar. Belə ki, bütün İran miqyasında 35 mln.-dan çox Azərbaycan türkünün məskunlaşmasına baxmayaraq, onun dilində, təqribən, bu gün heç bir mətbuat orqanı (qəzet və ya dərgi) nəşr edilmir. Dr.Cavad Heyətin 1979-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan-fars dillərində nəşr etdiyi ədəbi-bədii məzmunlu “Varlıq” dərgisi isə ildə 4 sayda çox məhdud tirajla nəşr edilir (bəzən fasilələr də olur). Bu da ölkədə iki böyük millətdən biri olan azərbaycanlılar üçün nə deməkdir, özünüz düşünün.

Haşiyə1: Bu günə kimi Gülistan müqaviləsindən fərqli olaraq Türkmənçay müqaviləsinin fars və rus dillərində imza və möhür edilmiş mətnlərinin surətini kimsə görməmişdir. Bütün mövcud mənbə və qaynaqlarda bu müqavilənin yalnız rus dilində mətni imzasız və möhürsüz verilmişdir.¹

¹ Son və ən mötəbər mənbə hesab edə biləcəyimiz K.Şükürovun “Türkmənçay-1828: Tarixi xronika” kitabında (Bakı, 2006) əlavələrdə rus dilində təqdim edilmiş Türkmənçay müqaviləsi də imzasız və möhürsüzdür. Müəllif özü bu mətni mötəbər mənbədən əldə etmişdir (*ИЦЗПИ, Собр. Вморое, м.ІІІ, 1828, СІІб., 1830*).

Türkmənçay müqaviləsinin fars dilində orijinalda əldə edilmiş və bu yazıda barəsində ilk dəfə oxucuya məlumat verilən nüsxəsində də imza və möhür yoxdur.

Türkmənçayın fars dilində əlimizdə olan və oxuculara barəsində məlumat verdiyimiz nüsxəsi ilə bu günə kimi rəsmi mənbələrdə, o cümlədən K.Şükürovun kitabında, imzalanmış və rəsmi olaraq icra üçün qüvvəyə minmiş kimi təqdim edilmiş nüsxə arasında yalnız bir cümlə fərqi vardır. Həmin fərqi oxucuya göstərmək üçün Türkmənçay müqaviləsinin 4-cü maddəsi rəsmən icra üçün qəbul edilmiş rus dilində olan nüsxəsində və fars dili nüsxəsində olduğu kimi təqdim edilir¹:

IV maddə. Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hədudda qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq bu dağların zirvəsindən keçir; buradan mailik üzrə kiçik Araratın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şəhur qarşısında onun Araza töküldüyü yerədək davam edir: bu məntəqədən Abbasabad qalası-nadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarım ağac, yəni 3,5 Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi bütövlüklə məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibölük bərəsinədək gedir; buradan İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yəni 21 Rusiya versti

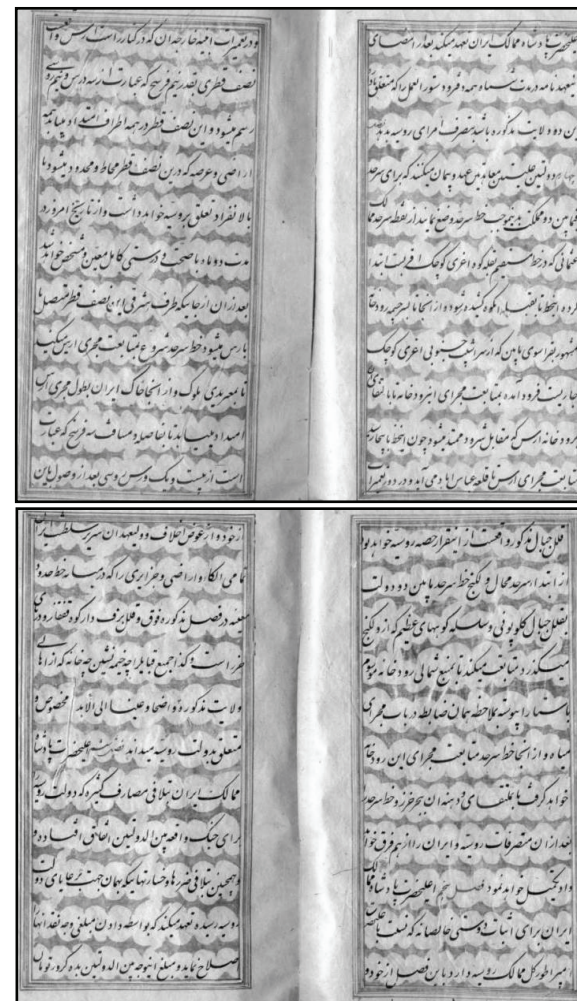
¹ Fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə müəllifin özünə aiddir.

uzanacaqdır; *sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsilə Balharıçayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsindən üç ağac, yəni 21 rus versti aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Balharıçayın sol sahili ilə yuxarı, adları çəkilən kiçik Adınabazar, Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarından davam edir, buradan isə Cəgir yüksəkliyinin zirvəsinədək elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır. İran tərəfə axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələrilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cəgir yüksəkliyi zirvəsindən, Talışı Ərəş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Kəmərkuhun zirvəsinədək keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axan və Cəgir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüddudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara aramsız əməl etməklə Kəmərkuhun zirvəsindən Zuvand və Ərəş dairələrini ayıran dağ silsiləsi üzrə Velkone dairəsinin sərhədlərinədək uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla, Zuvand dairəsi Rusiyaya birləşir.* Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axımının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velkone dairəsi sərhədindən Kəlpununin zirvəsi və Velkone dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyinədək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

Oxucunun diqqətinə çatdırmağı lazım bilir ki, fars dilində əlimizdə olan Türkmənçay müqaviləsinin IV maddəsinin mətnində yuxarıda kursivlə verilmiş hissə yoxdur.

Haşiyə2: Türkmənçay müqaviləsinin fars dilində olan nüsxəsindəki IV maddə aşağıda təqdim olunur.

O zaman çar Rusiyası qoşunlarının İranda olması və bununla bağlı yaranmış mövcud siyasi şərait imzaya təqdim edilmiş müqavilə mətnində, çox güman ki, IV maddədən başqa, digər dəyişikliklərin də edilməsini şərtləndirmişdir. Təəssüflər olsun ki, Türkmənçay müqaviləsinin istər rus, istərsə də fars dillərində imzalanmış və möhürlənmiş nüsxələri əlimizdə yoxdur. Ola bilsin ki, parçalanmış Azərbaycanın, onun millətinin taleyini bu günə kimi təyin etmiş bu müqavilənin imzalı və möhürlü nüsxəsində daha mühüm, vacib məsələlərlə bağlı digər dəyişikliklər də olmuşdur ki, onu üzə çıxara bilməmişlər. Bəlkə, o, üzə çıxarılmış olsaydı, bu ağır taleni yaşamazdıq? Kim bilir? Babalı onu imza edib möhürləyənlərin boynuna!

16 maddədən ibarət Türkmənçay müqaviləsinin başlıca maddələri İranla Rusiya arasında sərhədlər, hərbi əsirlər, Xəzər dənizindən istifadə, təzminat və s. kimi məsələlərə həsr edilmişdir.

Müqavilənin III maddəsinə görə, Azərbaycanın Gülüstan müqaviləsi (oktyabr, 1813) ilə zəbti təsdiq olunmuş torpaqlarından əlavə daha iki xanlıq - İrəvan¹ və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Müqavilədə Azərbaycan xalqının taleyində gələcəkdə daha böyük fəlakətlər törədəcək başqa bir hüquqi əsas XV maddə idi. Bu maddəyə görə, İran tərəfi öz öhdəsinə götürürdü ki, Güney Azərbaycan ərazisində yerli əhali arasında ruslara rəğbət göstərən adamları təqib etməyəcək, sakinlərdən arzu edənlərin Rusiyaya köçməsi üçün müvafiq şərait yaradacaqdır. Nəticədə, bu maddə

¹ Çarizm ləğv etdiyi İrəvan xanlığı əvəzinə erməni vilayətini - Yerevan quberniyasını (1850) yaratmaqla Azərbaycan torpaqları hesabına xanlıqda əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil edən və 13 əsr ərzində heç bir dövlət quruculuğu olmayan ermənilər üçün gələcəkdə yaranacaq Ermənistan Respublikasının əsasını qoymuş oldu.

sonrakı tarixi dövrlərdə İrandan, xüsusilə Güney Azərbaycanın Marağa, Urmiya kimi qərb rayonlarından erməni ailələrinin Cənubi Qafqaza, başlıca olaraq Şimali Azərbaycana köçürülərək müsəlman əhalisi arasında yerləşdirilməsinə imkan verdi¹. Müqavilə imzalanan kimi dərhal ermənilərin köçürülməsinə başlandı və bu işə rəhbərlik polkovnik Lazarevə tapşırıldı. Cəmi iki il ərzində Güney Azərbaycandan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarına 40 mindən çox erməni köçürüldü. XX yüzilliyin əvvəllərində davam etmiş Rusiyanın Qafqazı xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində buraya 1.300.000 erməni köçürülmüş oldu. Onların böyük bir hissəsi Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda, sonradan Qarabağın dağlıq hissələrində kompakt şəkildə yerləşdirildi.

Həqiqət 3: 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Türkmənçay müqaviləsinin **yalnız Rusiyaya aid hissəsi** faktiki olaraq öz qüvvəsini itirdi, həmin ərazilər 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokrat Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edildi. Lakin 1920-ci ildə Şura hökumətinin işğal nəticəsində Quzey Azərbaycan əraziləri yenidən Rusiyanın idarəçiliyi altına düşmüş, Azərbaycanın qərb torpaqlarında - keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistan Sovet Respublikası yaradılmış və sonrakı illərdə Ermənistan bilavasitə Moskvanın əli ilə Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirmişdir.

Türkmənçay müqaviləsinə əlavə olaraq onun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Rusiya və İran arasında eyni tarixdə (10 fevral, 1828) üç protokol da imzalanmışdır:

1. Rusiya-İran arasında ticarət mübadiləsi barədə;

¹ Müqaviləyə bu kimi maddələrin daxil edilməsində polkovnik Lazarevin həmin sənədin hazırlanması və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak etmiş A.A.Qriboyedova təsiri olmuşdur.

2. Rusiya-İran arasında səfirlər və diplomatik heyətlərin mübadiləsi prosedurası barədə;

3. İkinci İran-Rusiya müharibəsinin (1826-1828) nəticəsi kimi İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş manat (10 kurur tümən) miqdarında təzminat ödəməsi barədə.

Sonuncu, 3-cü protokola şərh verməyi də burada lazım bildik. Belə ki, bu protokol Türkmənçay müqaviləsinin icrasını tamamlayan mühüm bir sənəd olmaqla, əslində o taylı-bu taylı Azərbaycanın tale məsələsini həll və onların gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün çox ciddi tarixi bir hökmü vermiş oldu. Protokolun mətni Azərbaycan dilinə tərcümədə oxucuya təqdim edilir¹:

Türkmənçay müqaviləsinin əlavəsi olan təzminat ödənməsi

barədə rəsmi

RAZILAŞMA (3)

Türkmənçay, 10 (22) Fevral 1828

Bismillah ər-Rəhman ər-Rəhim!

I maddə. Bugünkü müqavilənin 4-cü maddəsində sadalananları nəzərə alaraq İran şahı həzrətləri öhdəsinə götürür ki, əsas müqavilənin imzalandığı tarixdən sonrakı 2 ay müddətində Rusiya dövlətinin üzərində haqqı olduğu və sərhədləri əsas müqavilənin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq doğru-düzgün müəyyən edilmiş Talış xanlığının bütün ərazisindən öz qoşunlarını çıxaracaq və həmin yerləri bu məqsədlə oraya göndərilmiş rus məmurlarına təslim edəcəkdir. Həmin ərazi adı gedən müqavilənin bağlanması nəticəsində xoşbəxt sonluqla başa çatan müharibədən öncəki

¹ Razılaşmanın fars dilində orijinalda əldə olan mətni Azərbaycan dilinə müəllifin özü tərəfindən tərcümə edilmişdir.

düşmənçilik münasibətləri nəticəsində İran qoşunları tərəfindən zəbt edilmişdi. Adı gedən vilayətin Rusiya müvəkkillərinə təhvil verildiyi zamana kimi İran dövləti diqqət yetirəcəkdir ki, o vilayətin əhalisinə heç bir təcavüz və zülm edilməsin, onların əmlakına əl vurulmasın və vilayət hakimlərinə tapşıracaqdır ki, bu müddət ərzində yerlərdə hər hansı bir ixtilafa və qanun pozuntusuna yol verilməsin.

II maddə. Bugünkü müqavilənin 6-cı maddəsində qeyd olunanlara uyğun olaraq İran şahı həzrətləri təntənəli şəkildə öhdəsinə götürmüşdür ki, dəymiş zərərin müqabilində bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə iyirmi milyon gümüş manat dəyərində **dövriyyə-də olan**¹ 10 kurur tümən pul versin. Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflər arasında qərara alınmışdır ki, həmin məbləğdən 3 kurur tümən adı gedən müqavilə imzalandığı gündən keçən 8 gün müddətində bilafasilə (yubadılmadan) Rusiyanın müstəqil nümayəndələrinə və ya onların yerinə təyin edilmiş şəxslərə verilsin və 2 kurur tümən də **15 gün ərzində Təbrizdə ödənilsin**², 3 kurur tümən də **29 Ramazan 1243-cü hicri**³ ilinə uyğun 1828-ci milad ilinin aprel ayının əvvəlinə kimi ödənilsin. İran dövləti öhdəsinə götürür ki, 10 kurur tüməndən qalan 2 kurur tümən isə **22 Cəmadi 1245-ci hicri**⁴ ilinə uyğun 1830-cu midadi ilinin yanvar ayının əvvəlinə kimi ödənilsin.

III maddə. Bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə yuxarıda göstərilən zərərin pulunun düzgün və tamamilə ödənilməsi üçün

¹ Müqavilənin və Protokolun rusca nüsxəsində yazılıb: **raice** (*əslində rayec*). Belə ki, fars dilində səsləndiyi kimi yazmışlar.

² Protokolun rus nüsxəsində yazılıb: **15 gündən sonra**

³ Protokolun rus nüsxəsində yazılıb: ya da **gələnlə ilki Ramazan ayının 26-da**

⁴ Protokolun rus nüsxəsində hicri təqvimə ilə tarix verilməmişdir.

zəmanət vermək niyyətilə müqavilə tərəfləri olan dövlətlər arasında qərara alındı ki, 8 kurur tümən ödənilənə kimi bütün Azərbaycan əyaləti birbaşa rus əsgərlərinin işğalı altında qalacaq və yalnız Rusiyanın maraqlarına uyğun idarə olunacaq, belə ki, hal-hazırda Təbrizdə yaradılmış müvəqqəti hökumət nizam-intizamı və daxili asayışı qorumaqla yanaşı, müvəqqəti olaraq yuxarıda qeyd olunan vilayəti tutmuş hərbi hissənin hələlək orada qalması və zəruri ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün öz hakimiyyətini və fəaliyyətini əvvəlki kimi davam etdirəcəkdir; əgər, Allah eləməsin, yuxarıda göstərilən 8 kurur tümən **1244-cü hicri ilin səfər ayına uyğun**¹ 1828-ci milad ilinin avqust ayının 15-nə kimi tamamilə ödənilməzsə, məlum şərtlərə görə bütün Azərbaycan vilayəti İrandan daimi olaraq alınacaqdır və Rusiya imperatoru həzrətləri onu ya öz imperiyasının əlavəsi etmək, ya da orada özünün birbaşa və müstəsna himayəsi altında olacaq müstəqil və irsi xanlıq yaratmaq səlahiyyətinə malik olacaqdır. Bu müqaviləyə uyğun olaraq müəyyən edilmiş məbləğ o zamana kimi Rusiya dövlətinə ödənilərsə, qərara alındığı kimi, hər şey tələb edilmək və geriye çağırılmaq haqqı olmadan onun xeyrinə olaraq qalacaqdır. Amma belə olan surətdə İran dövləti Rusiya dövləti yanında digər pul borclarını ödəmək öhdəliyindən büsbütün azad olacaqdır. Lakin qərara alınmışdır ki, İran şahı həzrətləri xəsarətə görə təyin edilmiş kururların 5 kurur tümənindən sonra ödəməli olduğu 3 kurur tümənin 2 kurur tüməni verdikdən sonra bütün Azərbaycan **1 ay müddətində** sona kimi rus əsgərlərindən boşaldılacaqdır. Amma Xoy qalası və vilayəti 1828-ci ilin avqust ayının 15-nə kimi verilməli olan məbləğin 3-cü kurur tüməni ödənilənə kimi rus əsgərlərinin hakimiyyətində olacaqdır. Rus ordusuna rəhbərlik edən

¹ Protokolun rus nüsxəsində yazılıb: **1244-cü hicri ili Səfər ayının 15-nə kimi**

general İran şahı həzrətlərinin təyin edilmiş zamana kimi Rusiya imperatoru dövlətinə haqqında danışılan 8 kurur tümənin hamısını və ya həmin 7 kurur tüməni ödəməsindən asılı olaraq Azərbaycan əyalətinin qismən və ya tamamilə boşaldılması barədə vaxtıdan öncə lazım olan **təlimatları** alacaqdır. Həmin zamanda da Təbrizdəki müvəqqəti hökumət səlahiyyətlərini yerə qoyacaq və İran şahı həzrətləri tərəfindən bu iş üçün təyin edilmiş İran müvəkilləri təcili olaraq onun icrasına başlayacaqlar. **Lakin bir şərtlə ki, qayda-qanun və ümumi asayiş pozulmasın, eləcə də bu sülh müqaviləsində və eynilə bu maddələrdə nəzərdə tutulmuş şərtlər və öhdəliklər dəyişdirilməsin.**

IV maddə. Əvvəlki maddəyə əsasən, bir müddət Azərbaycanı işğal altında saxlamalı olacaq rus əsgərləri Rusiya ordusu baş komandanının sərəncamına uyğun olaraq **bu ölkənin**¹ hər yerində məhdudiyətsiz iqamət hüququna malikdirlər. Ona görə də qərara alındı ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində gözləmə mövqeyi tutan İran əsgərləri yubanmadan oradan çıxsınlar və İranın daxili vilayətlərinə çəkilsinlər.

V maddə. Müqavilənin öncəki maddələrində göstəriləndiyi kimi, vilayətin (Azərbaycanın) müvəqqəti işğalı müddətində əsgərlik xidmətində nizam-intizamın pozulmasına səbəb ola biləcək işlərin aradan qaldırılmasını və onun tərəf dövlətlərin əsgərləri arasında qorunmasını çox vacib hesab edərək qərara alınmışdır ki, **bu müddət ərzində** İran tərəfinə keçmiş bütün rus fərariləri İran hakimiyyəti vasitəsilə saxlanılaraq təcili surətdə ən yaxınlıqdakı rus əsgərləri komandirlərinə təslim edilsinlər və həmçinin Rusiya tərəfinə keçmiş bütün İran qoşunlarından olan fərarilər də yubadıl-

¹ Protokolun rus nüsxəsində yazılıb: **bu əyalətin**. Amma fars dilində “məmləkət” sözü ölkə mənasını verir.

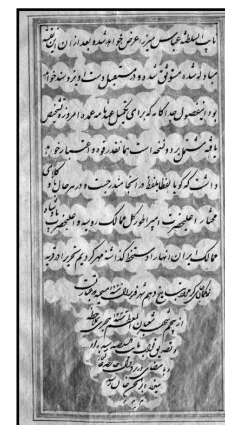
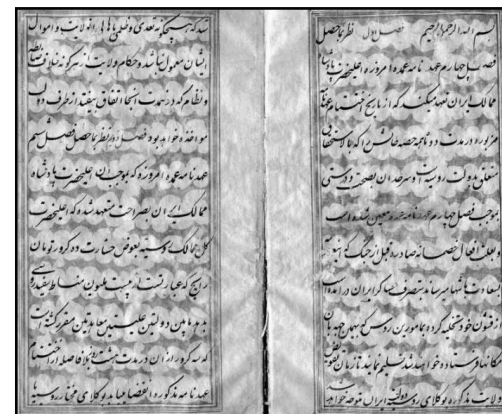
madan saxlanılaraq ən yaxınlıqdakı İran komandirlərinə təslim edilsinlər.

VI maddə. Bugünkü əsas müqavilənin 4-cü maddəsində göstəriləndiyi kimi, ratifikasiya mübadiləsi edildiyi saatdan dərhal sonra sərhəd xəttini müəyyən etmək üçün tərəflər öz müşavirlərini təyin edəcəklər ki, onun dəqiq xəritəsini hazırlasınlar. Bu xəritənin müşavirlər tərəfindən möhürlənmiş bir nüsxəsi təsdiq üçün Gürcüstandakı baş komandana və eynilə ona bərabər digər nüsxəsi isə şahzadə Abbas Mirzəyə təqdim ediləcək və ondan sonra gələcəkdə hüquqi qüvvəyə malik bir sənəd və normativ olacaq bu xəritələr mübadilə ediləcəkdir.

Bugünkü əsas müqaviləni təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş və iki nüsxədən ibarət bu ayrı-ayrı maddələr sözbəsöz ona əlavə ediləcəyi təqdirdə, eyni hüquqi qüvvəyə və təsirə malik olacaqdır. Biz, bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətlərinin muxtar müvəkilləri, təsdiq üçün orada yazılanları imzaladıq və möhürlədik. Türkmənçay kəndində 5 Şaban 1243-cü hicri ilinə uyğun 10 fevral 1828-ci miladi tarixində şahzadənin (*naib-sultanın*¹) mülahizə və təsdiqi ilə İranın xarici işlər naziri Əbülhəsən xan tərəfindən imzalanmışdır.

Həşiyə 4: Razılaşmanın fars dilində orijinalda əlimizdə olan nüsxəsindən nümunə kimi birinci və sonuncu səhifələri burada təqdim edilir:

¹ Kursiv müəllifindir.

Yuxarıdakı bu Protokol Türkmənçayda imzalanmış əsas müqavilənin 6-cı maddəsi üzrə İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş manat (10 kurur tümən) miqdarında təzminat ödəməsi şərtlərini əsaslandırır. Protokola əsasən, təzminat 6 ay müddətində ödənilməli idi, əks halda Azərbaycan əyaləti (Güney Azərbaycan) Rusiyanın tərkibinə keçməli idi. Rusiya tərəfi təzminatın ödənilməsini rus qoşunlarının çıxarılması üçün şərt kimi tələb edirdi.

Bu zaman İrənin İsfahan, Kerman, Yəzd və başqa əyalətlərində mərkəzi hökumətə qarşı baş vermiş iğtişəşlar nəticəsində əlavə vergi toplamağa cəsərət etməyən şah hakimiyyəti tələb olunan məbləği Rusiyaya ödəmək iqtidarında deyildi.

Digər tərəfdən isə Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olan Rusiya təzminatın tələb olunan hissəsinin ödənilməsini gözləmədən ordu hissələrini Güney Azərbaycan şəhərlərindən çıxardı. Sonuncu dəstələr Təbrizi 1828-ci il martın ortalarında tərk etdi. Hərbi hissələrdən bir dəstəsi yalnız Xoyda saxlandı.

Şah sarayı təzminatı ödəyə bilməsəydi, Cənubi Azərbaycan ərazisi də Rusiyaya qatılacaqdı. Təzminatın ödənilmə müddətinin bitmək üzrə olduğu barədə Rusiya səfirliyi xəbərdarlıq verdikdə məlum oldu ki, İran dövləti bu məbləği hazırlamamışdır. Bu hadisələri izləyən İngiltərə səfiri işə qarışaraq çox səylərdən sonra təzminatın toplanmasına nail oldu. Belə ki, səfir Makdonald dəfələrlə Tehrandan Təbrizə gedib-gəlmişdi.

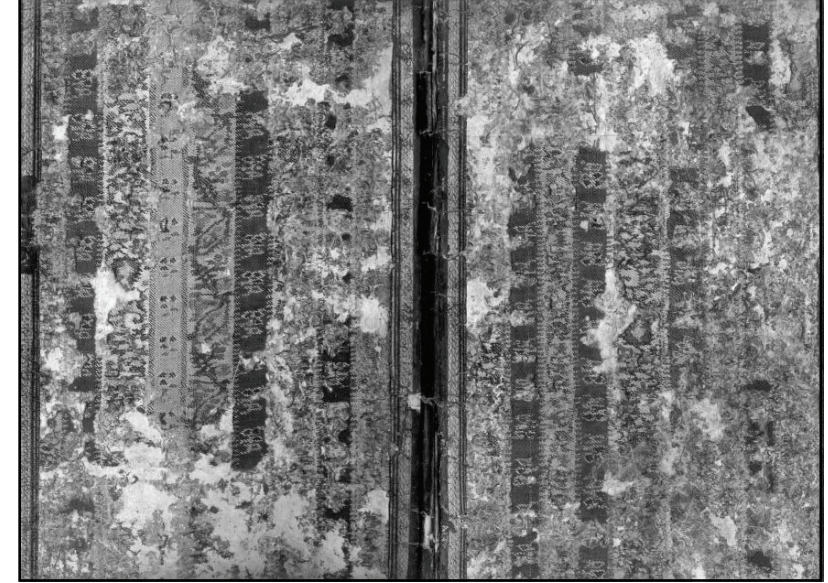
Təzminat müəyyən kəsirlə sonuncu gün avqustun 27-də Rusiya tərəfinə ödənilədi, çatışmayan 100.000 tükənlik hissə üçün Makdonald zəmanət verdi. Yalnız bundan sonra Rusiya sonuncu hərbi dəstəni Xoydan çıxardı.

Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi vahid ölkənin, vahid millətin ikiyə parçalanmasını başa çatdırdı; onun bir yarısı işğalçı rus imperiyasının, daha böyük bir hissəsi isə feodal İrənin əsarəti altına düşdü.

Türkmənçay müqaviləsi rəsmi olaraq onu imza edən tərəflər üçün 1921-ci il Rusiya-İrənin müqaviləsinin XI maddəsi əsasında qüvvədən düşmüş oldu, amma heç bir tərəf heç nəyi geri qaytarmadı!

Bununla belə, bu günə kimi müqavilə ilə bağlı açılmamış məqamlar var və açılması zamanın əlindədir!

Biz yazdıq və göstərdik. Qoy, oxucu özü təyin etsin ki, Türkmənçay kimə nə verdi.

Müqavilənin cildi: üz və arxa qabığı

ƏDƏBİYYAT:

1. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1985.
2. İran İslam Cümhuriyyətinin Əsas Qanunu. Bakı, “Bilik” cəmiyyəti, 1993.
3. Kərim Şükürov. Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı, 2006.
4. Nəhcül-bəlağə. İmam Əli əleyhis-səlamın xütbə, məktub və hikmətli kəlamları (tərcümə və şərh, 2 cild). II cild, İIR Mədəniyyət Mərkəzi, Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2004.
5. Ş.Tağıyeva., Ə.Rəhimli., S.Bayramzadə. Güney Azərbaycan (məlumat kitabı). Bakı, “Orxan” nəşriyyatı, 2000.

РЕЗЮМЕ**Еще раз о Туркменчайском договоре**

Туркменчайский мирный договор, подписанный между Россией и Ираном в 1828 году, подвел черту под войн, имевших место между этими странами в 1804-1813 и 1826-1828 гг. Основным ее результатом является разделение азербайджанских земель между указанными державами. Автор рассматривает статью договора, который определяет новую границу между двумя странами, уточняет различия между российскими и персидскими версиями текста, и проливает свет на статью, которая служила в качестве основы для массового переселения армян из Ирана к новым владений России в Азербайджане. Также рассматривается протокол к договору, требующий Ирана платить контрибуции в Россию или в случае неуплаты передать Южный Азербайджан в Россию. Автор анализирует политические последствия Туркменчайского договора для азербайджанского народа, которые были разделены не только политически, но и в социально-экономическом и культурном плане.

SUMMARY**Once again about Turkmanchay treaty**

The Turkmenchay peace treaty signed between Russia and Iran in 1828 drew a line under the wars that took place between these countries in 1804-1813 and 1826-1828. Its main result is the division of the Azerbaijani lands between the said powers. The author examines an article of the treaty that defines the new border between the two countries, clarifies the differences between the Russian and Farsi versions of the text, and shed light on a clause that served as the basis for a mass resettlement of Armenians from Iran to Russia's new possessions in Azerbaijan. Also examined is a protocol to the treaty requiring Iran to pay indemnities to Russia and to transfer the Southern Azerbaijan to Russia in the case of non-payment. The author analyzes political implications of the treaty of Turkmenchay for the people of Azerbaijan who were divided not only politically but also socioeconomically and culturally.

SÜBHAN TALIBLI

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Z.M.Bünyadov adına
Şərqişünaslıq İnstitutu*

SƏMƏD SƏRDARİNİYANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ SOYQIRIM VƏ QARABAĞ OLAYLARI

Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçi alimi Səməd Sərdariniya 1940-cı ildə Təbrizdə anadan olub. O, əvvəlcə Təbriz Universitetinin tarix, sonra isə hüquq fakültəsini bitirmişdir. Onun “Azərbaycan mədəni cəmiyyətdə”, “Bağırخان Salare-millî”, “Təbriz tənəki üsyanında”, “Azərbaycan teatrosunun tarixçəsi”, “Əli Müsyö”, “Təbriz Universiteti”, “Azərbaycan qəzet və dərgilərinin tarixi”, “Təbriz Mərkəz-e qeybi”, “İrəvan müsəlman şəhəri olmuşdur”, “Təbriz əvvəlin şəhərlərdəndir”, “Azərbaycan məşhurları” (2 cildə), “Molla Nəsrəddin Təbrizdə”, “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı” əsərləri tarixşünaslığımız üçün son dərəcə dəyərli və elmi-siyasi baxımdan əhəmiyyətlidir. Səməd Sərdariniya 1979-cu ildən Tehranda nəşr olunan “Valıq” dərgisini yaradarlardan və onun səhifələrində yazıları ilə fəal iştirak edənlərdəndir.

S.Sərdariniyaya “Tarix elmi sahəsində” xidmətlərinə görə Bakıda Azərbaycan Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə 2002-ci ildə “Fəxri doktor” elmi adı verilmişdir.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımla müşahidə olunan işğalçılıq müharibəsi – Dağlıq Qarabağ münəqişəsi artıq 26 ilə yaxındır ki, davam edir. Azərbaycan Respublikasına və xalqına qarşı yönəlmiş bu qanlı, təcavüzkar hadisə dünyanın mütərəqqi qüvvələri ilə yanaşı, Arazın hər iki tayında, o cümlədən güneyli soyadaşlarımızın nəzər-diqqətindən qaçmamış-

dır. Güney Azərbaycandakı qələm sahibi olan ziyalıların bir çoxu öz yazılarında ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdikləri cinayətlərə və zorakılığa qarşı özlərinin haqq səsinə ucaldır, İran və dünya ictimaiyyətinin diqqətini zəmanəmizin bu böyük haqsızlığına cəlb etməyə çalışırlar.

Belə ki, Tehranda, Təbrizdə, Urmiyada, Ərdəbildə, Miyanada və digər şəhərlərdə çap olunan qəzet və dərgilərdə, inretnet səhifələrində, eləcə də ayrı-ayrı müəlliflərin kitab və tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağda baş vermiş hadisələr obyektiv mövqedən, Vətən, millət yangısı ilə qabardılır, oxucu kütləsinə təqdim edilir. “Varlıq”, “Dilmac”, “Haray”, “Yol”, “Öyrənci”, “Körpü”, “Azərbaycanın səsi”, “Tribun”, “Azər-Türk International”, “Azərbaycan” kimi dərgilərin səhifələrində çap olunmuş məqalələrdə Dağlıq Qarabağda baş vermiş və günümüzə qədər davam edən hadisələrə obyektiv münasibətlərin bildirilməsi, eləcə də Qarabağ tarixi ilə bağlı həqiqətlərin söylənilməsi elmi və siyasi baxımdan çox önəmlidir.

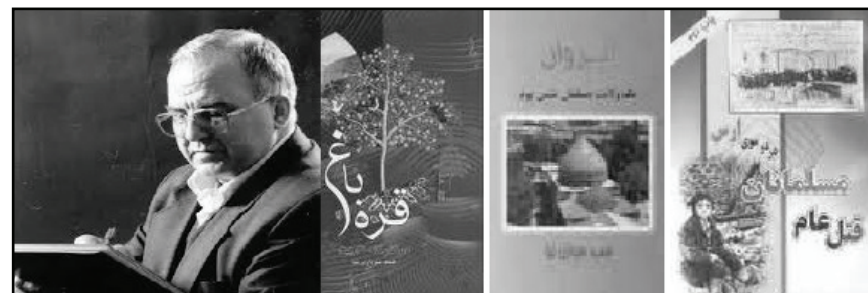
Dövri mətbuat səhifələrində, ayrı-ayrı kitablarda İsmayıl Hadi, Əlirza Ərdəbili, Həsən Rəşedi, Böyük Rəsuloğlu, Mənuçöhr Əzizi, Tohid Məlikzadə, Camal Ayrımlu, Maşallah Rəzmi, Səməd Niknam, Səlcuq Kamal və Həsən Azərbaycani kimi güneyli müəlliflərin kəsərli məqalələri onların haqlı mövqelərini əks etdirməklə yanaşı, baş vermiş hadisələrə düzgün və ədalətli yanaşmalarını söyləməyə imkan verir.

Doktor Səməd Sərdariniyanın tədqiqatlarında diqqəti çəkən mühüm mövzulardan biri də erməni daşnaklarının zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarına göz tikmələri, yerli türklərin qanını tökmək, zorakılıq və yad qüvvələrin dəstəyi ilə onları öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salmaq, mülklərinə, sərvətinə sahib çıxmaq məsələləridir. “İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur”, “Arazın

hər iki sahilində müsəlmanların soyqırımı” S.Sərdariniyanın qələmindən çıxan dəyərli əsərlər sırasında dayanırlar. “Qarabağ tarixin ötən günlərində” əsəri isə alimin ömrünün son illərində yazıb çap etdirdiyi ən sanballı tədqiqat işidir. Hazırda farscadan dilimizə tərcümə edilmiş və çapını gözləyən “İrəvan müsəlman sakinli şəhər olmuşdur” kitabının “İrəvanın keçmişi, orta əsr və yeni dövrdəki tarixinin təkzib olunması” adlı bölümündə müəllif sənədlər və etibarlı qaynaqlar əsasında bu şəhərin tarixən türklərə məxsus olmasını, Azərbaycan elm və mədəniyyətində irəvanlı türk elm, din xadimlərinin fəaliyyətini geniş planda şərh etmişdir. İrəvanda ilk müasir məktəb açmış Mirzə Həsən Rüşdiyyə, böyük pedaqoq Cabbar Bağçaban, Cəfər Raşidi, Hacı Həsən İrəvani, Mirzə Abdulla İrəvani, Məhəmməd Nədim, İbrahim Münsirzadə, Hacı Mirzə Əli, Mirzə Əbdülkərim İrəvanilər kimi tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin, eləcə də Seyid Əli İrəvani, Seyid Məhət İrəvani, Mirzə Əbdülhüseyn ağa İrəvani, ayətulla Seyid Məhəmməd Hadi İrəvani, ayətulla Məhəmməd İrəvani, Hacı Mirzə Hüseyn ağa İrəvani kimi müctəhid və din xadimlərinin nəsiləri və ailə üzvləri İrəvan şəhərinin sakini olmuşlar. Müəllifin tədqiqatından bəlli olur ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan ətrafında 211 türk kəndi, şəhərin özündə 7 məscid, bir neçə mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir. XIX əsrin axırlarında Daşnaksutyun Partiyasının yaradılması və xaricdən ermənilərin hər cəhətdən dəstəklənməsi nəticəsində yerli türklərə qarşı genişmiqyaslı zorakılıq aktları və qanlı əməliyyatlar həyata keçirilmişdir. Nəticədə, aborigen türklər öz yurd-yuvalarını tərk etmək qalmışlar. Müəllif öz əsərində 1904-cü ildə Qahirədə çıxan “Hikmət” qəzetində verilmiş statistik məlumata əsaslanaraq göstərir ki, Qafqazda ən böyük etnik qrup müsəlmanlar olmuşdur. Onların sayı 3 milyon 208 min 875 nəfər imiş. Bunların da 352 min 351 nəfəri ancaq İrəvan

bölgəsində yaşayırmışlar. S.Sərdariniya “Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı” adlı əsərində Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımı – etnik təmizləmə aktını daha geniş planda tədqiq və təhlil edir. Müəllif adı çəkilən tədqiqat əsərində göstərir ki, Arazın hər iki sahilində (həm Güney, həm də Qüzeydə) türklərə qarşı soyqırım eyni vaxtda, 1918-ci ilin fevralında başlamış, amma Şimaldan fərqli olaraq, Güney Azərbaycanda 1918-ci ilin payızına qədər davam etmişdir.

Səməd Sərdariniya və soyqırımla bağlı əsərləri

Arazın şimal sahilində türklərə qarşı soyqırım aktı bolşeviklərin başçılığı altında icra edilmişdirsə, Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində bu cinayətlər erməni-aysor birlik və ittifaqlarının, xristian missionerlərin, xarici ölkələrin buradakı konsulluq və şirkət rəhbərlərinin əli ilə yerinə yetirilmişdir. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Güney Azərbaycanın adı gedən bölgəsində mövqə tutan 8000 ağqvardiyaçıların yerli ermənilərə göstərdikləri hərbi yardım Urmiyada, Sulduzda, Xoyda, Salmasda və digər yaşayış məntəqələrində 200 min nəfərə yaxın türkün qətləmə, evlərin, mağazaların talan edilməsi, dinc sakinlərə qarşı zorakılığın, vəhşi rəftarın göstərilməsi ilə nəticələnmişdir. Soyqırımla bağlı bütün məsələlər, o sıradan azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən qətlia-

mı, doktor S.Sərdariniyanın sözü gedən əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Bu baxımdan, Güney Azərbaycanda ermənilərin törətdikləri soyqırım probleminin öyrənilməsi və onun dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işində S.Sərdariniyanın əsərləri əvəzsiz qaynaqdır. Adı çəkilən qaynaqda “dənizdən-dənizə” ərazi iddiasında olan erməni daşnaklarının və onların xaricdəki havadarlarının Azərbaycan türklərinə qarşı heç bir zaman baş tutmayacaq xülyaları müəllif tərəfindən geniş planda tədqiq və təhlil olunur.

Güney Azərbaycanın tanınmış tarixçi alimi Səməd Sərdariniyanın ömrünün son illərində çap etdirdiyi “Qarabağ tarixinin gedişində” kitabı Qarabağ tarixinin və tarixin gedişində bu bölgədə baş vermiş olayların elmi tədqimatında önəmli yer tutur. Fars, ərəb, rus və Avropa mənbələrindəki təkzibedilməz faktlar əsasında 500 səhifədən də artıq bir həcmdə yazılmış bu sanballı əsər torpağımıza qarşı erməni təcavüzünün davam etdiyi indiki zamanda çox aktual və dəyərli bir mənbədir. Kitabda verilmiş 30 başlığın hər biri ayrıca tədqiqat mövzusu olsa da, müəllif tədqiqatçı bacarığı və məharəti ilə bunları bir-biri ilə əlaqələndirmiş, nəticədə, ictimaiyyətə Qarabağ tarixinə aid dəyərli əsər təqdim etmişdir. Kitabdakı başlıqların bəzisinə nəzər saldıqda, əsərin geniş elmi diapozona, zəngin biliyə malik bir alimin qələmindən çıxdığı bəlli olur. Əsərdəki “Qarabağ haradır”, “Dağlıq Qarabağ”, “Aran Azərbaycanın bir bölgəsidir”, “Qarabağ islamdan əvvəl”, “Qarabağ islamdan sonra”, “Qarabağda məhəlli hökumətlər” adlı başlıqlar altında getmiş yazılarda müvafiq mövzular haqda geniş bəhs açılır, bu bölgənin tarixən Azərbaycan ərazisi olması sənəd və tarixi mənbələrlə sübuta yetirilir. Adı çəkilən kitabda şəddadilər, səlcuqlar, monqollar, elxanilər, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, səfəvilər, əfşarlar və qacarların hakimiyyəti illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu şərh edilməklə yanaşı, Türkmənçay (1828) müqaviməti

ləsindən və Azərbaycanın ikiyə parçalanmasından sonrakı tarixi dövrdə Qarabağa qarşı zaman-zaman törədilən erməni təcavüzlərindən, soyqırımlarından geniş bəhs olunur.

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, S.Sərdariniya Ziyəddin Sultanovun “Qarabağ gündəliyi” adlı kitabını fars dilinə çevirib və “Qarabağ müharibəsi” adı altında Təbrizdə nəşr etdirmişdir (4, 78). Beləliklə, İran ictimaiyyətini Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrin təfəsilatı ilə tanış etmiş, eyni zamanda Qarabağ həqiqətlərinin oxuculara olduğu kimi çatdırılmasında mühüm xidmət göstərmişdir.

Çox yaxşı olardı ki, Güney Azərbaycanın bu böyük tarixçi aliminin kitabları ana dilimizə və başqa dillərə tərcümə edilsin. Bu iş S.Sərdariniyanın elmi irsinə hörmət və qayğı töhfəsi olardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Sərdariniya S. Qətleam-e mosəlmanan dər do su-ye Ərəs. Təbriz, nəşr-e “Əxtər”, 1383.
2. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2006.
3. Sərdariniya S. İrəvan yek velayeti mosəlmanneşin bud. Tehran, enteşarat-e “Zufa”, 1379.
4. Sərdariniya S. Qarabağ dər qozərgah-e tarix. Təbriz, “Neda-ye Şəms”, 2006.

SUMMARY

The bloody and aggressive events against the Azerbaijan Republic and the Azerbaijan people attracted the attention of not only the progressive forces of the world community, but also of the researchers from South Azerbaijan.

Researchers from South are also against to these crimes and violences committed by the Armenians in Karabakh and they try to attract the attention of the Iranian and world community to this injustice.

It's spoken about Samad Sardariniya's writings named "Irevan was the city of Muslims", "The Genocide of Azerbaijan people on both sides of Araz" and "Karabakh in previous history" in this article.

РЕЗЮМЕ

Кровавые и ужасающие события, направленные против азербайджанского народа и Азербайджанской Республики наряду с ведущими мировыми структурами не ускользнули из поля зрения исследователей и интеллигенции Южного Азербайджана. Многие учёные, писатели, представители творческой интеллигенции Южного Азербайджана в своих работах не остались равнодушными к преступлениям и насилию, учинённым армянами в Карабахе. В своих работах они пытались привлечь внимание Ирана и мировой общественности к этим ужасающим несправедливостям нашего времени.

В статье говорится о произведениях Самеда Сардариния: "Иреван был городом, населённым мусульманами", "Геноцид азербайджанцев по обоим берегам Араза", "Карабах в прошлом ходе истории", в которых отражены геноцид азербайджанцев и Нагорно-Карабахский конфликт.

YEGANƏ HACIYEVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

1978-1979-CU İLLƏR İRAN İNQİLABINDAN SONRA GÜNEY AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN ANA DİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİNƏ DAİR

Güney azərbaycanlıların həm ölkə daxilində, həm də xaricdəki mübarizəsinin əsas qayəsi olan milli məsələ ən aktual ictimai problem səviyyəsinə qaldırılıb və milli konsolidasiyanı gücləndirib. Bu hərəkət özündə müasir dünyanın demokratiya, insan haqları, qanunların aliliyi, bəşəri dəyərlərə sayğı və s. kimi əsas tələblərini ehtiva edən azərbaycançılıq fəlsəfəsi üzərində qurulub. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipini bu gün Güney Azərbaycan türklərinə birmənalı şəkildə şamil etmək olar. Bu prinsip onlara öz ana dilindən istifadə etmək imkanı da verir. Həmin prinsip BMT Nizamnaməsində, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində, İnsan hüquqları haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun Aktında, habelə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin bir sıra qərar və məsləhət xarakterli rəylərində öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplərdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, güney azərbaycanlıların İran qanunvericiliyinə və ümumbəşəri qanunlara uyğun olan milli tələbləri məhz bu mübarizə sayəsində Güney Azərbaycan və İran çərçivəsindəki problem olmaqdan çıxıb və global problemə çevrilib.

Azərbaycan mühacirətinin tarixi spesifik tarixdir və o, heç bir xalqın mühacirəti ilə müqayisə oluna bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan mühacirəti XIX əsrdə iki yerə parçalanan,

iki ayrı və çox fərqli imperiyanın zülmü altında, çox fərqli siyasi sistemlərin və ideologiyaların təsirinə məruz qalan, son 200 ildə gərgin ictimai-siyasi kataklizmlərin, sosial-mədəni təbəddülatların, çoxsaylı inqilab və çevrilişlərin episentrində olan bir xalqın mühacirətidir.

Məsələyə XX əsri əhatə edən mühacirətin səbəbləri, dalğaları, sosial şərtləri prizmasından yanaşdıqda cənubi azərbaycanlıların mühacirətində üç əsas dövrün olduğu aydın görünür: 1) XX əsrin 20-30-cu illərindəki dalğa; 2) II Dünya müharibəsindən sonra başlayıb 1979-cu il İran İslam inqilabına qədər davam edən dalğa; 3) İnqilabdan sonrakı dalğa.

Araşdırdığımız mövzunun əsas obyektini olan III mərhələ güneylilərin siyasi mühacirətinin ən yüksək zirvəsini təşkil edir. Həmin dalğa sosial tərkibinə görə çox rəngarəngdir. Bura gənclər, orta və yaşlı nəslin nümayəndələri, şəhərlilər, kəndlilər, təhsillilər, təhsilsizlər, ətalətli kütlə, siyasi cəhətdən fəal olanlar, siyasi mübarizəni uduzaraq hakimiyyətə gələ bilməyən sol fikirli inqilabçılar və islahatçılar, hakimiyyəti əlində saxlaya bilməyən iqtidar yönümlü və şahçı-mühafizəkarlar daxildir. Bu mərhələnin ən xarakterik xüsusiyyəti siyasi motivin aparıcı və daha qabarıq olması, passionar qüvvələrin çoxluğuudur. Dil uğrunda ictimai-siyasi mübarizə probleminin güney azərbaycanlıların diaspor fəaliyyətinin əsas hissəsi kimi araşdırdığımız bu tədqiqatın əsas obyektinə də əsasən elə bu dalğada mühacirət edənlər və onların ictimai fəaliyyətidir.

Mühacirətin əsas səbəbləri çoxmillətli ölkə olan İranda insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, millətlər arasında ayrı-seçkilik siyasəti, siyasi, mədəni fəaliyyətin demək olar ki, qadağan edilməsi, iqtisadi böhran, işsizlik və təhsil imkanlarının məhdudluğu idi.

İndiyə qədər belə təsəvvür var idi ki, xaricdə ilk Azərbaycan milli təşkilatları Bakıdakı 1988-ci il meydan hərəkatının təsiri altında yaranıb (1; s.9). Bu, kökündən yanlış fikirdir. Avropada ilk Azərbaycan təşkilatları (özü də sırf milli dil, milli mədəniyyət, milli kimlik şüarları ilə) güneyli mühacirlər tərəfindən Şimali Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq hərəkatından xeyli əvvəl - hələ 80-ci illərin əvvəllərində qurulub. Sözü gedən prosesin mərkəzi Almaniyaya idi. Bu da səbəbsiz deyildi. Güney azərbaycanlıların Avropada böyük sayda yaşadığı və Güney Azərbaycan diasporunun milli zəmindəki fəaliyyətinin ən güclü olduğu ölkə Almaniyadır. Burada bir neçə faktorun rolu var. Birincisi, artıq vurğuladığımız kəmiyyət (say) amilidir. İkincisi, ənənələr və indiyə qədərki təcrübə amilidir. İrandan olan mühacirlər bu ölkədə hələ XX əsrin 30-cu illərindən çoxsaylı, fəal və mütəşəkkil olublar. Üçüncüsü, parçalanmış ölkə olmaq təcrübəsini yaşamış Almaniyada dövlətinin parçalanmış xalqın nümayəndələri olan azərbaycanlıların bu tipli təşəbbüslərinə aşkar-gizli rəğbətlə yanaşması amilidir. İkinci amildən danışsaq deyə bilərik ki, Almaniyada hələ 70-ci illərdə də güneyli mühacirlərin yaratdığı, özü də zahirən sol baxışların çətiri altında, amma sırf milli məzmununda qurduğu Azərbaycan təşkilatları var idi. 60-70-ci illərdə Almaniyanın Qərbi Berlin, Hamburq, Köln, Hannover, Maynts universitetlərinin tələbə yataqxanalarında güneyli tələbələrin iştirakı ilə mütəmadi olaraq toplantı, disput və müzakirələr keçirilir, parçalanmış Azərbaycan, Güney Azərbaycanda dil və milli mədəniyyət məsələləri qızğın müzakirə edilirdi. Söz yox ki, belə müzakirələr Güney Azərbaycanın müstəqilliyini tələb etmək çağırışlarına qədər gedib çıxmırdı. Güneylilər solçu siyasi baxışlardan çıxış edərək İran daxilində federasiya məsələsini qaldırırdılar. Amma zaman keçdikcə milli dil və mədəniyyət tələbləri açıq şəkildə almağa başladı.

İranlı Tələbələr Konfederasiyasının 1976-cı ildə Almaniyada keçirilmiş I konqresində güneyli tələbələrin təkidi ilə Azərbaycan Komitəsi yaradıldı. Bu qurumun milli-mədəni muxtariyyət tələbini açıq şəkildə qoyması mühacirətdəki güneyli mühacirlərin milli hüquqlar uğrundakı mübarizəsinə yeni təkan verdi. Bunun nəticəsi özünü onların primitiv səviyyədə olsa belə milli ideya ətrafında təşkilatlanmasının daha da güclənməsində göstərirdi. Bu dövrdə azərbaycançılıq məfkurəsinin mühacirlərdən ötrü prioritet olduğunu iddia etmək çətindir. Həmin dövrdə siyasi şüur milli şüuru üstələyirdi. Amma fakt budur ki, milli məsələ artıq onların fəaliyyətində özünə əhəmiyyətli yer tutmağa başlamışdı.

70-ci illərin sonlarına doğru Avropada (konkret olaraq Almaniyada, çünki bu ölkə güneyli tələbələrin daha çox və fəal olduğu yer idi) adında “Azərbaycan” sözü olan ilk milli təşkilatlar yarandı. Onların ən fəalı 1977-ci ildə Qərbi Berlində qoyulan “Azərbaycan ziyalılar cəmiyyəti”, Hamburqda “Mütərəqqi iranlı türk ziyalıları cəmiyyəti” idi.

Almaniyada təhsil alan güneylilərin 1977-ci ildə yaratdığı “Ərk” və “Birlik”, “Araz”, “Savalan”, “Nicat”, 1979-cu ildə qurduqları “Yol”, “Milli birlik” kimi birlikləri əsasən milli məzmunlu fəaliyyətlə məşğul idilər. Bununla belə, onların hamısı eyni zamanda sol təmayüllü siyasi qurumlar idi (1; s.5). Bu proseslər təkcə Almaniyada yox, paralel olaraq həm də Danimarka, İsveç, Avstriya, Fransa, Hollandiya və digər ölkələrdə də gedirdi.

Beləliklə, İranda inqilaba qədər mühacir güneyli azərbaycanlılar artıq ana dilinin statusunun yüksəldilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər.

Xaricdəki güneyli mühacirlərin təşkilatlanmasında ən güclü mərhələ 1983-1984-cü illərdən sonra başlanır. Bu dövr kütləvi təşkilatlanma dövrü idi ki, onun da konkret səbəbi var idi.

İnqilabın qələbəsindən sonra yeni rejimə müxalif qüvvələrin nümayəndələri, İran-İraq müharibəsində iştirak etmək istəməyən gənclərin yeni qrupları xaricə mühacirət etməyə məcbur olmuş və Avropada, məsələn, Almaniyada milli-mədəni maraqlar uğrunda mübarizə aparan mühitə daxil olaraq həmin mübarizənin daha da genişlənməsinə zəmin yaradırlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, onlar ictimai mübarizə və inqilab təcrübəsindən keçmiş, siyasi cəhətdən hazırlıqlı, passionar bir qüvvə idi. Onlar mühacirətə özləri ilə təkcə kəmiyyət yox, həm də yeni keyfiyyət - yeni nəfəs və dinamika, milli məsələyə daha fərqli yanaşma metodu aparmışdılar. Bu, milli ideya ətrafında təşkilatlanmanın xeyli sürətlənməsinə səbəb oldu.

Bu dövrdə dilə bağlılıq o qədər artmışdı ki, 1982-ci ildə mühacir azərbaycanlılar Qərbi Berlində “Ana dili kursları” açmış və mühacirlərin böyük bir qrupu ora toplaşmışdı (2). 1984-cü ilə qədər fəaliyyətdə olan bu kursların ən böyük əhəmiyyəti heç də kiminsə orada dilini mükəmməl öyrənib-öyrənməməsi ilə yox, bu aksiyanın mühacirlərə oyadıcı təsirləri ilə müəyyən olunmalıdır. 1983-cü ildən etibarən Köln, Bonn və Qərbi Berlində sırf milli mədəniyyət amili zəminində ilk toplantılar keçirən azərbaycanlılar milli haqlar uğrunda mübarizəni artıq dil kursları, mədəni-kütləvi tədbirlər kimi fəaliyyət formaları çərçivəsindən çıxarıb daha əhatəli təşkilatlar yaratdılar. Almaniyanın Bonn şəhərində yaşayan fəal milli-demokratlardan Nurəddin Qərəvinin də bu mübarizədəki rolu danılmazdır və xüsusi qeyd edilməlidir. O, 1984-cü ildə Bonnda fəaliyyətini hələ də davam etdirən “Ana dili” adlı qəzetin əsasını qoymuş, mühacirlərin milli şüurunun artması istiqamətində xeyli iş görmüşdü. Bu qəzet bütün Avropa ölkələrində, ABŞ, Kanada, Şimali Azərbaycan, Türkiyə, İran, İraq və digər ölkələrdə yayılırdı. Yarandığı gündən müstəqil Azərbaycan idealını özünün

əsas hədəfi seçsə də qəzetin fəaliyyətində ana dili uğrunda mübarizə xüsusi yer tutur (3). 1985-ci ildə Qərbi Berlində “Qaynarca” cəmiyyəti və eyniadlı qəzet, 1986-cı ildə vahid mərkəzdən idarə olunmaqla Bonn, Qərbi Berlin, Köln və Hannover şəhərlərində “Azərbaycan kültür ocağı” yarandı və həmin il təşkilatın “Savalan” adlı dərgisi nəşrə başladı (2). “Azərbaycan kültür ocağı” o qədər əhatəli və güclü bir təşkilat idi ki, o, bütün Avropadakı mühacirləri ətrafında toplaya bilmişdi. Bu təşkilatı qəbul etməyən heç bir milli ruhlu cənublu mühacir yox idi, hamı onu azərbaycançılıq ideyası zəminindəki mübarizənin, milli haqlar, dil, özgürlük uğrunda mücadilənin aparıcı qüvvəsi kimi qəbul edirdi.

Almaniyadakı “Azərbaycan kültür ocağı” milli məsələnin həlli uğrunda bir neçə istiqamətdə mübarizə aparmışdır. Qurumun əsas fəaliyyət istiqamətləri sırasında mətbuatla, beynəlxalq təşkilatlarla işini və ayrı-ayrı mədəni tədbirlərini xüsusi vurğulamaq olar.

1987-ci ildə ABŞ-dakı azərbaycanlıların təşəbbüsü ilə təsis edilmiş “Azərbaycan evi” (4; s.4) adlı təşkilat rəsmən qeydə alınmışdı və Amerikadakı Azərbaycan cəmiyyətlərinin mərkəzi hesab olunurdu. Bu təşkilatlar hər cür klassik ideoloji çalarlardan uzaq idilər və sırf azərbaycançılıq məfkurəsinə söykənirdilər. Bu mədəni öz-fəaliyyət uzun müddət aparıcı xətt oldu, həmin təşkilatlar öz dilində yazıb-oxumağı bilməyən, öz milli-mədəni irsinə hər hansı bir səviyyədə bələd olmayan azərbaycanlıların elementar milli-mədəni ehtiyaclarını ödəmək istəyindən doğulmuşdu.

Şimali Azərbaycandakı 1988-ci il meydan hərəkatının təsiri altında bu proses daha da dərinləşdi. Güneyli mühacirlərin Şimali Azərbaycandakı ictimai-siyasi durumdan şaquli asılılıq vəziyyətinə düşməsi, məlum hadisələrin təsiri altında təşkilatlanması məhz bu vaxtdan müşahidə olunur. Xaricdə Azərbaycan təşkilatlarının yaranması prosesi xeyli intensivləşdi. Avropadakı güneyli müha-

cirlərin milli-demokratik və milli-maarifçilik fəaliyyətinin güclənməsinə təkan verən amillərdən biri də 1987-ci ilin dekabrında Bakıda yaranan “Vətən” cəmiyyətindən gələn müsbət impuls idi. Bu təşkilat milli mədəniyyət, dil, ana dilində ədəbiyyat böhranı keçirən güneyli azərbaycanlılara böyük mədəni-mənəvi yardım göstərirdi. Bakıdan göndirilən əyani vəsaitlər, qəzet-jurnallar, Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, milli kimliyi, dili barədə kitablar həmin böhranı qismən də olsa aradan qaldırmaqda əvəzsiz rol oynayırdı. Xüsusilə 1989-cu ildən etibarən “Vətən” cəmiyyətinin xətti ilə Şimali Azərbaycandan olan mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, ədiblərin, alimlərin Avropa ölkələrinə qastrol səfərləri və oradakı cənublu mühacirlərlə keçirilən görüş və müzakirələr də sonuncuların ana dili, milli kimlik, milli mədəniyyət anlayışlarına münasibətini daha da cılalayıb duruldu. Bu da öz növbəsində onların milli şüur səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradırdı.

1988-ci ilin iyulunda Londonda “Azərbaycanlılar komitəsi”nin əsası qoyuldu. Bu təşkilatın mətbu orqanı olan “Aydınlıq” qəzetinin əsas məqsədi Azərbaycan dilini, mədəniyyətini və tarixini təbliğ etmək idi. 1988-ci ildə Kanadanın Monreal şəhərində təsis olunmuş Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, Ontarioda (Kanada) fəaliyyətə başlayan Azərbaycan İcmalar Assosiasiyası burada yaşayan azərbaycanlıların birləşməsi, mədəni tədbirlər və informasiya təbliğatı işləri ilə məşğul olurdu (5). İsveçin Malmö şəhərində 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan kültür ocağı”nın mətbu orqanı olan “Araz” dərgisi də bu missiyanı həyata keçirir, vahid, müstəqil Azərbaycan ideyasına söykənirdi. 1989-cu ilin fevralında Vaşinqtonda “Azərbaycan mədəniyyət ocağı” (mətbu orqanı “Dirilik” dərgisi) yaradılmışdı (3). 1989-cu ildə Norveçdə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi təsis edildi. Onun əsas

məqsədi Azərbaycanın mədəni irsini və bugünkü uğurlarını öyrənmək və təbliğ etmək idi.

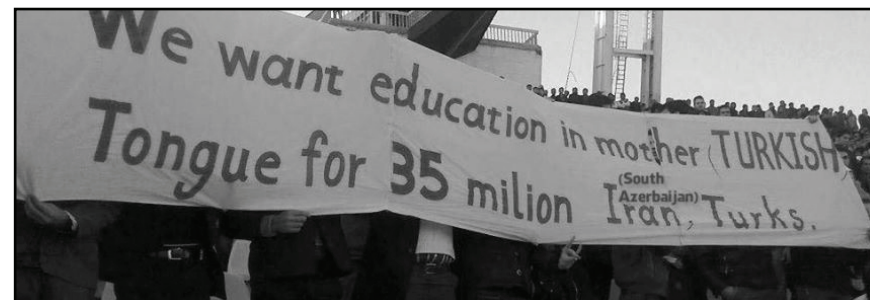
Uzun onilliklər boyu çeşidli siyasi-ideoloji cərəyanların bölünməsi, biri-biri ilə üz-üzə qoyduğu cənublu mühacirlər artıq ana dili, milli mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinin yeganə birləşdirici faktor olduğu qənaətinə gəlmişdilər. Onlar milli özünüdərkə aparan yolun milli maarifçilikdən keçdiyini bilir, bu sahəyə diqqəti artırırtdılar. Bu baxımdan, 1989-cu ilin sentyabrında Danimarkada Almaniya, Norveç, Fransa, İsveç, Avstriya və İsveçrədə yaşayan güneyli milli ziyalıların iştirakı ilə keçirilən toplantının xüsusi əhəmiyyəti vardı. Həmin toplantıda əsas müzakirə mövzusu mühacir güneylilər arasında milli mədəniyyəti və azərbaycançılıq şüurunu yaymaq məsələləri ilə bağlı idi. Qərara alınmışdı ki, ziyalılar cənublu mühacirləri bir araya gətirib onların Azərbaycan mədəniyyəti, dili və tarixi haqqındakı biliklərini artırmaq üçün fəaliyyətlərini genişləndirsinlər. Bununla bağlı indiyə qədərki təcrübə də dəyərləndirilmiş, nöqsan və çatışmazlıqlar, eləcə də fəaliyyəti gücləndirməyin mümkün yolları göstərilmişdi.

1989-cu ildən etibarən Almaniya Azərbaycan mədəniyyəti həftələri keçirilir və Azərbaycan folklorunu öyrətmək üçün yeni mərkəzlər açılırdı (3). Hər il keçirilən Novruz bayramı şənlikləri, müntəzəm şəkildə təşkil olunan milli musiqi, ədəbi-bədii və rəqs gecələri milli ruhun oyanışında vacib rol oynayır, milli konsolidasiya prosesini sürətləndirirdi.

Avropadakı milli təşəbbüslərin və dil uğrunda mübarizənin həmişə ön sıralarında olmuş cənublu ziyalı Almaniyanın Köln şəhərində yaşayan tarixçi-alim, folklorşünas və yazıçı Behruz Həqqidir. Onun milli maarifçilik fəaliyyəti daha geniş diapazona malik idi və özünün akademik səviyyəsi ilə seçilirdi. Onun 1988-ci ildə Köln şəhərində çapdan çıxan “Atalar sözlərinin kökləri, “Türk ədəbiy-

yatı” və “Koroğlu dastanı”, 1990-cı ildə Kölnə çap edilən “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı elmi araşdırmaları Avropadakı güneyli mühacirlər arasında çox populyar idi (6).

Dil uğrunda mübarizədə Hamburqdakı (Almaniya) “Araz” cəmiyyətinin də xüsusi rolu vardı. Bu cəmiyyət sırf mədəni təşkilat kimi yaranmışdı. Amma orada birləşən cənublu milli-demokratlar Hamburqda kifayət qədər sıx və kompakt yaşayan, yetərinə fəal olan paniranist qüvvələrlə tez-tez polemikaya girir, onların Azərbaycanın milli varlığına qarşı yönələn mürtəcə fəaliyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu təşkilat bütün fəaliyyəti boyunca ana dili və milli mədəniyyətin xaricdəki azərbaycanlılar arasında qorunub saxlanması və təbliğ olunması uğrunda şərəfli mücadilə vermişdi (7).

Azərbaycan diasporunun İranda ana dilində təhsil tələbi

“Araz” cəmiyyətinin Azərbaycan dili ilə bağlı gördüyü ən parlaq işlərdən biri 1990-cı ildə onun Hamburq Universitetinin elmi kitabxanasında saxlanan və Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, tarix və ədəbiyyatına aid olan kitabların siyahısını çıxarıb ayrıca kataloq kimi çap etməsi və onu azərbaycanlılar arasında təmənnəsiz yayması idi. Məqsəd qürbətdəki güneyli mühacirlərin maariflənməsinə az da olsa töhfə vermək idi.

Berlin Universitetinin əməkdaşı, Berlindəki Alman-Azərbaycan Akademiklər Cəmiyyətinin yaradıcısı Əhməd Yəzdani də dil uğrunda fəal mübarizlərdən biri kimi qeyd olunmalıdır. O, cənublu mühacirləri bir yerə toplamaq üçün 1990-cı ildə Berlində “Azərbaycan klubu” adlı bir mərkəzin açılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış etmişdi. 1993-cü ilə qədər fəaliyyət göstərən klub Azərbaycan dili, mədəniyyəti, milli haqlar uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin tez-tez topladığı və bu mövzularda müzakirə, çıxış və diskussiyaların baş verdiyi bir yer, əsl “Azərbaycan evi” idi. Ə.Yəzdani, Berlində yaşayan cənublu ziyalı, ədib, tənqidçi və tədqiqatçı Məmmədli Hüseyni və digər cənublu milli-demokratlar həmin dövrdə azərbaycanlılar arasında milli-maarifçilik ideyalarının yayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdılar.

Güneyli mühacirlər Azərbaycan dilinin funksionallığının artırılması, bu dilin paniranist çevrələrin iddia etdiyi kimi, “məişət və ya danışmaq dili” yox, daha çox inkişaf etmiş elmi, ədəbi-mədəni və mətbu dili olmasının sübuta yetirilməsi yönündə də ciddi fəaliyyət göstərirdilər. Yaşadıqları ölkələrin demokratik mühiti də onlara bu işdə çox yardımçı olurdu. 1989-1990-cı illərdən etibarən cənubi azərbaycanlılar Avropanın əksər iri şəhərlərində (Berlin, Hamburq, Münhen, Amsterdam, Strasburq, Paris, Vyana, Cenevrə, Stokholm, Malmö, Oslo və s.) yerli televiziya kanallarının verdiyi imkanlardan istifadə edərək “Açıq kanal”da (“Offener kanal”) radio və televiziya verilişləri hazırlamağa başlamışdılar. Bu verilişlərin hamısı Azərbaycan dilində idi. Orada Azərbaycan mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı, tarixi və milli varlığı məsələlərindən bəhs olunurdu (8; s.79-81).

1990-cı ildə Qərbi Berlində çıxan “Azər” qəzeti, həmin il bütün Avropa ölkələrində Almaniyadakı “Azərbaycan kultür ocağı”nın orqanı kimi yayılan “Ocaq-info” bülleteni, cənublu milli

qüvvələrin mühacirətdəki şovinst-paniranist dairələrlə ideoloji savaşa aparmaq, Azərbaycan milli məsələsini iranlı mühacir kütləsi arasında bir daha qaldırmaq məqsədilə 1991-ci ildə Kölnə fars dilində nəşr etdiyi “Girdəmiş” (“Dəyirmi masa”) jurnalı, 1993-1994-cü illərdə Kölnə (özünü də latın qrafikası ilə) nəşr olunan “Bayquş” ədəbi-ictimai jurnalı, 1993-cü ildə Bonnda nəşr edilən “Atürpat” jurnalı, 1994-cü ildə əsas Kassel şəhərində qoyulan “Azərbaycan” qəzeti, 1995-ci ildə hər ikisi Kölnə olmaqla nəşrə başlayan “Ulus” və “Azərbaycan səsi” qəzetləri və digər nəşrlərin fəaliyyətinin əsas qayəsi milli haqlar və ana dili uğrunda mübarizə idi (7).

Mədəni tədbirlər çərçivəsində atılan növbəti mühüm addım I Millətlərarası Azərbaycan Türk Dərnəkləri Qurultayının (3-6 noyabr, 1990-cı il, İstanbul) yekdilliklə qəbul olunmuş qətnaməsi əsasında Dünya Azərbaycan Türk Dərnəkləri Birliyinin (DATDB) təsis olunması idi. Tədbirdə Güney Azərbaycandakı vəziyyət geniş şərh edilmiş, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların əlaqələrini asanlaşdırmaq üçün vahid əlifbanın yaradılması ideyası irəli sürülmüşdü (9; s.3).

Bütövlükdə isə bəhs olunan dövrdə Avropa və Amerika ölkələrində 120-dən çox yeni milli mədəniyyət mərkəzləri və həmrəylik cəmiyyətləri formalaşmışdı. Onların yarısına qədəri qısa müddətdən sonra fəaliyyətini dayandırsa da bu faktın özü təşkilatlanma prosesinin miqyası barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Təşkilatlanmanın sonrakı mərhələsi çoxsaylı müxtəlif yönümlü və potensialı təşkilatların vahid mərkəz ətrafında birləşməsinə meylin artması ilə səciyyələndir.

Avropadakı Azərbaycan milli mədəniyyət mərkəzləri arasında işbirliyi və əməkdaşlıq yaradılması məsələsi müxtəlif vaxtlarda və səviyyələrdə dəfələrlə qaldırılmışdı. Həmin ideya Avropadakı

güneyli demokratik qüvvələrin daha qabaqcıl dəstəsi, xüsusilə də “Azərbaycan kültür ocağı”nın Fransa və Almaniya qurucuları fəallərinin arasında hələ 80-ci illərin sonlarından dolaşmaqda idi. İdeyanın reallaşdırılması bir çox səbəblər ucbatından xeyli müddət, yəni 1997-ci il, mayın 11-də Bonnda keçirilən növbəti toplantıya-dək ləngidi.

Qeyd olunan siyasi qurumların milli məsələnin həllinə münasibətinin, araşdırılan zaman bölümündə həm Şimali Azərbaycan, həm də Güney Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərdən asılı olaraq tez-tez dəyişməsi müşahidə olunurdu. Azərbaycan dili məsələsinin qabardılması da mühacirətdəki cənublu milli-demokratların fəaliyyətində bəzən digər problemlərin fonunda aktual məsələ kimi dayanmır, arxa plana keçir, bəzən də bu məsələyə ən aktual bir mövzu kimi qayıdılırdı.

80-ci illərin əvvəllərində “Ana dili” qəzeti ana dili məsələsini irəli sürürdü. Lakin 80-ci illərin sonu, 90-cı illərdə qəzet müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdı. (7; s.3).

M.Ə.Çöhrəqanlı İranda olarkən yalnız ana dilinin verilməsini tələb edirdisə, mühacirət etdikdən bir müddət sonra isə öz tələblərini geniş formada qoymağa başladı (10).

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin sədri Ə.Lahrudi İran ərazisində olan türkdilli xalqlara mədəni və siyasi hüquqların verilməsini müdafiə edirdi (11; s.3). Rza Bərəhəni isə inqilabi mübarizənin silahlı deyil, təkamül yolu ilə, intellektual müstəvidə aparılmasının tərəfdarı idi (12; s.18).

Vahidlik ideyası güneyli mühacirlər arasında 1995-ci ildən etibarən geniş şəkildə yayılmağa başladı. Onların fəaliyyətində məhz Vahid Azərbaycan ideyası aparıcı yer tutmağa başladı. Hollandiyadakı Azərbaycan mühacir təşkilatları, “Carçı” və “Azərbaycanın səsi” (Almaniya), “Xudafərin” (Polşa) kimi mətbu orqanlar

bu yöndə mübarizə aparırdı. Altı xarici ölkədə - Polşa, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya və Belçikada yayımlanan və ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-kültüroloji dərgi olan “Xudafərin” hər hansı firqə, ictimai birlik mənafeyindən deyil Vahid Azərbaycan ideyasından çıxış edirdi (14).

XX əsrin 90-cı illərində Amerikanın müxtəlif şəhərlərində - Los-Anceles şəhərində “Azərbaycan”, “Əlifba”, “Beynəlxalq Azərbaycan”, Vaşinqton şəhərində “Reform”, “Dirilik”, “The turkish world”, Sietl şəhərində “Babilon Azerbaijan” və Kanadanın Montreal şəhərində “İldırım” dərgisi (1998), Toronto şəhərində “Qurtuluş” dərgisi (1996), 1995-ci ildən etibarən Almaniyanın Köln şəhərində nəşr olunan “Ulus” qəzeti və s. jurnallar yayımlanırdı. Bu mətbuat orqanları 1990-cı illərin sonlarından güclənməyə başlayan milli oyanış hərəkatı, bu hərəkata qarşı çıxan fars şovinizmi ilə qanlı toqquşmalar haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır, əsasən müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda, diaspor mətbuatında dərc edilən, milli dil və mədəniyyətin dirçəlişi üçün göstərilən səylərin təzahürü olan bir sıra məktub və müraciətnamələr cənublu mühacirlərin milli özünüdərk prosesinin genişlənməsinin əyani sübutudur.

1996-cı il, aprelin 27-də BMT İnsan Hüquqları Komissiyası İranda insan hüquqlarının pozulmasını pisləyən qətnamədə (16) burada insan hüquqlarına dair vəziyyət ətraflı şəkildə təsvir olunsa da, millətlərin hüquqlarının pozulmasına diqqət yetirilməməsi təəccüb doğurur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Güney Azərbaycanda, İranda və xaricdə fəaliyyət göstərən müxtəlif səviyyəli milli təşkilatlar hələ dünya ictimaiyyətinin, beynəlxalq təşkilatların diqqətini Güney Azərbaycan məsələsinə kifayət qədər cəlb edə bilməmişdir. Bu məsələ beynəlxalq təşkilatların gündəliyində əsasən 90-cı illərin sonu, 2000-ci ilin əvvəllərindən yer almağa başladı.

1997-ci ildə İranda hakimiyyət qanadları arasında olan ziddiyyətlərdən yaranan şərait siyasi, mədəni fəaliyyətin nisbətən genişlənməsinə səbəb oldu. Güney Azərbaycandakı milli hərəkatın (petisiyalar mərhələsi) təsiri ilə ölkədən kənar da fəaliyyət göstərən çoxsaylı ictimai-siyasi, milli-mədəni təşkilatlar öz fəaliyyətlərini genişləndirərək Azərbaycan həqiqətlərini birbaşa dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. 1996-cı ildə İranda baş verən etiraz aksiyaları ilə bağlı (İranda Məclis seçkilərinin nəticələrinin saxtalaşdırılmasına qarşı keçirilən etiraz nümayişləri silahlı toqquşmalarla başa çatmışdı) 1996-cı il aprelin 1-də Azərbaycan Kültür Ocağı (Bonn), mayda isə Təbriz Müdafiə Komitəsi (Berlin), Azərbaycan Kültür Ocağı (Berlin), Azərbaycan-Alman Kültür Cəmiyyəti, Azərbaycan-Alman Akademiklər Cəmiyyəti (15), 1996-cı il mayın 3-də Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatı - Avropa Komitəsi, Azərbaycan Milli Hərəkatı, Vahid Müstəqil Azərbaycan Cəbhəsi, Azərbaycan İstiqlal Şurası, Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı - Quzey Azərbaycan Komitəsi, iyunun 5-də İsveçdə yaşayan cənublu mühacirlər, mühacirətdə olan Milli Müqavimət Şurası bir sıra beynəlxalq təşkilatlara göndərdikləri bəyanatda İranda Cənubi Azərbaycan xalqını öz ana dilindən, milli musiqisindən, mədəniyyətindən, bir sözlə, milli kimliyindən məhrum edən İran dövlətinin daha ciddi və qeyri-insani tədbirlərə əl ataraq İran Məclisinə seçkilərdə azərbaycanlıların milli məsələlər və ana dili ilə bağlı problemlərini qaldıran namizədləri müxtəlif yollar və hədəzlərlə kənarlaşdıraraq həmin namizədləri, onların təbliğatçılarını, müdafiəçilərini və bir çox ziyalıları həbs etdiyini qeyd etmişdilər (16).

Növbəti illərdə də oxşar müraciətlərin beynəlxalq təşkilatlara göndərilməsi davam edirdi. 1997-ci ilin dekabrında Almaniyadakı azərbaycanlı tələbələr (1; s.5) və DünAzHaqq BMT-nin baş katibi Kofi Annana (18), 2001-ci ildə yenə də DünAzHaqq “Amnesty

International” beynəlxalq təşkilatının Orta Şərq üzrə nümayəndəsi D.Dik və Harrisona müraciətlər etmişdilər (19). Bu müraciətlər ayrı-ayrılıqda konkret nəticə verməsə də Avropada yaşayan azərbaycanlıların vahid məqsəd uğrunda birləşməsinin əyani sübutu idi. Bu müraciətlərin tematikasına nəzər saldıqda, aydın görünür ki, orada radikal siyasi mübarizə elementləri, siyasi çağırış və tələblər yoxdur, əsasən ana dili, elementar milli-mədəni haqlar məsələsinə daha çox yer verilir.

1997-ci ili Güney Azərbaycan diasporu üçün müəyyən dərəcədə canlanma ili adlandırmaq olar. 1997-ci il, iyunun 27-dən 29-dək Amerikada yaşayan, əsasən Güneydən olan azərbaycanlılar ilk dəfə bir araya gələrək birlik nümayiş etdirib yüksək səviyyədə ümum-milli tədbir - Dünya Azərbaycanlıları Konqresini keçirmişdilər (20; s.23). Bu tədbir mühacirətdəki mütərəqqi milli qüvvələrin böyük bir hissəsini öz ətrafında toplayaraq hər cür məhdud ideoloji-nəzəri ixtilafın, siyasi fikir ayrılıqlarının fəvqünə yüksələ bildi.

DAK öz sıralarında milli məsələnin həllinə ən müxtəlif yanaşma və baxışları olan soydaşlarımızı birləşdirirdi. Burada gələcəkdə çoxluğun hakimiyyəti ələ alması ilə İranı bir türk dövlətinə çevirmək ideyası, İranın sərhədləri daxilində Azərbaycana muxtariyyət verilməsi və nəhayət, Azərbaycanın müstəqil olması və Şimali Azərbaycanla birləşməsi ideyasının tərəfdarları (21) var idi.

Əslində bu, normal siyasi polemikadır. Əgər 40 milyonluq bir xalq öz birliyini dərk edib bir araya gəlsə və hamı üçün ümumi olan problem müzakirə predmetinə çevilirsə, orada mütləq fikir plüralizminə üstünlük verilməlidir. Bu mənada qurultaya toplaşanların bir qismi Vahid Azərbaycan şüarını irəli sürməyən azərbaycanlılar idi. Onlar azərbaycanlıların pozulan hüquqlarını və xüsusilə ana dilinin qorunması məsələsinə hörmətlə yanaşılmasını istəyirdilər.

DAK-ın yaranmasının iki mühüm əhəmiyyəti oldu. Birincisi, mühacirətdəki güneylilərin ümummilli maraqları azərbaycançılıq ideyası ətrafında bir araya gəlib fikir mübadiləsi aparmasının, hətta təşkilati cəhətdən birləşməsinin nəzəri, praktik baxımdan mümkün və faydalı olduğunu bir daha göstərdi. İkincisi, onların özünə olan inamını daha da artırdı, bu qüvvələr arasındakı ünsiyyət probleminin, ideoloji-siyasi, mənəvi-psixoloji baryerlərin aradan qaldırılmasında növbəti dönəmlərindən birinə çevrilərək əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açdı, ayrı-ayrı qrupların mövqelərinin, baxışlarının inkişafı, dəqiqləşməsi sahəsində növbəti müsbət addım oldu (2; s.4).

1998-ci il, mayın 30-31-də ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda DAK-ın II qurultayı keçirildi. Vaşinqton qurultayında İranda insan hüquqlarının pozulmasını və orada yaşayan 30 milyonluq Azərbaycan türkünün haqqının tapdalanmasını ifadə edən etiraz bəyanatı qəbul olunmuşdu. Güney Azərbaycan haqqında qəbul edilən qətnamədə ana dilinin qorunması ilə bağlı müddəalar əks edilirdi (22; s.107).

Burada qaldırılan məsələlər I Qurultayda qaldırılan məsələlərdən fərqlənməsə də daha konkret və aydın qoyulmuşdu. Bu təşəbbüslər sonralar daha ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdi. Belə ki, DAK-ın III Qurultayında (3-5 oktyabr 1999-cu il, Köln), IV Qurultayında (21-22 oktyabr 2000-ci il, Strasburq), V Qurultayında (10-12 avqust 2001-ci il, Malmö) da İranda Azərbaycan dili və hakim rejimin assimilyasiya siyasəti ilə bağlı məsələlər qaldırılırdı. Bununla yanaşı, Azərbaycan problemlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə informasiya sisteminin qurulması, fars şovinizminin qurbanı olan şəxslərin, təşkilatların, mətbuat orqanlarının qarşılaşdığı problemlərin beynəlxalq təşkilatlara çatdırılması, onların haqlarının müdafiə edilməsi, bölünən millət məsələsinin

BMT səviyyəsinə qaldırılması müzakirə mövzusu olmuşdu (23). Qurultaylarda Cənubi Azərbaycanda insan haqlarının pozulması ilə bağlı bəyanat və müraciətlər qəbul edilərək BMT-nin baş katibinə və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına göndərilmişdi (24).

Güneyli mühacirlərin təxminən hər il toplandığı bu forumlar məsələyə hətta minimal effekt baxımından yanaşdıqda belə uğurlu, faydalı sayılmalıdır. Onun təşkilinin stimulu olan yeni meyillər isə Azərbaycan diasporunun daha mütərəqqi, yurdsevən təbəqəsinin fəaliyyətinin daha geniş tutumlu ictimai-siyasi fəallıq müstəvisi üzərinə keçməkdə olduğunu açıq göstərirdi. Burada məsələnin müsbət tərəflərindən biri də ondadır ki, konqresin işində çeşidli təbəqələri təmsil edən, fərqli görüşlərin daşıyıcısı olan azərbaycanlılar, özü də həm güneylilər, həm quzeylilər, eləcə də Türkiyə azərbaycanlıları iştirak edərək onların hamısı üçün əslində eyni dərəcədə aktual məsələlər barədə fikir mübadiləsi apardılar. Eləcə də, Azərbaycanın və azərbaycanlıların hüquqları və köklü milli maraqları uğrunda irimiqyaslı ictimai-siyasi, o sıradan da lobbiçilik fəaliyyətinin gücləndirilməsinin zəruriliyi fikri konqresdə ilk dəfə olaraq açıq, birmənalı vurğulandı. Müsbətə doğru belə kəskin dönüş mühacirətdəki azərbaycanlıların milli şüur səviyyəsinin yüksəlişinin göstəricisi idi. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, azərbaycançılıq məsələsi əvvəllərdə olduğu kimi, yalnız Güneyin elementar milli-mədəni hüquqları problemi səviyyəsində deyil, artıq global, köklü milli-siyasi maraqlar problemi kimi qoyulmağa başlamışdır.

DAK-ın nümayəndələri ABŞ Dövlət Departamentinin İran üzrə mütəxəssisi Coanna Levinson ilə görüşdə, 2002-ci ilin sentyabrında BMT-nin baş katibi Koffi Annana müraciətində İranda insan haqlarına dair vəziyyət, Tehran rejiminin qədim Azərbaycan abidələrini qəsdən dağıtması, coğrafi adları dəyişməsi, dərslərə

Azərbaycan qəhrəmanlarının və tarixi şəxsiyyətlərinin adlarının salınmasını qadağan etməsi, həmçinin İranda yaşayan azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmək üçün ictimai-siyasi təşkilatların yaradılmasına məhdudiyət qoyması barədə faktlar açıqlanıb, 30 milyonluq Azərbaycan türkünün dilinin və mədəniyyətinin assimilyasiya qarşısında olduğu vurğulanır, BMT-nin müvafiq orqanlarının bu haqda qətnamə çıxarması xahiş edilirdi (24). Eyni məzmunlu müraciətlər Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatına və başqa qurumlara da göndərilmişdi.

2002-ci ilin sentyabrında ABŞ hökuməti çanaq anteni vasitəsilə İran üçün fars dilində 24 saat yayımlanacaq televiziya açdı. DAK İrana yayımlanacaq televiziya Azərbycan türkcəsində verilişlər olması barədə ABŞ prezidentinə, Konqresə və “Azadlıq” radiosunun rəhbəri Tomas Tayana müraciət etmişdi. Müraciətdə bildirilirdi ki, “İranda 35 milyon azəri türkünün yaşamasına baxmayaraq gündə 2 saat yayımlanan Azərbaycan dili adlanan verilişlər əksinə, dilimizin assimilyasiyasına xidmət edir” (25; s.9).

1997-ci ilin aprel-may aylarında Kanadanın Vankuver şəhərində “Azərbaycan radiosu” fəaliyyətə başladı. Həmçinin İsveçdə türk, fars dillərində hazırlanan “Tribun” dərgisi 90-cı illərdə xarici ölkələrdə azərbaycanlılar tərəfindən nəşr edilən mətbu orqanları arasında həm məzmun ideya baxımından, həm də tərtibat cəhətdən fərqlənirdi. Dərgidə əsasən ictimai-siyasi, sosial, mədəni mövzularda yazılar çap edilirdi. Burada nəşr edilən “Milli kimlik və orta qadın”, “Azərbaycana qarşı milli zülm”, “Dil və dinə əsaslanan etnik millətçilik”, “Milli məsələyə yeni bir baxış”, “Türk dili və ədəbiyyatının yüksək yeri”, “İranda 20 milyon azərbaycanlı azlıqlar” və s. kimi məqalələrdə Azərbaycan dilinin assimilyasiyası məsələsi hərtərəfli işıqlandırılırdı (31; s.54, 75).

1998-ci il, noyabrın 20-21-də Berlində (Almaniya) “Əsrin astanasında Güney Azərbaycan” mövzusunda elmi seminar keçirilmişdi. Müxtəlif siyasi baxışlara malik olan mühacirlər həmin tədbirdə Güney Azərbaycanın tarixi, bu günü və gələcəyi barədə elmi fikir mübadiləsi aparmışdılar (22; s.291-292).

İranda mövcud olan siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq siyasi mübarizə təcrübəsindən keçmiş, müəyyən qədər hazırlıqlı azərbaycanlılar mühacirət etdikləri ölkələrə milli məsələyə daha fərqli yanaşma metodu aparmışdılar. Mübarizənin xarakterik xüsusiyyəti siyasi motivin aparıcı və qabarıq olması idi.

M.Ə.Çöhrəqanlının bu istiqamətdəki mübarizəsi çox maraqlıdır. O, Cənubi Azərbaycan məsələsini beynəlxalq aləmdə ən aktual problem səviyyəsinə qaldırmağa cəhd etdi. Onu deyə bilərik ki, Çöhrəqanlı beynəlxalq təşkilatlarda, eyni zamanda qəzet və televiziyalardakı çıxışlarında Güney Azərbaycan məsələsini gündəmə gətirmişdi. 2002-ci ilin yanvarında Çöhrəqanlı Avropa Şurasının baş katibi Valter Şvimmerlə, Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyində, nazirliyin İnsan Haqları Komitəsində və Sosial Məsihi Firqəsində görüşlər keçirmişdi. İsveçdə, Danimarka Milli Məclisində, Danimarka Sosial-Demokrat Partiyasının xarici əlaqələr şöbəsində keçirdiyi görüşlərdə İranın ümumi vəziyyəti, demokratik məsələlər, bəşər haqları və güneylilərin assimilyasiyaya məruz qalması barədə məlumatlar vermişdi (26). 2002-ci ilin iyununda ABŞ-da səfərdə olan Çöhrəqanlı 50-dən çox senator, konqresmen, Dövlət Departamenti və Ağ Ev rəsmiləri ilə görüş keçirmişdi. Ermənilərin “Marmara” (Türkiyə) qəzetinin dünya ermənilərinin ABŞ-da nəşr etdikləri “Hayastan” qəzetinə istinadən yaydığı məlumatda bildirilirdi ki, Pentaqon dəftərxanasından son bir ayda qəbul olunan qonaqların siyahısında GAMOH lideri Çöhrəqanlının adı 8 dəfə qeyd olunub (28; s.5).

Beləliklə, güneyli azərbaycanlıların mübarizəsinin nəticəsi kimi Cənubi Azərbaycan məsələsi dünya siyasətinin gündəmində idi. 2002-ci il, fevralın 2-də ABŞ dövlət Departamentinin Dünya üzrə insan haqlarının vəziyyətinə dair illik hesabatında İranda yaşayan azərbaycanlıların milli-mədəni hüquqlarının pozulması faktı öz əksini tapdı (27). Bu fakt ABŞ-ın Güney Azərbaycan məsələsinə müəyyən qədər diqqət yetirdiyinə dəlalət edir. ABŞ-ın Cənubi Azərbaycana maraq göstərməsi onun İran daxilində Azərbaycanın bu tarixi funksiyasını qəbul etdiyini açıq-aşkar sübut edir. Eyni zamanda, bu siyasətin alt qatında həm İran daxilindəki azərbaycanlıların tarixi ağırlığından faydalanmaq, həm də 1979-cu ildən sonra ciddi şəkildə güclənən Güney Azərbaycan milli hərəkatının siyasi enerjisindən öz strateji maraqları baxımından bəhrələnmək niyyətləri dayanır. Hərbi Kəşfiyyat Agentliyinin Yaxın Şərq və Şimali Afrika üzrə Departamentinin keçmiş rəhbəri Patrik Land bildirirdi ki, ABŞ hökuməti üçün İran hökumətinə təzyiq göstərmək böyük maraq kəsb edir: “Məncə, İranın kifayət qədər dayanıqsız olması fikri düzgündür. Cənab Çöhrəqanlının başçılıq etdiyi təşkilat bu sahədə əhəmiyyətli rol ifa edə və bu təşkilatla əməkdaşlıq yaxşı nəticələr verə bilər” (28; s.5).

2002-ci ildə digər mühüm hadisə Güney Azərbaycan məsələsinin BMT-də qaldırılması idi. İnsan Haqları Komissiyasının 50-ci sessiyasında İran üzrə məruzəçi Moris Koptorn öz çıxışında bildirmişdi: “İranda Azərbaycan dilinə sayğısızlıq, Azərbaycan mədəniyyətinin assimilyasiyası baş verir... Bu gün azərbaycanlı ziyalıların nümayəndələri mərkəzi hakimiyyəti mədəni hüquqlar uğrunda mübarizə aparanların təqib olunmasında, azərbaycanlı adı qoyulmuş uşaqların qeydiyyatının yasaq edilməsində, azərbaycanlıların türk köçərilərinin təsiri altında öz dilini dəyişmiş etnik farslar olması barədə təbliğatda ittiham edir” (29).

Analoji mübarizə metodları Dünya Azərbaycanlılarının Haqlarının Müdafiə Komitəsi tərəfindən də aparılırdı. Təşkilatın rəhbəri Böyük Rəsuloglu BMT-nin Cenevrədəki İnsan Haqları Komissiyasının sədri Meri Robinson və Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatının (“Amnesty International”) Londondakı mərkəzinə məktubda yazmışdı: “Babək qalasına dinc yürüş zamanı insanlara maneçilik törədilir. Halbuki bu demokratik hərəkatın hədəfi beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq ana dilində təhsil və başqa bu kimi haqlarımızın qorunması tələbidir” (30).

Avropa Şurası (AŞ) Baş Katibliyinin siyasi işlər üzrə baş direktoru Klaus Şumman bu məktuba cavabda Avropa Şurasının mədəniyyət və dil sahəsinin qorunması yönündə işini davam etdirəcəyini (30; s.8) bildirmişdi.

DAK-ın mübarizəsinə gəldikdə isə qeyd edək ki, qurum özünün VII qurultayını keçirmək ərəfəsində iki hissəyə parçalandı (28; s.4). DAK əvvəlcə xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əlaqələrinin intensivləşdirilməsi, onların üzləşdiyi problemləri həll etmək məqsədlərini qarşısına əsas hədəf kimi qoysa da, sonralar burada milli maraq və mənafehlərin müdafiəsi meyli güclənməyə başladı. Bu səbəbdən də DAK iki müstəqil qola parçalandı: DAK və Demokratik Dünya Azərbaycanlıları Konqresi (DDAK).

Mübarizədəki mütərəqqi güneylilərin çoxunu bir yerə - bütöv bir ideya ətrafında toplamaq, onları konkret bir xətt üzrə əməli işə cəlb etmək çətin idi. Burada bir çox amillər həlledici rol oynayırdı. Qısaca onu deyək ki, Avropadakı mütərəqqi milli qurumların bir çoxunun fəaliyyətinin zəifləməsi liderlik uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində baş verib.

Ancaq bu problem və çətinliklər güneylilərin milli mübarizəsinin gələcəyinə yalnız pessimistcəsinə yanaşmaq üçün əsas vermir və verməməlidir. 2004 - cü il 31 may - 6 iyun arasında Krım ya-

rımadasının Simferapol şəhərində keçirilmiş Birinci Millətlərarası Türkoloji simpoziumu (31; s.127) dediklərimizi əsaslandırmaq üçün tutarlı faktlardandır.

Bu proses artan xətlə davam edir. Artıq əksər güneyli mühacirlər əmin olmağa başlamışlar ki, Azərbaycan dili problemi hər bir azərbaycanlıdan ötrü ən zəruri məsələlərdən biri və birincisidir.

Qeyd olunan siyasi təşkilatlar, intellektual qruplar Azərbaycan və Azərbaycan milləti, dili, mədəniyyəti ilə bağlı demək olar ki, bütün məsələlərin araşdırılmasında əvəzsiz xidmət göstərirlər. Onlar, eyni zamanda, internet imkanlarından istifadə edərək fars millətçiliyinin, assimilyasiya siyasətinin nəticələrinin neytrallaşmasına əhəmiyyətli yardım göstərirlər.

Beləliklə, əgər Avropa və ABŞ-ın yerli şəraiti və mühitinin özünəməxsusluqlarından irəli gələn cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, burada yaranan təşkilatlar və iri birliklər arasında elə bir prinsipial fərq yoxdur. Bütün qüvvələr bir məsələdə tam yekdil fikirdə və eyni mövqedədir. Bu məsələ Azərbaycan dilinə rəsmi dövlət statusu tələbinin yekdilliklə irəli sürülməsidir. Onların məqsədləri eynidir və bu planlar vahid bir xətt üzərində güney azərbaycanlıların məsələlərini dünyaya tanıtdırmaq istiqamətində qurulub.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov F. Diasporumuz haqqında nə bilirik. "Azadlıq" qəzeti, 4.8.1997.
2. Cəfərli F. Nikbinliyə əsas var. "Azadlıq" qəzeti, 1.10.1997.
3. "Ana dili" qəzeti, 6.7.1989.
4. "Azərbaycan" qəzeti, 14.10.1992.
5. <http://günaskam.com>
6. "Atürpat" jurnalı, Bonn, 1993, №2.

7. "Savalan" jurnalı, 1988, №2.
8. "Iraner in Berlin", Berlin, 1994.
9. Tahirli A. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin Birinci Beynəlxalq Qurultayı. "Odlar Yurdu" qəzeti, noyabr 1990.
10. "Turan" informasiya agentliyi, 29.10.2002; 23.12.2002; 27.01.2003
11. "Mühacir" qəzeti, 1994, №134
12. Bərəhəni R. Pişəvəri böyük bir nümunədir. "Bakı-Təbriz" dərgisi, 2006, №3.
13. "Azadlıq" qəzeti, 19.12.1995.
14. "Ana dili" qəzeti, 4.2.1991; 6.6.1991; 7.10.1995.
15. "Ana dili" qəzeti, 15.5.1996.
16. "Azadlıq" radiosu materiaları, 2.5.1996.
17. "Ulus" qəzeti, 18 noyabr 1997.
18. "Azadlıq" qəzeti, 19-21 fevral 2000.
19. "Müsavat" qəzeti, 25.1.2001.
20. Kazımoğlu K. Dirçəliş məqamı. "Azadlıq" qəzeti, 2.7.1997.
21. "Ana dili" qəzeti, 6.7.1997.
22. Arzumanlı V. Azərbaycan Diasporu. Bakı, 2001.
23. "Ana dili" qəzeti, 19.11.2000, 22.11.2001.
24. "Müsavat" qəzeti, 24.9.2002.
25. "Ayna" qəzeti, 6.9.2002.
26. "Ana dili" qəzeti, 20.1.2002.
27. "Müsavat" qəzeti, 9.3.2002.
28. "Müsavat" qəzeti, 6.6.2003.
29. "Turan" informasiya agentliyi, 16.4.2002.
30. "Turan" informasiya agentliyi, 24.11.2002.
31. "Varlıq" dərgisi, 1383 (2004), №133-2.

РЕЗИЮМЕ

Несмотря на различия, связанные с локальным положением и характерными особенностями социальной среды в Европе и в Америке, можем сказать, что политические организации и общества, созданные в южном Азербайджане, не имеют принципиальных различий от организаций и обществ в этих регионах. В южном Азербайджане все освободительные движения имеют единую позицию в требовании об официальном статусе азербайджанского языка. У них единая цель и их планы имеют одно направление - осведомлять мировое сообщество о проблемах южных азербайджанцев.

SUMMARY

Despite the distinctions connected with local situation and characteristics of the social environment in Europe and in America, we can tell that the political organizations and the societies created in the southern Azerbaijan have no basic distinctions from the organizations and societies in these regions. In the southern Azerbaijan all liberation movements have a uniform position in the requirement about the official status of the Azerbaijani language. Their uniform purpose and plans have one direction – to inform the world community about problems of the southern azerbaijanians.

CƏMALƏ MİRZƏYEVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

XX ƏSRDƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ APARILMIŞ İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ HAQQINDA

XX əsrin əvvəllərində vahid əraziyə malik olan Güney Azərbaycan son yüz ildə müxtəlif bölgələrə parçalanmışdır. Pəhləvi hakimiyyətinin süqutuna doğru Güney Azərbaycanın ərazisi əsasən Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Həmədan ostanları arasında bölünmüşdür. İran İslam Respublikası yaradıldıqdan sonra bu ostanların ərazisindən əlavə olaraq üç ostan və daha kiçik inzibati vahidlər yaradılmışdır. İnzibati bölgü siyasətinin güney azərbaycanlılar üçün necə böyük siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu inqilabdan sonra ana dilindən istifadə ilə birgə, inzibati ərazi bölgüsündə etnik birliyin nəzərə alınması tələbinin irəli sürülməsi də təsdiq edir.

İrənin müasir inzibati-ərazi bölgüsünün əsası Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinin (1795-1925) son dönəmində, 1906-cı ildə ölkə ərazisinin əyalətlərə bölünməsi ilə qoyulmuşdur. Bu bölgüyə əsasən, ölkə 12 vilayətə və bu vilayətlərin mərkəzləşdiyi 4 əyalətə (Şimal, Cənub, Qərb və Mərkəzi) bölünmüşdür. Azərbaycan (Güney) İrənin ən böyük əyaləti olan Şimal əyalətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Qacarlar dövründə vəliəhd Təbrizdə oturduğu üçün bu şəhər çox böyük siyasi əhəmiyyətə malik olub. Şimal əyalətinə hazırda İran İslam Respublikasının ayrı-ayrı inzibati vahidləri olan Həmədan, Zəncan (Zənqan), Qəzvin, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil aid idi. Bu zaman Güney Azərbaycanda *Ərdəbil, Urmiya, Üskü, Üşnəviyyə, Əhər, Binab, Astara, Biləsuvar, Təbriz, Culfa, Çəhriq, Xoy, Dehxaran, Dilməqan, Savucbu-laq, Sərab, Salmas, Şəbüstər, Sayinqala, Sufyan, Təsuc, Sərašənd,*

Qotur, Kukan, Köhnəşəhər, Qırqır, Maku, Mağara, Mərənd, Miyanic, Miyandab, Nəmin, Neyər, Hero (Xalxal) şəhərləri var idi (1, s.48). Bu inzibati-ərazi bölgüsündə sonralar müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Qacarlar dövrünə aid olan ikinci bir bölgüyə görə, ölkə 6 əsas əyalətə - *Şimal-qərb, Şimal, Şərq, Cənub, Qərb və İraqi-Əcəmə (Mərkəzi)* bölünmüşdür. Bu bölgüdə Azərbaycan (Güney) Şimal-qərb əyalətinə aid edilmişdir. Azərbaycan (Güney) əyalətinə aid aşağıdakı vilayətlərin adı çəkilir: *Ərdəbil* (Ərşəq, Ucarud, Muğan (Biləsuvar), Nəmin, Neyər, Astara, Meşkin), *Urmiya* (Mərqur, Tərqur, Ənzəl, Bərdəst, Sumay-Bəradust, Sulduz, Üşnəviyyə), *Təbriz* (Rudqat (Sufyan), Ərnəvəq, Gəni, Ənzab (buraya Təsuc, Şəbüstər, Xamnə, Kuzəkənan, Şərəfxana aid idi), *Sərdrud, İskəndan, Üskü, Mehranrud* (buraya Basmınc, Sədadya, Səhəndabad aid idi), *Ucan* (Hacıağa), *Abbas* (Tikmədağ), *Bədustan, Xammerud* (Şəhrək), *Xoy* (Çors, Kirs, Ovacıq, Çaldıran, Qotur, Maku, Salmas, Dilməqan, Çəhriq, Köhnəşəhər, Xosrovabad, Sədiqiyan), *Sərab* (Şərəbiyan, Bəraquş, Xalxal), *Sayınqala və Əfşar vilayəti* (Tikantəpə, Yalquzağac, Həştrud (Sərəskənd qəsəbəsi), *Qaracadağ vilayəti* (Əhər, Kəleybər, Çələbiyan, Vərgəhan və Dizmar), *Marağa* (Dehxarqan, Mamaqan, Kukan, Binab, Əcəbşir), *Mərənd* (Zunuz, Ələmdar, Qırqır, Culfa), *Mokra* (Savucbulaq, Lahican, Sərdəşt qəsəbəsi, Miyandab), *Miyanic* (Türkmənçay, Camalabad) (1, s.48).

Qacarlar dövrünün sonu, Pəhləvi dövrünün (1925-1978) əvvəllərində Təbriz şəhəri mərkəz olmaqla Güney Azərbaycan İranın ən böyük əyaləti idi. Qacarlar sülaləsi devrildikdən sonra əyalətə idarəçilik vali tərəfindən həyata keçirilirdi. Əyalət hakimliklərə bölünürdü və onlara hakimlər başçılıq edirdilər. Hakimliklər bölgülərə, bölgülər isə öz növbəsində mahallara ayrılırdılar. Mahallar kəndlərdən ibarət idi. Kəndlərə isə kəndxudalar başçılıq edirdilər (2, s.61). Bu dövrə aid inzibati-ərazi bölgüsünə Tohid Məlikzadə

tərəfindən çap edilmiş Türkiyə Nizami Ordusu nümayəndəsinin 1927-ci ildə tərtib etdiyi “İran Azərbaycanı tədqiq raporu” adlı kitabda (kitab İranda “Azərbaycan Pəhləvi hakimiyyətinin ilk illərində” adı ilə çap edilmişdir) rast gəlinir. Burada Güney Azərbaycanda XX əsrin 20-ci illərində mövcud olan inzibati-ərazi bölgü sistemi verilmişdir. Bu mənbəyə əsasən, Azərbaycan əyaləti 12 vilayətə bölünmüşdür. Bu vilayətlər, onların bölündüyü bölgü və mahallar bunlar idi: *Təbriz hakimliyi* (mərkəzi Təbriz): Rudqat (mərkəzi Sufyan), Təsuc, Şəbüstər, Kuzəkənan, Şərəfxana, Basmınc, Sədəabad, Mehranərud (Səhəndabad), Ucar (Hacıağa), Tikmədaş, Xanımrud (Şəhrək); *Ərdəbil hakimliyi* (mərkəzi Ərdəbil): Ərşələ, Ucarud, Muğan (Biləsuvar), Nəmin, Neyər, Astara, Meşkin (Unar); *Qaradağ hakimliyi* (mərkəzi Əhər): Kəleybər, Çələbiyan, Vərkəhan, Dizmar; *Mərənd hakimliyi* (mərkəzi Mərənd): Gəlinqaya, Zunuz, Ələmdar, Gərgər, Culfa; *Xoy hakimliyi* (mərkəzi Xoy): Çors, Giris, Çaldıran, Qotur; *Maku hakimliyi* (mərkəzi Maku): Avacıq (Kilsə kəndi), Şut, Çaypara (Qaraziyyəddin), Ərəblər; *Salmas hakimliyi* (mərkəzi Dilman): Köhnəşəhər, Xosrovabad, Sədəqiyan, Çəhriq; *Urmiya hakimliyi* (mərkəzi Urmiya): Mərgəvər, Dəşt, Bərdəsur, Sumay, Baradust, Uşnu, Ənzəl, Tərgəvər; *Mokra hakimliyi* (mərkəzi Savucbulaq): Lahican, Sərdəşt, Miyandab, Rəhmətabad; *Marağa hakimliyi* (mərkəzi Marağa): Dehxarqan, Məməkan, Gugan, Binab, Əcəbşir; *Sayınqala və Əfşar hakimliyi* (mərkəzi Sayınqala): Tikantəpə, Yalquzağac, Həştrud (Sərəskənd); *Miyanic hakimliyi* (mərkəzi Miyanə və ya Miyanic): Türkmənçay, Camalabad; *Sərab hakimliyi* (mərkəzi Sərab): Şərəbiyan, Alanbəraquş, Xalxal (Herov) (2, s.61-64).

1932-ci ildə Güney Azərbaycan Şərqi və Qərbi Azərbaycan əyalətlərinə bölündü. Bu bölgüdə Azərbaycan (Güney) ərazisində Xoy, Rzaiyyə, Savucbulaq, Şahpur, Maku, Miyandab ayrılaraq

yeni təşkil olunmuş onuncu nahiyəyə daxil edildi. Bu bölgənin mərkəzi Rzaiyyə oldu. Şərqi Azərbaycana isə Astara, Dəbil, Boluk-e Səlasə, Təbriz, Culfa, Çəharoymaq, Xalxal, Sərab, Sayınqala, Qaracadağ, Gərmrud, Mərənd, Marağa daxil idi (1, s.50).

1937-ci ilin noyabr ayında İranın yeni bölgüsü aparılarkən ölkə 6 ostanə bölündü. Onların tarixi adları ləğv olundu. Ostanlar *Şimal-qərb*, *Şimal*, *Cənub*, *Mekran*, *Şərq*, *Qərb* ostanları adlandırıldı. Azərbaycan (Güney) ərazisi 3-cü və 10-cu bölgə ilə birlikdə Şimal-qərb ostanına aid edildi. Bu ostan 6 şəhristandan (Ərdəbil, Təbriz, Xoy, Rzaiyyə, Marağa, Mahabad) ibarət idi. *Ərdəbil şəhristanına* Ərdəbil ətrafı, Ucarud, Muğan, Meşkin, Ərşəq, Nəmin, Vəlgic, Astara, Xalxal və onun ətrafı; *Təbriz şəhristanına* Məvaze-ye Xan, Ucan, Abbas, Mehranrud, Üskü, Veydəhər, Dehxarqan (tarixi adı Tufarqan, indiki adı Azərşəhr - C.M.), Sərdəşta, Rudqat, Ərvəng, Ənzab, Şəha, Mərənd, Kərkər, Yekanat, Bədustan, Xanemrud, Alan Bəraquş, Əhər, Diklə, Yaft, Əzəndel, Gərmadüz, Meyxan, Ənkut, Meşəpara, Dizmar, Didangəh, Keyvan-e Kəleybər, Sərab, Gərmrud, Yərvanan, Kələbuz, Kənduvan, Həştrud, Quruçay, Gərmxaran, Qoçkanlı; *Xoy şəhristanına* Xoy, Qotur, Çaybasar, Çaldıran, Avacıq, Sökmənabad, Maku, Bəycik, Qaraqoyunlu, Çaypara; *Rzaiyyə şəhristanına* Rzaiyyə şəhəri və ətrafı, Nazlıçay, Bərgişli çay, Tərqur, Mərqur, Şapur, Çəhriq, Sumay-e Bəradust, Üşnəviyyə; *Mahabad şəhristanına* Mahabad şəhəri və ətrafı, Şəhre Viran, Qarasu, Sulduz, Köhnə Lahican, Teymur eli, Turcan, Əxtəçi, Sərdəşt və ətrafı, Saqqız və Banə; *Marağa şəhristanına* Binacı, Dizəc, Satılmış, Səracı, Qavdul, Miyandab, Acarlı, Çəhardolu, Şahindej, Tikantəpə, Səfaxana daxil idi (1, s.52).

1937-ci ilin dekabrında ostanlar üzrə bölgü yenidən aparıldı. Ölkə 10 ostanə, 49 şəhristanə bölündü. Bu dəfə ostanların adları dəyişdirilərək 1-dən 10-a qədər rəqəmlərlə əvəz edildi. 1930-cu

illərdə aparılmış bölgələrdən sonra nəticə olaraq, *Zəncan* Gilan ostanına, *Həmədan* isə Kürdüstan ostanına qatıldı. Ərdəbilin Səfarud adlanan bölgəsi 1-ci, yəni Gilan ostanına aid olan Rəşt şəhristanına birləşdirildi. Azərbaycanın (Güney) qalan ərazisi mərkəzi Təbriz olmaqla üçüncü ostan (Şərqi Azərbaycan), mərkəzi Urmiya olmaqla 4-cü ostan (Qərbi Azərbaycan ostanı) arasında bölüşdürüldü.

1938-ci ildə yenidən inzibati bölgü aparıldı. İran ərazisi 17 ostanə bölündü. Bu bölgədə *Zəncan* Mərkəzi ostanə qatıldı.

1940-cı illərdə *Saqqız bölgəsi* Mahabaddan ayrılıb Sənəndəc şəhristanına (5-ci - Kürdüstan ostanı) birləşdirildi. Daha sonra *Saqqız* ayrıca bir şəhristan elan olundu, Banə və Sərdəşt Mahabad şəhristanının tabeliyindən çıxarılıb Saqqız şəhristanına qatıldı. Lakin bir müddət sonra göstərilən ərazilərdən yalnız *Sərdəşt* yenidən 4-cü ostanın (Qərbi Azərbaycan) ərazisində yerləşən Mahabad şəhristanının tərkibinə daxil edildi.

1940-cı illərdə daha bir neçə ərazi 4-cü ostandan ayrılıb 5-ci ostanın ərazisinə qatıldı. 1945-ci ildə 4-cü ostanə aid olan *Bicar şəhristanı* öncə bu ostanın tabeliyindən çıxarılaraq birbaşa mərkəzə, 1946-cı ildə isə 5-ci ostanə əlavə edildi. Təqribən eyni zamanda *Tikab bölgəsi* də 4-cü ostanə aid Marağa şəhristanından çıxarılaraq 5-ci ostanə, Sənəndəc şəhristanına verildi. Lakin bir ay sonra yenidən Marağa şəhristanına birləşdirildi.

1950-ci illərdə İranın inzibati ərazi bölgüsü yenidən bir neçə dəfə dəyişdirilərək əvvəl 11, daha sonra isə 14 ostanə ayrıldı. Güney Azərbaycan ərazisi də bir daha bölündü. Onun tərkibinə daxil olan Astara Gilana, Savə Tehrana qatıldı. Ümumiyyətlə, Astara şəhəri XX əsrdə həyata keçirilmiş inzibati bölgü zamanı vaxtaşırı olaraq gah Gilan, gah da Şərqi Azərbaycan ostanına aid edilirdi.

1960-cı ildə İranın inzibati bölgüsündə aparılan dəyişikliklərə görə ostanların rəqəmlərlə adlandırılması aradan qaldırıldı. 3-cü və

İran İslam Respublikası Statistika mərkəzinin 2006-cı ilin hesablamaları üzrə nəşr etdirdiyi “Ərazinin və əhalinin ümumi hesablanması” əsasən, demək olar ki, ölkə 30 ostan, 336 şəhristan, 889 bəxş, 2400 dehestan, 1012 şəhər, 63904 kiçik yaşayış məskəninə bölünmüşdür (4, s.24). Bu bölgüyə görə, 6 ostan, bu ostanlara aid edilən 62 şəhristan Güney Azərbaycanın ərazisinə daxildir.

O cümlədən *Şərqi Azərbaycana* 19 şəhristan, 24 bəxş, 58 şəhər, 141 dehestan aid edilir. Ostanın ərazisi 45663 km²-dir. *Qərbi Azərbaycan* ostanının payına isə 14 şəhristan, 36 bəxş, 141 dehestan, 57 şəhər, 2731-i daimi olmaqla 3091 yaşayış məskəni düşür (6, s.52). Ərazisi 37465 km²-dir. *Ərdəbil* ostanının payına 10 şəhristan, 27 bəxş, 23 şəhər, 69 dehestan düşməklə 17844 km² ərazini əhatə edir. *Həmədan* ostanı 9 şəhristan və bu şəhristanlara aid olan 25 bəxş, 27 şəhər və 73 dehestandan ibarətdir. Ərazisi 19,368 km²-dir. *Zəncan* 21773 km² əraziyə malik olub 7 şəhristan, 16 bəxş, 18 şəhər, 46 dehestandan, *Qəzvin* isə 15567 km² əraziyə malik olub 5 şəhristan, 19 bəxş, 25 şəhər, 46 dehestandan təşkil olunmuşdur (5).

Bundan başqa, bu altı ostan qonşu olan Gilan, Kürdüstan, Fars və s. ostanlara aid edilən bəzi ərazilər elmi mənbələrdə və ya kütləvi informasiya vasitələrində azərbaycanlıların kompakt yaşayış yerləri və Güney Azərbaycanın tarixi əraziləri kimi qeyd olunur. Güney Azərbaycanda və ümumiyyətlə, İranda yaradılmış tələbə və ziyalı təşkilatlarının nəşr etdirdikləri bir çox buraxılışlarda Güney Azərbaycan ərazisinə aid edilən bu və ya başqa bölgələrdən bəhs edilmişdir. Bu kimi ərazilərə *Astara*, *Savə*, *Bicar*, *Qərvə*, *Şəkərəli*, *Sonqur* kimi vilayətlər daxildir.

2006-2010-cu illərdə İranda ostanlara bölgü yenidən aparılaraq onların sayı otuz ikiyə çatdırılmışdır. Qərbi Azərbaycan ostanında üç yeni şəhristan - Poldəşt, Çaypara, Şut yaradılmışdır. Son

dövlərdə internet səhifələrində və digər kütləvi informasiya vasitələrində Xoy, Miyandab, Marağa, mərkəzi Mahabad və ya Bukan olmaqla Kordestane Mokri ostanları yaradılması təklifləri irəli sürülür. Xoy şəhəri mərkəz olmaqla Xoy-Sərhəd ostanının yaradılması layihəsi isə artıq nazirlər kabinetinə təqdim olunmuşdur. İİR-in sabiq prezidenti Mahmud Əhmədiqad Xoya etdiyi səfəri zamanı əhali qarşısında çıxış edərək, qısa bir zamanda nazirlər kabinetinə Xoy-Sərhəd ostanının yaradılması ilə bağlı göstəriş verəcəyini qeyd etmişdi (7).

Son nəticədə, Güney Azərbaycanın ərazisindən bəhs edərkən müxtəlif mənbələrdə təqribən eyni coğrafi ərazidən bəhs edilir. Bu haqda aparılmış elmi tədqiqatlar azsaylı olsa da Güney Azərbaycana aid edilən bu və ya başqa ərazilər haqqında məlumatlara rast gəlmək olar. Ş.Tağıyeva, Ə.Rəhimli və S.Bayramzadənin birgə tərtib etdikləri “Güney Azərbaycan” məlumat kitabında (Bakı, 2000) Güney Azərbaycan ərazisi inzibati bölgü baxımından aşağıdakı kimi təqdim olunur:

1.Şərqi Azərbaycan əyaləti; 2. Qərbi Azərbaycan əyaləti; 3. Ərdəbil əyaləti; 4. Zəncan əyaləti; 5. Həmədan əyaləti; 6. Qəzvin əyaləti; 7. Savə mahalı; 8. Astara şəhristanı (8, s.66).

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən İranda aparılmış inzibati ərazi bölgüsü prosesini nəzərə alaraq Güney Azərbaycana aid olan bölgələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Güney Azərbaycan ərazinə aid edilən əyalətlər (ostanlar): Güney Azərbaycan ərazisi 6 ostan (Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Qəzvin, Həmədan, Zəncan) bölünmüşdür.

2.Güney Azərbaycan ərazisinə aid edilən əyalətlərdən kənar qalan bölgələr (şəhristanlar): Müxtəlif dövrlərdə Kürdüstan ostanına aid edilən Bicar və Qərvə, Gilan ostanına aid edilən Astara,

Fars ostanına aid edilən Savə mənbələrdə Güney Azərbaycan ərazisi kimi qeyd olunur.

Beləliklə, İranın tərkibində Azərbaycanın (Güney) inzibati-ərazi bölgüsü tarixindən aydın olur ki, burada sabit inzibati-ərazi bölgüsü olmamışdır. XX əsrin əvvəllərindən, Pəhləvilər hakimiyyətinin ilk dövrlərindən başlayaraq Güney Azərbaycan ərazisi kiçik inzibati ərazi vahidlərinə bölünmüşdür. Bu bölgü yalnız iqtisadi əsaslara malik olmayıb, siyasi xarakter də daşmışdır. Belə ki, mərkəzi hakimiyyət Güney Azərbaycanın torpaqlarını müxtəlif inzibati-ərazi vahidləri arasında bölməklə etnik konsolidasiyanın qarşısını almağa çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Fateme Fəridi Məcid. Sərqozəşt-e təqsimat-e keşvəri-ye İran (kitab-e əvvəl əz 1285 ta 1385). Celd-e əvvəl, Azərbaycan-e Şərqi, Azərbaycan-e Qərbi, Ərdəbil və İsfəhan, Bonyad-e İranşenasi, 1388.

2. Azərbaycan dər əvayel-e doure-ye Pəhləvi (bər əsas-e qozareş-e məhrəmanə-ye sale 1327 be ərteş-e Törkiye). Motərcem doktor T.Məlikzadə Dilməqani, Təbriz, “Əxtər”, 1387.

3. Salname-ye amar-e keşvər 1371. Şomare-ye mosəlsəl-e nəşriyyat-e mərkəz-e amar-e İran:1849, çap dər çapxanə-ye mərkəz-e amar-e İran, 1372.

4. Nətayec-e təfsili-ye sərşomari-ye omumi-ye nofus-oməskən - 1385. Koll-e keşvər, şomare-ye mosəlsəl-e nəşriyyat-e Mərkəz-e Amar-e İran: 4232, Mərkəz-e Amar-e İran, 1387.

5. Ətləs-e rahnəmai-ye ostanha-ye İran, enteşarat-e sazeman-e coğrafiyai-ye niruha-ye mosəlləh, 1390.

6. Çənlibel. Sal-e əvvəl. Şomare-ye 3, 1383. Azərbaycan öyrəncilər dərgisi. Vijenəme-ye Azərbaycan-e Qərbi.

7. <http://ata-khoy.blogfa.com/post-32.aspx>

8. Ş.Tağıyeva., Ə.Rəhimli., S.Bayramzadə. Güney Azərbaycan (məlumat kitabı). Bakı, “Orxan”, 2000.

РЕЗЮМЕ

Южный Азербайджан в административно-территориальном делении Иранской Исламской Республики

В статье говорится о месте и роли Южного Азербайджана в административно-территориальном делении Иранской Исламской Республики. Имеющееся в ИИР-е административно-территориальное деление основывается на территориальном разделении, которое проводилось политическим руководством страны в прошлом. В период правления Пехлеви территория Южного Азербайджана делилась на три основные части: Восточный Азербайджан (3-й регион), Западный Азербайджан (4-й регион) и Хамадан. В период ИИР помимо вышеперечисленных регионов были созданы еще три области, - Ардебиль, Зенджан и Газвин. Тема об образовании новых областей на территории Южного Азербайджана обсуждается, и по сей день.

SUMMARY

Southern Azerbaijan in political division of Iranian Islamic Republic

The article is about the role and the position of Southern Azerbaijan in administrative and territorial division of Iranian Islamic Republic. Existing political division in IIR is based on division guided by country government in the past. During the rule of Pekhlevi the territory of Southern Azerbaijan divided into three main parts: Eastern Azerbaijan (3rd region), Western Azerbaijan (4th region) and Hamadan. During governing of IIR three more regions were created. Those were Ardabil, Zenjan and Gazvin. The subject regarding creating of the new regions at the territory of Southern Azerbaijan is still actual.

ƏKRƏM RƏHİMLİ (BİJE)

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu

URMIYA GÖLÜ, ONUN PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Urmiya gölünün tarixi olduqca qədimdir. İranın tanınmış coğrafiyaşünas alimi Mustafa Şəhram özünün “İranın dəniz və gölləri” kitabında (6) qədim mənbələrə əsaslanıb gölün 30-40 min il əvvəl yarandığını yazır. Ən qədim vaxtlardan indiyə qədər Urmiya gölünə müxtəlif adlar verilmişdir. “Çiçə” (fransız səyyahı Şarden), “Təla” (Murat Əlbədan), “Şahi gölü”(Human Fərzad) və s.

Ərəblərin istilasından sonrakı orta əsr mənbələrində çox vaxt göl Urmiya şəhərinin adı ilə bağlı “Urmiya gölü” adlandırılmışdır. Rza xan şahlıq taxtını qəsb etdikdən sonra (1925) Güneydəki bir çox yer adları kimi gölün də tarixi adı (şəhərin adı kimi) dəyişdirilərək “Rzaiyyə gölü” adlandırılmışdır. Xalq isə gölü həmişə Urmiya gölü kimi tanımış və tanıyır.

Göl haqqında mənbə və yazıları araşdırdıqda insan bir daha əmin olur ki, təbiət Azərbaycandan heç bir nemət və gözəlliyi əsirgəməmişdir. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən, Göy-gölün Güneydəki füsunkar bacısı Urmiya gölü təbiətin vətənimizə bəxş etdiyi əvəzsiz töhfələrdəndir. YUNESKO-nun “Qoruqlar kitabı”na daxil edilmiş Urmiya gölü eyni adlı şəhərin 25 km.-liyində yerləşir və Təbriz, Salmas, Marağa, Tufarqan (Azərşəhr), Qoşaçay (Miyandab), Sulduz (Nəqədə), Soyuqbulaq (Mahabad) və Uşnu kimi Güney Azərbaycan şəhərlərinin əraziləri də həmin gölün əhatə etdiyi su hövzəsinə daxildir. Göl bu yaşayış bölgələrində ekoloji təmizliyə və tarazlaşmaya önəmli kömək edir.

Urmiya gölü

Əgər coğrafi ədəbiyyatda göl adlandırılan Xəzər dənizi nəzərə alınmazsa Urmiya gölü İranın və Qərbi Asiyanın ən böyük gölü sayılır. Duzluluq dərəcəsinə görə isə dünyada üçüncü yeri tutur.

Son 15-20 ildə Urmiya gölü böyük fəlakətlə üzləşmişdir. Göldə müxtəlif amillərin təsiri altında suyun səviyyəsinin azalması və nəticədə göldə quruma prosesinin çoxalması ictimaiyyəti, xüsusən gölün sahil ərazisində yaşayanları ciddi şəkildə narahat etməyə başlamışdır. Bu narahatlığı əhalinin etiraz mitinqlərindən tutmuş, informasiya vasitələrindəki çıxışlarından, azərbaycanlı millət vəkllərinin İran İslam Şura Məclisinin kürsüsündən səsləndirdikləri bəyanatlardan da görmək olar. Urmiya gölünün üzərini almış fəlakətin yaxın gələcəkdə törədəcəyi dəhşətlərin miqyası təsəvvür edilməz dərəcədə təhlükəli və qorxuludur. Yerli müəlliflər həyəcan təbili çalır ki, əgər gölün qurumasının qabağı alınmasa (orta hesabla gölə tökülən suyun həcmi hər il 1,3 milyard

m³ azalır) bu gedişlə 2020-ci ilə qədər göl tamamilə quruya bilər. Bu isə təqribən 500 km radiusda yaşayan 70-75 milyon əhalini (ən əvvəl Güney Azərbaycanı) böyük fəlakətlə üzləşdirər (12, 16-22.09.2012).

Urmiya gölü haqqında ümumi məlumat: Urmiya gölünün ümumi sahəsi 6000 m², ümumi su tutumu 20-24 milyard m³, uzunluğu 130, eni isə orta hesabla 40 km-dir. Dəniz səviyyəsindən 1274 m hündürlükdə yerləşən Urmiya gölünün dərinliyi 2 metrə, 16 metrə qədərdir (orta dərinlik 5 metrdir). Göldəki su çəkilib, dayazlıq artdıqca flora və fauna məhv olmağa doğru gedir. Sərninşin və yükdaşıma üçün gölün 6 limanı (“Gülmənxana”, “Şərəfxana”, “Heydərabad”, “Rəhmanlı”, “Xantaxtı”, “Şahi”) vardır. Təbii sərvətinə və müalicəvi önəminə görə Urmiya gölü İran ərazisindəki 6 göldən ən zənginidir. Göl yerləşdiyi relyefə, təbii gözəlliyə, şəfalı su və palçıqında olan mineral maddələrin çoxluğuna görə təbiətin bu bölgəyə verdiyi əvəzsiz nemətdir. Gölün suyu həddindən artıq şor olduğundan suya düşən insan boğulmur. Gölün sahilindəki palçıq böyük müalicəvi keyfiyyətə malikdir. Suyu və palçığı ifrazat yollarının təmizlənməsində, artroz, əsəb, dəri-zöhrəvi, saç tökülmə, revmatizm və qadın xəstəliklərinin müalicəsində şəfavericidir. Diqqət ayrılıb, qayğı göstərilərsə, şöhrəti İran həddlərini çoxdan aşmış Urmiya gölü beynəlxalq sanatoriya və müalicə mərkəzlərindən birinə çevrilə bilər. Göl mineral maddələrlə də zəngindir. Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə, göldəki mineral maddələr milyard tonladır. Bu minerallar ölkənin tələbatını ödəməkdən başqa, ixracatda da canlanma yaradar və böyük gəlir əldə etməyə imkan verə bilər.

Əvvəllər bu bölgədə filiz çıxarma idarəsinə başçılıq etmiş mühəndis Qarabaği “Keyhani həvayi” qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yazır: “Gölün sərvətindən düzgün istifadə olunarsa, oradan

çıxarılan və ixrac olunan məhsullardan əldə edilən gəlirdən başqa, ölkənin daxilindəki bir sıra istehsal sahələri göldən alınmış bir çox qiymətli xammalla təmin oluna bilər. İstənilən qədər sənaye və yemək duzundan əlavə, əczaçılıq, neft-kimya, strateji sənaye və boyaq işləri üçün lazım olan maddələrin bir çoxu gölün daxilində olduğu halda, biz pul xərcləyərək onları xaricdən gətirmək məcburiyyətindəyik” (11, 10.12.2011). Müəllifin fikrincə, gölə gələn suyun hər m³-dən 200-220 qrama qədər dürr almaq mümkündür. Gölə tökülən suyun illik miqdarı isə 1 milyard m³-ə qədərdir. Gölün suyu və palçığı əvəzolunmaz müalicəvi keyfiyyətə malik olduğundan ondan əhalinin, eləcə də turistlərin səmərəli faydalanması üçün sahil zonalarında sanatoriya və müasir müalicə ocaqlarının yaradılması dövlət xəzinəsinə, eləcə də yerli büdcəyə gəliri bir neçə qat artırma bilər.

Urmiya gölü haqqında söhbət gedərkən insanı valeh edib, hey-rətləndirən bir cəhət də gölün içərisində onlarla adanın və bir neçə yaşayış məskəninin olmasıdır. Göl haqqında yazılanlardan məlum olur ki, burada böyük-küçüklü 102 ada vardır. Pəhləvilər dövründə (Rza və Məhəmmədrza şah) tüğyan edən fars şovinizmi bu adaların da tarixi türk adlarını farslaşdırmışdır. Abbas Cəfəri tərəfindən tərtip edilmiş “İranda təbii coğrafiyası haqqında məlumat” kitabında göstərilir ki, Urmiya gölündəki 102 adadan dördü birinin tarixi türk adları farslaşdırılmışdır: Arpa dərəsi - “Covin”, Ağ dağ - “Sepid”, Əbülqasım daşı - “Zirabə”, Əhməd daşı - “Bəstur”, Çayırılı - “Berd”, Daş ada - “Berdin”, Sarıtəpə - “Zərdtəpə”, Qara təpə - “Siyəhtəpə”, Qılıçyağlıqara - “Şəmsşiran” və s.

1979-cu il İranda inqilabından sonra adadakı tarixi türk adlarının bərpa edilməməsi təəssüf doğuran məsələlərdəndir.

Göldəki adaların bir neçəsində (Şahi, Qoyundağı) əhali yaşayır. Onlar bağçılıq, əkinçilik və maldarlıqla məşğuldurlar. Adaların

birlikdə sahəsi 33-34 min hektardır. Adalarda 54-ə qədər çeşmə və su mənbəyi vardır ki, bunların bir çoxunun suyundan təsərrüfatdan başqa, məişətdə də istifadə olunur. Şahi adası 2525 hektar, Qoyundağı isə 3175 hektar ərazidə yerləşir. Gölün səviyyəsindən 300-350 m, dəniz səviyyəsindən isə 1500 m-dən çox yüksəklikdə yerləşən adalarda onlarla ailə yaşayır. Onların bir çoxu əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmaqdan əlavə, gölün sahil limanlarında da işləyirlər. Son illərdə göldəki suyun azalması adalardakı əhalinin sahiləki məntəqələrə gedib-gəlməsini asanlaşdırsa da, sahiləki limanların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Şor gölün içində insanlara yaşamaq və işləmək üçün qoynunda yer verən adaları əslində təbiətin möcüzəsi adlandırmaq olar.

Urmiya gölünün indiki durumu: XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Urmiya gölündə suyun azalması ilə bağlı gölün sahəsinin sürətlə quraqlığa çevrilməsi yaxın gələcəkdə baş verə biləcək böyük fəlakətdən, bu bölgənin həyat üçün ciddi təhlükə yarada biləcəyindən xəbər verir. Bu haqda əhalinin narahatlığını onların dövlət orqanlarına, prezidentə, Məclisə, dini rəhbərə olan çoxsaylı müraciətlərindən, vaxtaşırı gölün ətrafındakı etiraz mitinqlərindən, yerli ziyalıların mətbuatdakı yazılarından, Məclisdəki azərbaycanlı deputatların çıxışlarından görmək olar. Hər il Novruzun 13-cü günü (“Sizdəh” adlanan gün - Ə.R.) kütləvi gəzintiyə çıxmaq adı ilə əhali boş su qablarını bir-birinə vurmaqla, vedrə və sənəklərdə gətirdikləri suyu gölə tökməklə ali məqamda oturanların diqqətini göldəki fəlakətli duruma yönəltməyə və ona əlac etməyə çağırırlar.

Göldəki suyun tam çəkilməsi təkcə bölgədə yox, ondan uzaqlarda da çox ciddi iqlim dəyişikliyinə səbəb olar, ekoloji tarazlıq tam pozular, havadakı zəhərli maddələrin sayı həndəsi silsilə ilə artar. Səmadakı şəh və yağıntı yerdəki bütün canlıları məhv edib

yoxa çıxardar. Göl şor duzlarla zəngin olduğundan qurumuş gölün təkindəki duzlar toza çevrilib yüz kilometrə uzaqlara səpələnər, min hektarlarla məhsuldar torpaq şoranlaşar, bağ-bağat quruyub məhv olar. Öz varlığı ilə Azərbaycanın incisi sayılan, bölgədəki insanlara böyük müalicə və təsərrüfat cəhətdən xeyir verən gölün quruması bu yerləri fəlakətli düzənliyə çevirməklə yanaşı böyük bir neməti bölgənin əlindən çıxarar. Ən başlıcası, yaranmış ağır ekoloji duruma dözməyən yerli əhali öz ata-baba ocağını tərki etmək məcburiyyətində qalar. Bəlkə də, belə bir durum hakim dairələrdə oturan bəzi şovinistlərin, Azərbaycan türklərinə qənim kəsilənlərin ürəyindədir və buna görə gölün fəlakətdən xilas olmasına çalışmırlar, əməli tədbirlərin görülməsinə mane olurlar. Əhalisinin sayı 3-4 milyon olan bir bölgənin boşalması, onların çoxunun farsdilli yaşayış yerlərinə axını indiki və gələcək nəslin milli kimlikdən uzaqlaşma işini asanlaşdırar. Belə bir işin İran tarixində analoqu var. Vaxtilə Sistan əyalətində olan Hamun (Urmiyadan sonra İranın ikinci böyük gölü idi) gölünə tökülən Hirmand çayının istiqamətinin dəyişməsi nəticəsində bu göl tamamilə qurumuş və buradakı əhali kütləvi şəkildə köç etməyə məcbur olmuşdur. Belə bir durumun Azərbaycanın qərb bölgəsində də təkrar olunmaq ehtimalı vardır. Bu məsələ hər bir Azərbaycan türkünə düşündürüb narahat etməlidir. Urmiya gölünün fəryadına, harayına səs verilməli, onun dərdinə və ehtiyacına çarə axtarılmalıdır. Əks təqdirdə, Urmiya gölündə bu gün baş verən faciəli olaylar sabah milləti olub-bitmiş bədbəxtliklə üzləşdirə bilər.

Urmiya gölü ilə bağlı yaranmış faciəli durumun ilk acı nəticələri haqqında mətbuatda gedən xəbərləri ağır-acısız oxumaq mümkün deyil. Təbiəti Mühafizə İdarəsinin başçısı Məhəmməd Cavad Məhəmməd zadənin “Təbrizin səsi” (16, 04.04.2005) qəzetinə söylədiklərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, gölün qurumuş bölgə-

sində yaranmış ağır ekoloji vəziyyət buradan 40 kəndin sakininin başqa bölgəyə köçməsinə səbəb olmuşdur. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində çap olunan “Ağrı” qəzeti “Həftənin dərdi-dili” bölümündə “Məbada Azərbaycan Sistan kimi olsun” sərəlvhəli məqaləsində yazır: “Vaxtı ilə Sistanın məhsuldar zəmiləri özünün bol buğdası ilə İranın şərq və mərkəz bölgələrini taxilla təmin edirdi. 1316-cı (1937-ci il – Ə.R.) ildən sonra Hamun gölünə tökülən suların istiqaməti dəyişdirildi, dövlət gölün qurumasının qabağını almaq üçün heç bir tədbir görmədiyindən bu göl qurudu, bu yerlərin ekologiyası pisləşdi. Quru küləklər ildə ən azı 170 gün əsməyə başladı. Məcburiyyət qarşısında yerli əhali başqa bölgələrə, əsasən Gülistan, Xorasan, Kirman, İsfahan və başqa yerlərə mühacirət etmək məcburiyyətində qaldı. Allah eləməsin ki, bu fəlakət bizim də başımıza gəlsin” (14, 29.04.2012).

İran İslam Şura Məclisində (Parlametində) Marağadan olan deputat Yusif Nəcəfi çıxışında (13, 21 aprel 2012) iştirakçıların diqqətini Urmiya gölünün quruması ilə bağlı törənəcək fəlakətin böyüklüyünə cəlb edərək demişdir: “Aparılan hesablamalar göstərir ki, Urmiya gölündə 11 milyard ton duz vardır. Şərqi və Qərbi Azərbaycan 70 min km²-dir. Göl qurusa əsən küləklər bu duzu havaya sovuracaq. Bu zaman bu iki əyalətin hər m²-nə 180 kq duz səpilə bilər (13, 21 aprel 2012). Bu, böyük fəlakət deməkdir!”. İran İslam Şura Məclisinin başçısı Laricaninin iştirakı ilə keçirilən iclasda İqtisad Komissiyasının məsul işçisi bildirmişdir ki, gölə başqa mənbədən (Arazdan) su çəkmək üçün dövlətin illik büdcəsində hələlik heç bir vəsait nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki, Simnana əlavə su çəkmək üçün Urmiya gölünə lazım olacaq vəsaitdən iki dəfədən də çox pul ayrılmışdır. İran mərkəzi hökumətinin Azərbaycana münasibətdə belə bir rəftarı ayrı-seçkilik siyasətinin bariz nümunəsidir.

Salmas şəhərinin Məclisdəki deputatı Ələkbər Ağayi öz çıxışı zamanı Urmiya gölündəki vəziyyəti yaxşılaşdırmağı nəzərdə tutan layihənin icrasına nə vaxt başlanacağını bu işlə məşğul olan nazirliyin nümayəndəsindən soruşduqda o, cavabında “biz hələ bu layihəni mütləq etməmişik”- demişdir (13, 30.04.2012). Salman Zakir (Urmiyanın Məclisdə nümayəndəsi) öz çıxışında göstərmişdir ki, “iqtisadi quruculuq işləri” ilə məşğul olanlar öz layihələrində gölün qurumasının qarşısını almaq üçün görüləcək ilk tədbirlərə lazım olan vəsaiti hansı səbəbdənsə iki qat artıq göstərirlər. O demişdir: “Siz işi görməmək, büdcədə vəsaitin tapılmasında çətinlik yaranması xatirinə belə edirsiniz. Bunu etmək istəyənlər Azərbaycandakı insanların fəryadını eşitmək, onlara kömək etmək istəmirlər” (13, 30.04.2012).

Urmiya gölü fəlakət qarşısında

Aparılan hesablamalarda göstərilir ki, hazırda dövlətin hərbi işlərə bir ildə xərclədiyi pulun 1,3 faizi Urmiya gölüne sərf olunarsa gölü fəlakətdən xilas etmək mümkündür. **Urmiya gölünü fəlakətdən xilas etmək üçün ən əvvəl gölün sahibi olan insanların harayına səs verilməli, onlara kömək sözdə yox, əməldə göstərilməlidir. Yerli, səriştəli mütəxəssislərlə yanaşı, xarici ekspertlərin köməyi ilə vəziyyətdən optimal çıxış yolları axtarılıb tapılmalıdır. Bunun üçün dövlət büdcəsindən bölgə üçün təyin edilmiş vəsaitdə gölün xilasını ilə bağlı xüsusi ayrılmalar nəzərdə tutulmalı və bu ayrılmalar təyinatına uyğun olaraq sərf olunmalıdır.** Ayrılan vəsait halal əllər vasitəsilə göldəki suyun heç olmasa sabit saxlanılmasına sərf olunmalıdır. Bu işdə müasir hidrotexnikadan və başqa ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması mühüm şərtlərdəndir. Gölün ətrafı boyunca yeni meşə və yaşıllıq zolaqlarının salınması, buradakı landşaftın qorunması və çoxaldılması, əlavə su mənbələrinin gölə tərəf istiqamətləndirilməsi vəziyyəti xeyli yüngülləşdirə bilər. Son mənzilini gölə tökülməkdə tapan çay (Cığatı, Soyuqbulaq, Gadar, Baranduz, Şəhər çay, Nazlı, Zola, Sofi, Leylançay və b.) sularının illik miqdarı 5-6 milyard m³-ə çatır. Bu çayların sularını payız və qış mövsümündə bəndlərə və su anbarlarına toplayaraq, yay mövsümündə gölə axıtmaq əvəzinə, ayrı-ayrı şəxslər su satışı ilə məşğul olaraq daha artıq varlanırlar.

Gölə böyük-küçük 40-a qədər çaylardan su gəlir. Son 15-20 ildə bölgədə, əsasən dövlət məmurları (“Sepah”, “Bəsic”, “Mücahedine islam”, “Canbazane islam” və s.), eləcə də varlı iş adamları tərəfindən möhtəklik məqsədi ilə 70-dən çox şəxsi su sədlərinin inşası Urmiya gölüne tökülən çayların sularını başqa istiqamətə yönəlmişdir. Bundan əlavə, gölün yaxın ərazisində qazılmış çoxsaylı su quyuları da gölə gələn qurunt sularının tükənməsinə səbəb olan amillərdən biridir. Bunlar hamısı göldə suyun səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir edən amillərdir.

Urmiya gölüne və Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinə yaxşı bələd olan, bu ərazilərlə bağlı dəyərli yazıların müəllifi Böyük Rəsuloğlunun apardığı tədqiqatlarda göstərilir ki, göldəki suyun səviyyəsi 10 il ərzində 6,5 m-dən çox aşağı düşmüşdür (4, c.268-269). Müəllif belə hesab edir ki, əgər bu sürət davam edərsə, faciə qaçılmazdır. Güney Azərbaycanın qərb bölgəsinin rəsmisi Rəsuli Əsgərzadənin hesablamasına görə, Urmiya gölünü indiki quraqlıq vəziyyətindən xilas etmək üçün 20 milyard m³ su gərkdir (15, 22.04.2012). Yaranacaq faciənin miqyasını və dəhşətlərini dərk edən Behiştə adına Tehran Universitetinin azərbaycanlı tələbələri bu məsələyə həsr olunmuş xüsusi elmi-nəzəri konfrans təşkil etmişlər. Konfransda gölün getdikcə quruması səbəbləri araşdırılmış və fəlakətə son qoymaq üçün bir çox zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir.

Urmiya gölünün quruması ilə bağlı fəlakətdən xilas olmaq vasitələrindən biri də bölgəyə, onun iqtisadi və infrastruktur problemlərinə ürək yangısı ilə yetişə bilən bacarıqlı kadrların cəlb olunmasıdır. Bölgəyə mərkəzin buyruğu ilə təyin olunan, Tehrandakı bürokratların çaldığı hava ilə oynayan məmurlar nə bölgənin ehtiyac və dərdlərinə, nə də gölün faciəli şəkildə qurumasına əlac edə bilməzlər. Necə deyərlər, “gözdən yaş çıxması üçün gərək ürək yana”.

Bölgənin dəyərli sərvəti və neməti sayılan Urmiya gölünün gündən-günə qurumasına, gələcəkdə törənəcək böyük faciəyə biganə qalmayan vətənsəvər insanlar vaxtaşırı rejimin təzyiq və təqiblərindən qorxmayaq gölün qurumuş hissələrinə axışır, insanları köməyə çağırırlar. Onlar gölün susuzluqdan cadar-cadar olmuş yerlərinə su tökməklə rejim başçılarının diqqətini gölün faciəsinə yönəltmək istəyirlər. Bu məqsədlə Urmiya, Təbriz, Salmas, Xoy, Ərdəbil, Qoşaçay, Marağa, Mərənd və s. yerlərdən

gölün sahilinə gələn aksiya iştirakçılarının təşkil etdikləri etiraz mitinqi polis və hərbi qüvvələr tərəfindən dəfələrlə dağıdılır, həbslər aparılır. Dinc aksiyalara qarşı güc tətbiqi göstərdi ki, hakimiyyəti və onun yerlərdəki məmurlarını gölün acı taleyi yox, xalqın etiraz səsinə boğmaqla ölkədəki “sabitliyi” qorumaq maraqlandırır.

Urmiya gölünün faciə ilə üzləşməsi Güney Azərbaycandan kənarda yaşayan soydaşlarımızı da narahat edir. 2012-ci ilin noyabr ayında İsveçin İnsan Haqları Forumuna dəvət edilmiş mütəxəssis Səccad Radmehr (Duman Savalan) etdiyi məruzədə dinləyiciləri problemin indiki durumu və gələcəkdə törənəcək fəlakətin miqyası ilə tanış etmişdir.

Təəccüb doğuran bir cəhət də budur ki, İran ali orqanında – İran Şura Məclisində oturan deputatlardan bəzisi Urmiya gölünü qurumaq fəlakətindən xilas etmək yolları haqda düşünmək və dövləti xilas etmə işinə çağırmaq əvəzinə, ictimaiyyəti gölü qurumaqdan qurtarmağın mümkünsüz olduğuna inandırmağa çalışırlar. Onlar bu haqda fikirlərini Məclisin tribunasında səsləndirməkdən və mətbuatda yazmaqdan çəkinmirlər.

Urmiya gölünün qurumasına (mətbuatın yazdığından bəlli olur ki, artıq gölün 70%-i qurumaqdadır) münasibətdə ölkə rəhbərliyinin göstərdiyi biganəlik beynəlxalq ictimaiyyəti də narahat etməyə başlamışdır. BMT-yə, YUNESKO-ya olan müraciətlər öz təsirini göstərmiş və informasiya vasitələrində verilən xəbərlərə görə, BMT Urmiya gölünü quraqlıq fəlakətindən xilas etməyə hələlik 135 milyon dollar vəsait ayırmağı qərarlaşdırıb (əlbəttə, gölü tam xilas etmək üçün bu vəsait yetərinə deyildir). Hazırda BMT mütəxəssisləri bu ilkin vəsaitin sərf olunması, göstəriləcək yardımın forma və mexanizmi üzərində işləyirlər. Urmiya gölü YUNESKO-nun “Beynəlxalq Qoruq” kitabına salındığından sonra bu təşkilatın nümayəndələri daha çox narahatlıq keçirirlər. Bunu

onların çıxışlarından və mətbuatda gedən yazılarından görmək olur. Urmiya gölünün harayına Tehran səs vermir, görək BMT nə edəcək!

Tehran rejimi Urmiya gölünün “xilasını” Araz çayının istiqamətinin gölə yönəldilməsində görür. Məclis deputatları, İqtisad və Quruculuq Nazirliyində işləyən bəzi mütəxəssislər də başqa vasitələri bir kənara qoyaraq, mərkəzi hökumətin bu proqramını müdafiə edirlər.

Məlum olduğu kimi, ikiyə parçalanmış Azərbaycana sərhəd olan Araz çayı əsrlər boyu hər iki sahilə yaşayan insanlar üçün həyati önəm daşıyan su mənbələrindəndir. Bu çay on min hektarlarla torpaqda bol nemət yetişdirmək, məişətdən əlavə kənd təsərrüfatı, bağ-bağat, heyvandarlıq və b. işlər üçün əvəzolunmaz təbii nemətdir. Azərbaycan Respublikasının Araz sahilı bölgələrini, Mil, Muğan və Aran rayonlarındakı təsərrüfatları Arazsız düşünmək mümkün deyil. Bundan əlavə, Araz kimi nəhəng çayın axar istiqamətini dəyişmək çox böyük və ciddi ekoloji dəyişiklik yaradar, təbii tarazlığın pozulmasına səbəb olar. Bu baxımdan, Araz çayının axarını Urmiya gölünə yönəltmək yuxarıda saydığımız fəlakətlərə səbəb olmaqdan əlavə, iki ölkə arasında mövcud olmuş anlaşmalarla, eləcə də sərhəd çayları haqqında beynəlxalq konvensiya ilə, BMT-nin sərhədlər haqqındaki təlimatı ilə daban-dabana ziddir.

Başqa su mənbələrini axtarıb tapmaq, mövcud mənbələr üzərində ağılıq və möhtəkirliyi ləğv etməkdən vaz keçən cənablar əslində “suyu bulandıraraq balıq tutmaq” fikrindədirlər. Onların əsas məqsədi “Araz kartı” ilə iki ölkə arasındakı münasibətləri gərginləşdirmək, Güneydəki soydaşlarımızda Azərbaycan Respublikasına, onun dövlətinə qarşı kin və küdurət yaratmaqdır. Bu sahədə Tehranın başqa cəhdləri kimi Araz çayı ilə bağlı qaldırdığı növbəti məkrli “şou” da baş tutmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT:

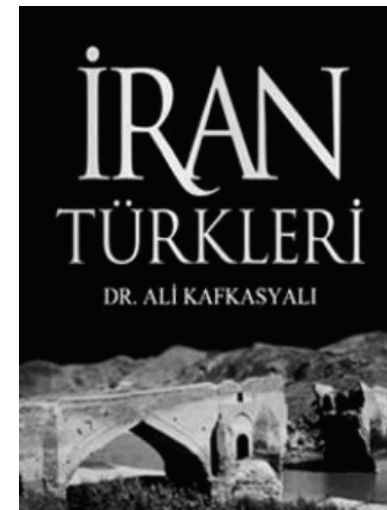
1. Doktor Bədii R. Coğrafiya-ye müfəssəl-e İran. Tehran, 1370/1991.
2. Zendedel H. Dəryaçeha-ye İran. Tehran, 1387/2008.
3. Azadi M. Tarix, fərhəng və ettelaat-e gərdeşgəri. Urmiya, 1389/2010.
4. Rəsuloğlu B. Azərbaycan uğrunda: bizim yol (məqalələr toplusu). Bakı, 2009.
5. Cəfəri A. Şenasname-ye coğrafiya-ye təbii-ye İran. Qitəşünaslıq.
6. Şəhram M. Dəryaha və dəryaçeha-ye İran. Tehran, 1374/1995.
7. Muxtari M. Urmiya gölünün qalxıb-enməsi prosesinin tədqiqi (əl yazması).
8. “Ayna” qəzeti, 29 yanvar 2005.
9. Rəhimli Ə. Urmiya gölünün harayı. “Olaylar” qəzeti, 13.05.2010; 9.06.2010.
10. Urmiya gölü insanlığı səsləyir: Məni xilas edin!. “Türküstan” qəzeti, 30 may - 5 iyun 2010.
11. “Keyhan-e həvai” qəzeti.
12. “Türküstan” qəzeti.
13. “Ağrı” qəzeti.
14. “Sərxab” qəzeti.
15. “Azərpəyam” qəzeti.
16. “Tebrizin sesi” qəzeti.
17. “Şərq” qəzeti.

Dr.ƏLİ QAFQAZLI

Türkiyə

İRAN TÜRKLERİ¹

Türklər tarixin ən qədim dövrlərindən bəri Çin səddindən Tuna boylarına, Sibir tundralarından Hind okeanı ilə Böyük səhraya qədər uzanan geniş bir coğrafiyada, müxtəlif mədəniyyətlərin əhatəsində orijinal mədəni miraslarını formalaşdırmış və həyatlarını davam etdirmişlər². Türklərin qədim dövrlərdən bəri ana yurdu olan Türküstandan kənarında vətən bildikləri və mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevirdikləri bölgələrin başlıcası olaraq, şübhəsiz ki, İran coğrafiyası diqqəti cəlb edir.

İran hal-hazırda şimaldan Naxçıvan (Azərbaycan Respublikası), Ermənistan, Xəzər dənizi və Türkmənistan, şərqdən Əfqanıstan və Pakistan, cənubdan Ərəb dənizi ilə Bəsrə körfəzi, qərbdən İraq və Türkiyə ilə həmsərhəd olan Qərbi Asiya dövlətidir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən əvvəlki dövrdə,

¹ Müəllifin “İran türkləri” adlı fundamental əsərinin müqəddiməsidir.

² Mustafa Kamal Atatürk bir nitqində türk yurdunu, elini belə tərif etmişdir: “Türk milləti Asiyanın qərbində və Avropanın şərqində olmaqla, quru və dəniz sərhədləri ilə ayrılan, dünyada məşhur böyük bir yurdda yaşayır. Onun adına “Türk eli” deyirlər. Türk yurdu daha böyükdür, yaxın və uzaq keçmişə baxdıqda, türkün yurduna çevrilməmiş qitənin olmadığını görürük. Bütün dünya – Asiya, Avropa, Afrika və hətta Amerika türk atalarına yurd olmuşdur. Bu həqiqətlər qədim və yeni tarixdən məlumdur”.

xüsusilə Şah İsmayıl, Nadir şah kimi qüdrətli türk şahlarının idarə etdiyi İran coğrafiyasının sərhədləri daha böyük idi. Qafqaz Azərbaycanı (Şimali Azərbaycan) Şərqi Anadolunun, hətta İraq və Suriyanın böyük bir hissəsi olan İran türk dövlətlərinin sərhədləri daxilində idi.

Bu araşdırmanın əsas məqsədlərindən biri mədəni coğrafiya ilə bağlıdır. Çünki biz İran türklərinin əsas olaraq götürülməsi və bu kontekstdə Qafqaz Azərbaycanının bu bütövün bir parçası kimi dəyərləndirilməsi qənaətindəyik. Əsrlərcə türk xanədanlarının idarəçiliyində olmuş Azərbaycan 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Çar Rusiyası və türk Qacar şahları arasında Araz çayı sərhəd olmaqla bölünmüşdür. Çar Rusiyasının siyasəti nəticəsində İran türklərinin üçdə birinin yaşadığı Qafqaz Azərbaycanı Böyük Azərbaycandan, yəni İran türk ölkəsindən qoparılmış, Sovet Rusiyası dövründə də bu bölünmə davam etmişdir. Bu ayrılıq hələ də davam etməkdədir. Belə olan halda, əsas tərəf Güney Azərbaycan, İran türkləridir. Qoparılan parçanın adı altında əsas tərəfi dəyərləndirmək doğru deyildir. Digər tərəfdən, İran türklərinin, eyni zamanda böyük türk dünyasının mədəniyyət, sənət və elm mərkəzləri olan Ərdəbil, Təbriz, Urmiya, Zəncan, Sultaniyə, Marağa, Künbədi-Kavus, Xorasan, Məşhəd, Tus, İsfəhan, Şiraz, Həmədan bu bölgədə yerləşir. 2010-cu ilin statistik məlumatlarına görə, Qafqaz Azərbaycanının Naxçıvan da daxil olmaqla, 9 milyon əhalisi olduğu halda, İran coğrafiyasında 35 milyona yaxın türk yaşamaqdadır. Belə olan halda, İran tarix boyunca türk yurdu olmuş və ən möhtəşəm çağını Səfəvi türk dövləti zamanında yaşamış, ən geniş coğrafi əraziyə isə son türk cahangiri Nadir şah dönəmində malik olmuşdur. Bu coğrafiya Tiflis, Dağıstan, Bakı, Xorasan, Məşhəd, Bəlucistan, Bəsrə, Bağdad, Kərkük, Mosul, Diyarbəkir, Sivas ərazilərini əhatə etmişdir. İran türklərinin əsas

hissəsinin, yəni dördü üçünün bir əsrə yaxın müddətdə böyük güclərin və onların yerli müttəfiqlərinin məharəti ilə “dustaq” edilib əl-qolunun bağlanması onun əsas tərəf olmasını istisna etmir. İran türklərinin tarixi, sənəti və ədəbiyyatı haqqında apardığımız tədqiqat göstərir ki, böyük və inkişaf etmiş mədəniyyətə malik olan İran türklərinin öz mədəniyyətlərini yaşada bilmə imkanlarının hər hansı bir səbəblə məhdudlaşdırılması ancaq “dustaqlıq” kimi xarakterizə edilə bilər.

Tədqiqatımızın əsasını təşkil edən ikinci məqam adlandırmalar və məfhumlardır. Bu adlandırmalarda ilk öncə diqqəti cəlb edən “İran” adıdır. Bəzi qaynaqlarda və ya ifadələrdə “İran” sözü fars, fars ölkəsi və ya fars mənasında işlənir. Halbuki, İranda heç bir zaman “Pars” adlı bir yer və ya “parsiyən” adlı bir tayfa, qəbilə olmamışdır (*Purpirar 1381/2002 a: 155*). “İran” bir ölkə adıdır (*Heyet 1371/1993: 18*). “İran” və ya “iranilik” fars və ya farsilik mənasını vermir. Qafqaz dedikdə nə qədər gürcü, erməni, qabartay və ya çeçen başa düşülürsə, İran dedikdə də o qədər fars başa düşülə bilinər. İran fars etnik qrupunun adı deyildir. Əgər “İran” adı altında bir millətin varlığını bildirmək lazımdırsa, bu baxımdan türkləri nəzərdə tutmaq daha doğrudur. Məşhur rus şərqşünası Bertelsin (*1968:1013*) təbiri ilə, “İran” sözü Sasanilər dövründə həmin coğrafiyanın adı olmuş və ərəb qaynaqlarında da bu mənada işlədilmişdir. Bu sözə farsilik mənasını vermək cəhdləri XIX əsrin sonlarından başlamışdır. Müasir dövrdə farslar ölkədə etnik qrup olmalarına baxmayaraq, onlardan daha çox sayda malik türkləri idarə etdikləri kimi, İran adını da Tehran hakimiyyətinin hökm sürdüyü bütün coğrafiyaya şamil etmək niyyətindədirlər.

Qərblilərin Orta Asiya adlandırdığı Türküstan bölgəsindən müxtəlif səbəblərlə iki böyük türk köçünün olduğunu bilirik. Bu köçlərdən birincisi şərq istiqamətində, Böyük Okean sahillərinə,

oradan şimala və Bering boğazından Alyaskaya doğru olmuşdur. Bu istiqamətdə köç edənlər Amerikanın qədim yerli xalqını təşkil etmişdir. İkinci böyük türk köçü isə təqribən, miladdan 4-5 min il əvvəl qərb istiqamətində olmuş, onlar Dərbənd / Daryal / Daryol keçidindən keçərək çağdaş Qafqaz, Azərbaycan, İran və İraq coğrafiyasına yayılıb, buralarda məskunlaşmışlar.

Bu tədqiqat işində fars, yoxsa türk ünsürünün üstün olduğu ilə bağlı müzakirə açmaq fikrindən uzağıq. Lakin müxtəlif vasitələrlə fars varlığını ön plana çıxararaq, türk varlığını heçə saymaq və ya gözardı etmək niyyətində olan elmi tədqiqatlara cavab olaraq, qədim türk varlığının diqqətdən kənar qalmasına yol verməyən mülahizələr də səsləndirəcəyik.

Farsların miladdan öncə 900-cü illərdə İran coğrafiyasına gəldikləri və Elam şahzadələrinin icazəsi ilə çağdaş İranın Fars və Kirman əyalətlərində yerləşdikləri, özlərindən təqribən 4 min il əvvəl bu coğrafiyaya gəlib oranı vətənə çevirən yerli türk tayfalarından, yəni eləmlər, kutilər, elliylər, kassilər, mannalar və medlərdən əsrlər boyu mədəniyyət öyrəndikləri bəllidir (*Diker 2000: 515 vd.; Zehtabi 1380/2001: 24 vd.*). Ziya Bünyadov türkləri Azərbaycan coğrafiyasına kənar gəlmiş bir element olaraq görməyi səhv hesab edərək, bu bölgədə yerli, böyük və sistemli türk tayfalarının varlığını görməzlikdən gəlməyin doğru olmadığını bildirməkdədir (*Bünyadov 2005: 156 vd.*).

Türküstan qaynaqlı türk köçləri İran coğrafiyasına və İran üzərindən daha da qərbə doğru daima olmuşdur. Köçəri türklərin Qərbi Avrasiya çöllərinə köçləri Hun dövründə də davam etmişdir (*Golden 2002: 159*). Türklər yarımköçəri həyat tərzləri üçün İrani çox əlverişli hesab etmiş və burada qohum tayfalar tapdıqları üçün tez də mənimsəmişlər. Ancaq türklərin bu yarımköçəri həyat təzi millətin tarixində nöqsan bir cəhətə də səbəb olmuşdur. Yenə də

yarımköçəri həyat sürmələri İran coğrafiyasının da Azərbaycan və Anadolu kimi ilk dövrlərdə tamamilə türkləşməsinə gecikdirmişdir (*Kramers 1968: 5-II/1020*).

Türklərin İran coğrafiyasında əsaslı şəkildə yerləşmələri və burada hakim qüvvə olmaları islamın qəbulundan sonra, yəni VIII əsrin əvvəllərindən etibarən mümkün olmuşdur. Qısa müddətdə türk ölkələrini fəth etməyə başlayan ərəb valilər ciddi bir müharibə etmədən, yağmalarla ələ keçirdikləri və ya sülh yolu ilə onların tərəfinə keçən türklərdən bir qismini sürətlə islam hakimiyəti altındakı bölgələrə, eyni zamanda İran coğrafiyasına köçürmüş və məskunlaşdırmışlar (*Cöhce 2001: 139; Togan 1970: 174; Yıldız 1976: 3; Barthold 1981: 233*). Digər tərəfdən, ərəblər başda İran və Azərbaycan olmaqla, fəth etdikləri türk yurdlarının əhalisindən mədəni səviyyə baxımından aşağı olduqları üçün onlara islam dinindən və ərəbcədən başqa, heç bir şey verməmişlər. Halbuki, ərəblər türklərin çox yaxşı qurulmuş dövlət sistemindən faydalanaraq, onlardan əvvəl bu ölkələrdə mövcud olan adət-ənənələri öz ehtiyaclarına uyğunlaşdırmışlar (*Bünyadov 2005: 82*).

Beləliklə, İran Səlcuqluların əli ilə hələ XI əsrin əvvəllərində Anadoludan daha əvvəl tam bir türk yurduna çevrilmiş və bu dövrdə tarixin hər yöndən ən möhtəşəm dövrlərindən birini yaşamışdır. Əsasən Xorasandan başqa, Rey, Təbriz və Urmiya ətrafi da Səlcuqlulardan əvvəl həqiqətən bir türk yurduna çevrilmiş və bu şəhərlərdən Təbriz ilə Urmiya türkmənlərin Anadoluya axınları zamanı bir mərkəz kimi diqqəti cəlb etməkdədir (*Turan 2003: 103-195*). Səlcuqluların bu ölkədə təsis etdiyi türk varlığı XX əsrin əvvəllərinə qədər İranın siyasi baxımdan tamamilə türk xanədanları tərəfindən idarəsinə imkan verdiyi kimi, türklərin dil, ədəbiyyat, sosial həyat, bir sözlə, hər baxımdan İranda ən mühüm elementlərdən biri olmasını təmin etmişdir (*Barthold 1930: 55*).

Monqolların bölgəni istila etdiyi illərdə də - bölgədə türk əhalisinin artması baxımından - vəziyyət bölgənin lehinə inkişaf etmişdir. Hülakü xan sadəcə bir fərmanla İrana 2 milyon türk gətirmişdir. Ordusunun belə yarıdan çoxu türk olan monqollar bu bölgəyə Türkünün türklərini gətirib yerləşdirməklə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə hakimiyyətdə olan və sayları az monqollar belə türkləşmişlər (*Sümer 1957: 439*). Monqolların dövründə bir çox coğrafiya kimi, İran coğrafiyası və Orta Şərq də böyük nisbətdə türkləşmişdir (*Golden 2002: 243, 245; Roux 2007: 271*). İran şərqdən gələn türklərə yurd olduğu kimi (*Turan 2003: 206-231*), Anadolu türk hakimiyyətinə keçdikdən sonra da həmin bölgədən gələn türk köçləri ilə də daima “yenilənmişdir” (*Sümer 1999: 177*).

Teymurun Anadolunu işğal edərək türk birliyini pozması, bununla da İstanbulun fəthinin əlli il gecikməsi, yenə Teymurun Qızıl Orda dövlətini süquta uğradaraq rusların müstəqilliyini təmin etməsi, sadəcə İran türklüyü üçün deyil, bütün türk dünyası üçün mənfi nəticələri hələ də davam edən, böyük səhvlər olmuşdur (*Kurat 2002: 138*).

Tamamilə şovinist duyğularla irəli sürülən və heç bir əsası olmayan bəzi mülahizələr fars milliyətçiləri tərəfindən mənimsənilsə də, bu fikirlərin qeyri-düzgünlüyü hətta geniş bir tarixi məlumata belə ehtiyac olmadan isbat edilə bilər. İran türklərinin monqollar tərəfindən farsların zorla türkləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxdıqları və türk dilinin də İran türklərinə monqollar tərəfindən öyrədildiyi iddiaları bu kontekstdə irəli sürülən mülahizələrdəndir.

Kəskinin dediyi kimi, (2002: 20) tarixi öyrənən hər kəs bilir ki, monqollar Çindən Afrikanın qərbinə qədər və Sibirdən Hind okeanına qədər hər yeri fəth etmişlər. Hətta bu istilaçılar XIX əsrə qədər Hindistanda qalmışlar. Bu “alimlərin” fikrinə inansaq, Hindistan əhalisi də belə olan vəziyyətdə tamamilə türkcə danış-

malı idilər. Halbuki, monqolların özləri belə türkcə bilmirdilər. Türkcə bilməyən bir istilaçı güc bu bölgədə türkcəni necə öyrədə bilərdi.

İran türklüyünün tarixində ən mühüm dönüş nöqtələrindən biri türk əsilli məşhur Ərdəbil şeyxi Şeyx Səfiyyəddinin nəvəsi Şah İsmayılın Anadoludan topladığı köçəri və kəndli türklərlə Səfəvi dövlətini qurub şahlığını elan etməsidir. Bu hadisə, eyni zamanda bütün türk tarixinin ən əhəmiyyətli məqamlarından biri olmuşdur. Bir tərəfdən isə Səfəvi dövlətinin qurulması İranda hakimiyyətin bir türk xanədanından digərinə keçməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin digər tərəfdən Səfəvi dövlətinin türk dili və mədəniyyəti ilə bağlı xidmətlərini nəzərə alsaq, təsiri günümüzə qədər davam edən fəvqəladə bir hadisədir.

Türkün türkcə qılınc çəkdiyi Çaldıran döyüşündən on il keçmədən Şah İsmayılın gənc yaşda ölməsi, yerinə on yaşındakı oğlu Təhmasibin keçməsi, Qanununun kiçik oğlu Bayazidin 12 min nəfərlik ordusu ilə Şah Təhmasibə sığınması (1559), Qanununun israrlı istəyi ilə Təhmasibin şahzadə Bəyazidi dörd oğlu ilə birlikdə boğdurtması hadisələri Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini fərqli səviyyəyə gətirib çıxarmışdır (*Turan Ş. 1997: 112-135; Uzunçarşılı, 1975: II/407*).

İki türk dövlətinin siyasi münasibətlərindəki qopuqluq, eyni zamanda hələ də öz təsirini göstərən mədəni qopuqluğun da baş verməsinə səbəb olmuşdur. İki ölkə arasındakı anlaşmazlıqlar və çekişmələr hər nə qədər siyasi və ya dini (məzhəbi) səbəblərə əsaslansa da, nəticədə Anadolu türklüyü ilə İran türklüyü arasında böyük ölçüdə məsafələr qoymuşdur. Bu gün belə rabitə və kommunikasiya imkanlarının çox inkişaf etməsinə baxmayaraq, Türkiyə türkləri İrandakı türklərin əhvalından bixəbərdir.

Burada bir məsələni xüsusilə vurğulamağımız lazımdır ki, bu tədqiqat həm Türkiyə türkləri, həm də bütün türklük aləmi ilə eyni dili danışan, eyni tarixə, eyni duyğulara və eyni düşüncələrə malik, eyni şeylərə sevinib, eyni şeylərə kədərlənən, duyğularını eyni vasitələrlə və eyni motivlərlə bildirən İran türklüyünü daha yaxşı tanımaq məqsədi ilə illərcə davam edən elmi araşdırma və təhlillərin bir nəticəsidir.

XVIII əsrə gəldikdə yüz illərdən bu yana talan məqsədilə, hətta təxribat, qətlə törətmək üçün Qafqaza, Azərbaycana yürüş edən ruslar bu dəfə İrandakı qeyri-sabitlikdən faydalanaraq 1722-ci ildə Dərbənd və Bakını işğal edirlər¹. Onlar Osmanlı və İran türkləri tərəfindən dəfələrlə qovulsalar da, bu bölgədən əl çəkmirlər.

İran türklüyü və türk dünyası üçün çox əhəmiyyət kəsb edən digər bir mühüm hadisə Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti ələ almasıdır. 1727-ci ildə əfqanıstanlı istilacıları ölkədən çıxararaq türkləri yenidən İran coğrafiyasında hakim mövqeyə keçirən Nadir şah qısa müddətdə ruslara verilən Gəncə, Bakı və Dərbəndi geri almış, Qəznəni də alaraq Dehliyə qədər gedib çıxmışdır. Paytaxtı da İsfahandan Məşhədə köçürən Nadir şah Əfşar Xəzər dənizində ruslara qarşı güclü bir donanma yaratmışdır (*Əhməd Cevdet Paşa 2008: 172*). Son türk cahangiri Nadir şahın türk və müsəlmanlar üçün ən mühüm fəaliyyəti məzhəb ixtilaflarını aradan qaldırmaq üçün apardığı mübarizədir. Nadir şahın dahiyənə düşüncələrindən biri də Qafqazlar və Orta Şərqi məsələsində Osmanlı dövlətinə verdiyi təklifdir. Nadir şah Azərbaycan ilə İraqın birincisinin Osmanlı dövlətinə, ikincisinin də özlərinə verilməsini istəmişdir. İki müsəlman türk dövləti arasında qan tökülməsinin qarşısını

¹ Rus elm adamlarından Kovalevski rus həyatının quldurluqdan əldə edilən qənimətlərə bağlı olduğunu və buna görə də Azərbaycana qarşı dağıdıcı rus axınının çox təbii olduğunu qeyd etməkdədir (*Caferoğlu 1940: 10*).

almağı hədəfləyən bu plan müxtəlif səbəblərlə baş tutmamışdır (*Minorsky 1964: IX/28*).

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsi ilə bütün ölkə, Qafqaz və İran türklüyü Quba, Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Qarabağ, Gəncə, Qazax, İrəvan, Naxçıvan, Şəki, Qaradağ, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya, Marağa, Şəmşəddin, Maku kimi onlarca xanlığa bölünür (*Swietochowski 1988: 20*). Bu qarmaqarışlıq dövründə İstanbul da bölgəyə maraq göstərmədikdə yarım əsr bir-biri ilə mübarizə aparan xanlıqlar bir-bir rus hakimiyyətinə girmək məcburiyyətində qalır (*Togan 1979: II/115*).

XIX və XX əsr bütün türk-islam aləmi üçün çətin və ağır bir dövr olduğu kimi, İran türklüyü üçün də ayrı-ayrı mərhələlərdə baş verən müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, geniş miqyasda tənəzzül, dağılma və başsızlıq dönəmi olmuşdur. Uzun sürən və İran türk mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı və sənəti baxımından durğunluq dövrü kimi yadda qalan, hətta tənəzzülün baş verdiyi bu dövrün başlıca hadisələri bunlardır:

(I) Türk Qacar bəylərindən Ağa Məhəmməd xan Qacarin başda qacarlar olmaqla, sadəcə türk elementinə əsaslanaraq, İranda yeni bir türk sülaləsinin hakimiyyətini bərqərar etməsi, Tehranı paytaxt edərək bütün İrani hakimiyyəti altına alması;

(II) 1813-cü ildə Gülistan və 1828-ci ildə də Türkmənçay müqavilələri ilə Bakı daxil olmaqla, Araz çayının yuxarı tərəfinin, yəni Şimali Azərbaycanın ruslara verilməsi;

(III) 31 avqust 1907-ci ildə imzalanan rus-ingilis müqaviləsinə görə, İranın quzeyinin Rusiyanın, güneyinin isə ingilislərin nəzarətinə verilməsi;

(IV) 28 May 1918-ci il tarixində Gəncədə ilk türk cümhuriyyəti olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsi;

(V) Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin liderliyi ilə İran türklərinin

7 aprel 1920-ci il tarixində Təbrizdə Tehran hökumətinə qarşı tamamilə milli bir hərəkatının başlanması və bunun nəticəsində 15 aprel 1920-ci ildə “Azadistan” (Azadlıq ölkəsi) adı altında müstəqil bir cümhuriyyət qurmaları;

(VI) 21 fevral 1921-ci ildə edilən çevrilişlə Rza Pəhləvinin hakimiyyəti əlinə keçirməsi və Pəhləvilər dönəminin başlaması;

(VII) II Dünya müharibəsi zamanı quzeydən rusların, güneydən də ingilislərin İrani faktiki işğal etmələri, rusların 11 sentyabr 1941-ci ildə Təbrizə girərək Rza şah Pəhləvini taxtdan endirib, yerinə 21 yaşındakı oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvini gətirmələri;

(VIII) Sovet İttifaqının da qismən maddi və mənəvi yardımını ilə Pişəverinin 21 Azər 1324-cü ildə (12 dekabr 1945-ci il) Azərbaycan Milli Hökumətini qurması;

(IX) 11 Fevral 1979-cu ildə (22 Bəhmən) Xomeyninin bir çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirməsi.

Bu hadisələrin bir qismi İran türklərinin tarixində çox qısa dönəmlər kimi yadda qalsa da, əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuş, digər bir qismi isə İran türklüyünün mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı və sənəti üçün məhkumiyyət səciyyəsi daşmışdır.

Araşdırmamızın dil və ədəbiyyat bölümündə İran coğrafiyasında bir çox türk boyunun birlikdə yaşadığı və türk mədəniyyətinin, demək olar ki, hər ünsürünün varlığını davam etdirdiyi səciyyəvi bir türk yurdu olduğu fikri əsas alınmışdır. Bu coğrafiyanın bütün mədəniyyət daşıyıcılarının türkcələri həm türk dilinin bütün inkişaf mərhələlərini göstərməkdə, həm də bir çox türk boyunun dialektoloji xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. İran türkcəsini Orta Şərq, Anadolu, Qafqaz, hətta Xəzərdən uzaqdakı türkcədən ayrılıqda düşünmək mümkün deyildir. İran və Azərbaycan türkcəsinin formalaşması, inkişafı və milli səciyyə qazanması da türk dilinin ümumi soy tarixi və inkişafı ilə paralel baş vermişdir.

İran türkləri həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından çox zəngin bir xalq ədəbiyyatına malikdir. Xalq ədəbiyyatının ən canlı qollarından birini aşıq sənəti təşkil edir. Aşıqlıq ənənəsi İran coğrafiyasında çox canlı bir şəkildə yaşadılmaqdadır. İran türk mühitində üzə çıxan türk aşıq sənəti bir yandan türk aşıqlıq ənənəsinin əsasını qorumuş, digər yandan da özünəməxsus inkişaf prosesində yaratdığı orijinal sənət nümunələrində hər iki bölgənin, yəni Anadolu ilə Türkünstanın xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir.

İran coğrafiyası hal-hazırda həm ustad aşıqların çoxluğu, aşıq ədəbiyyatı nümunələrinin bolluğu, çalğı alətlərinin müxtəlifliyi, həm də aşıqlıq ənənəsinin bütün xüsusiyyətləri ilə öz varlığını davam etdirməsi baxımından türk dünyasında aşıqlıq ənənəsinin ən canlı olaraq yaşadığı bölgələrdən biridir. Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan və digər türk dövlət və topluluqlarındakı aşıqlar müqayisə edildikdə İran türk aşıqlarının bu sistemdə ilk sırada yer aldığı açıqca görülməkdədir.

İrandakı aşıq ədəbiyyatı nümunələrinin də hal-hazırda türk aşıqlıq ənənəsinin zirvəsi sayılacaq səciyyədə olduğunu söyləmək səhv olmaz. Bunun da səbəbi aşıqlıq ənənəsinin İranda türk varlığının davamını təmin edəcək əhəmiyyətli bir vasitə olmasıdır. Yəni, İran türkləri dil, ədəbiyyat, musiqi, adət-ənənə və s. dəyərlərinin gələcəyini daha çox türk aşıqlıq ənənəsini yaşatmaqla qorumaqdadırlar. Çünki aşıqlıq ənənəsi oxuyub-yazmaq belə tələb etməyən və bu səbəblə bütün xalqa xitab edə bilən quruluşu ilə, mədəniyyətin daimi inkişafında rolu olan ən mühüm faktorlardandır.

İran türk ədəbiyyatının da Türkiyə və digər türk dövlət və topluluqlarının ədəbiyyatları kimi qədim dövrlərinə aid məlumatlar hələlik azdır. Qədim dövrə aid ədəbiyyata dair bilgi və mənbələr vaxtı ilə yazıya alınıb qorunmadığı üçün həmin dövrə aid ədəbiyyat haqqında obyektiv fikirlər söyləmək çətindir. Ancaq son

illərdə yazıya alınan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinə əsasən qədim dövr İran türk ədəbiyyatı haqqında şərh vermək mümkündür.

İran türk ədəbiyyatı XVI əsrdən etibarən müstəqil bir yol izləməsinə baxmayaraq, az da olsa, Anadolu və Qafqazdan uzaqdakı türk ədəbiyyatları ilə də əlaqədə olmuşdur. Lakin XVIII əsrin ilk rübündən etibarən rusların Xəzərin hər iki tərəfindən aşağıya doğru yürüşü ilə parçalanan İran türklüyünün Xəzərdən uzaq və Qafqaz türk xalqları ilə əlaqəsi, demək olar ki, kəsilmişdir. Bu əlaqəsizlik XX əsrin ilk rübündə son həddə varmışdır. İran türkcəsi Qacar türk şahlarının laqeydliləri ucbatından lazımı səviyyədə inkişaf etməmişdir. 1925-ci ildə Pəhləvilərin iqtidara gəlməsi ilə İran türkləri bir növ dəmir qəfəsə salınmışdır. Fars dili rəsmi dil olaraq qəbul etdirilmiş, ana dilləri olan türkcə qadağan edilmiş, mətbuat və nəşriyyat azadlıqlarına məhdudiyət qoyulmuşdur. Şovinist Pəhləvi fars idarəsinin tabeçiliyinə keçən İran türkləri mövcud ədəbiyyatlarını belə qoruya bilməyəcək vəziyyətə düşmüşlər. İran türk ədəbiyyatında durğunluq, hətta geriləmə mərhələsi başlamışdır.

Ədəbiyyatla bağlı xüsusilə vurğulanması lazım olan bir məsələ də böyük bir hissəsini İran türklərinin təşkil etdiyi, eyni zamanda ümumtürk şair və yazıçıların bir çoxunun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan müstəsna haldır. Bu müəlliflər əsərlərini ərəbcə-türkcə, farsca-türkcə, ərəbcə-farsca və ya hər üç dildə yazmışlar. Belə bir məziyyət dünyada təkcə türklərə məxsusdur. İmadəddin Nəsimi (1370-1404), Əlişir Nəvai (1441-1501), Şeyx İbrahim Gülşəni (1427 - 1533), Məhəmməd Füzuli (1494-1556), Məhəmməd Bağır Xalxali (1829-1891), Həkim Məhəmməd Hidəci (1853-1928) və Hacı Şeyx Zeynalabidin İman (Məcnun) (d. 1892) kimi bir çox türk müəllifi əsərlərini üç dildə yazmışdır.

Azərbaycan və İran türk jurnalistikasının başlanğıcı olaraq Həsən bəy Zərdabinin (1841-1907) çıxardığı və 22 iyul 1875-ci ildə türkcə nəşrə başlayan “Əkinçi” adlı qəzet göstərilməkdədir. Qafqaz, Azərbaycan və İran türklərinə xitab edən və xalqın anlayacağı sadə bir türkcə ilə çıxarılan “Əkinçi” qəzeti feodalizmin süqutu, hürriyyət və müstəqilliyin gərəkliyi, maarif və mədəniyyətin inkişafı, mədəniyyət və sənətin dəyəri, çağdaş məktəblər açmağın lazımlılığı uğrunda böyük xidmətlər göstərmişdir. Bununla yanaşı, əsl milli türkçülük ideyasını əhatə edən mətbuat orqanı “Həyat” qəzeti olmuşdur.

XIX əsrdə əksəriyyəti Təbrizdə olmaqla, İran türkləri tərəfindən bir çox qəzet nəşr olunur. Bunlardan “Əncümən”, “Təbriz”, “Azadistan”, “Mədəniyyət”, “Şahsevən”, “Rzaiyyə”, “Hikmət”, “Şəbnamə”, “Nasiri”, “Əl-Hədid”, “Ədəb”, “Ehtiyac”, “İqbal”, “Mükafat”, “Gəncineyi-fünun” bəziləridir. İranda jurnalistikanın inkişafında türk ziyalılarından Əliqulu Səfərovun mühüm bir yeri vardır. “Şəbnamə” (Gecə məktubu/Gecə yazısı) adlanan və ümumiyyətlə, gizli yazılıb gecə paylanan az səhifəli, əksərən iki və ya təkcə səhifəli qəzet toplumun maariflənməsində böyük rol oynamışdır.

İranda radio yayınına ilk dəfə Tehrandə 1944-cü ildə başlanmışdır. Tehrandən sonra ikinci radio stansiyası Seyid Cəfər Pişəvəri tərəfindən 1946-cı ildə Təbrizdə qurulmuşdur. Hal-hazırda İranın bütün vilayətlərində vilayət radiosu vardır. Ancaq bu vilayət radiolarından sadəcə Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Zəncan və Ərdəbil vilayət radiolarında çox az türkcə yayına icazə verilməkdədir. Televiziya yayınında da oxşar vəziyyət mövcuddur. Tehrandən sonra televiziya stansiyası qurulan vilayətlərin birincisi Urmiyadır. Qərbi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan Urmiyada televiziya 1998-ci ildə bütün bölgəyə yayımlanacaq şəkildə qurul-

muşdur. Şərqi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan Təbrizdə və Ərdəbil vilayətində bütün bölgəyə yayınlanacaq televiziya stansiyası 2000-ci ildə, Zəncan şəhərində isə 2004-cü ildə qurulmuşdur.

Türk millətinin musiqi sənətinin də digər mədəniyyət və sənət növləri kimi böyük bir keçmişi vardır. Türk musiqisinin qaynağı Türkünstandır. Türklər hər dövrdə və hər yerdə zəngin musiqi mədəniyyətinə və musiqişünaslara malik olmuşlar. Türk mədəniyyətinin digər mədəniyyətlərə ən güclü təsiri musiqi sahəsində olmuşdur. Bunun da iki səbəbi vardır. Biri türk musiqi sisteminin mükəmməlliyi və xüsusiyyətlərinin cazibəsi, digəri də musiqinin beynəlxalq səciyyəli bir incəsənət növü olmasıdır. Türk musiqisinin ən çox təsir etdiyi coğrafi ərazilərin başında, şübhəsiz, Qafqaz və İran gəlməkdədir. İran türk musiqisi hər dövrdə güclü olmuşdur. Hətta Anadoluya, İstanbula dəvət edilən, özü gedən və ya Yavuz Səlim, IV Murad dövrlərində olduğu kimi, qılınc gücü ilə aparılan İran türk musiqiçilərinin Anadolu türk musiqisinin inkişafında böyük təsir və rolları olmuşdur.

Başda Osmanlı, Səfəvi və Qafqaz dövlətləri olmaqla, türk dövlətlərində yaşayan müsəvilər və ya rum, erməni kimi pravoslav xristianlar türk musiqisini mənimsəmişlər. Onlarda öz qəbilə musiqilərindən və ənənəvi Bizans musiqisindən heç bir əsərəlamət qalmamışdır. Başqa bir sözlə, Bizans və erməni musiqiləri tamamilə silinib-süpürülmüşdür. Rum pravoslav, erməni Qriqor-yan kilsələri və müsəvi sinaqoqlarında hal-hazırda yalnız türk məqam və üsulları ilə bəstələnmiş ilahilər oxunmaqdadır. Kilsə və sinaqoq bəstəkarları türk məqam və üsulları ilə minlərlə ilahi bəstələmişlər. Qədim yunan və Bizans musiqilərinin türk musiqi sisteminə və türk zövqünə zidd olması səbəbilə türk musiqisinə heç bir təsiri olmamışdır.

İran türklərinin dünya musiqisində çox böyük yeri olan şəxsiyyətləri məlumdur və hələ VII əsrin ortalarından etibarən həmin sənətkarların yaradıcılığına rast gəlirik: Nəşid, İbni Məhərrəz, Həkimül-Vadi, Ömərül-Vadi, Saib Həsər, İbni Səric, Yəhya Məkki, İbrahim Mosullu, Mansur Zəlzəl, İshaq Mosullu, Zəryab, Əhmədül-Mərhi, Zəkəriyyə Razi, İbni Hurdabə İskəndəri, Fərabı, Əbül Fərəc İsfəhani, Xarəzmi, Rudəki, İbn Sina, İbn Zilə, Safiüddin Urməvi, Xacə Nəsrəddin Tusi, Qütbeddin Məhəmməd Şirazi, Əbdülqadir Marağayi, Sultan Murad Təbrizli, Əli Cürəcani və Cami, Mir Möhsün Nəvvab, Ustad Əli Səlimi və Əbül Həsən xan, İqbal Azər, Mir Əbdül Hüseyn Xiyabani ...

İran türklərində dramaturgiya əvvəlcə xalq dramları şəklində ortaya çıxmış, Səfəvilər dönməndə “Kərbəla hadisəsi”nin hər il qapalı və ya açıq məkanlarda dini faciə olaraq canlandırılması ilə inkişaf etdirilmişdir. Qacar türk şahları dönməndə bu “ənənəvi dini dram” daha da inkişaf edərək dövrümüze qədər gəlib çatmış və hal-hazırda bütün canlılığı ilə öz varlığını davam etdirməkdədir.

Modern mənada İran türk dramaturgiyasının Nəsrəddin şah dönməndən qalma bir sənədə əsasən XIX əsrdə başladığını iddia edənlər olsa da, Ə.B.Haqverdiyevin birpərdəli “Xəyalat” pyesinin 1909-cu ildə M.Şəfizadə tərəfindən Təbrizdə səhnəyə qoyulması ilə başlatmaq daha doğrudur.

Türkünstanda yaranıb inkişaf edən türk rəssamlığının İranda inkişafı çox qədim dövrlərdə olmuşdur. Orta əsr İran türk rəssamları, xüsusilə Təbriz rəssamları zəngin məlumata malik olmuş, rəssamlıq elmini və metodlarını bütün xırdalıqları ilə öyrənmiş, rəssamlıq sahəsində hər zaman öndə olmuşlar. Bu rəssamlar əvvəlcə xəttatlığı öyrənir, sonra miniatürlə gözəl portretlər çəkir, daha sonra da saxsı, xalı və parçaları bəzəyir, bəzən də abidələri, camiləri və mədrəsələri süsləyirdilər. Tehrandakı Gülüstan sarayının

rəssam Hüseyn Tahirzadə Behzad tərəfindən bəzədilməsi buna örnəkdir.

İlk örnəklərinə Orta Asiya/Türküstan mədəniyyətində rast gəlinən miniatür sənəti İran coğrafiyasına, hətta islam ölkələrinə türklər vasitəsilə yayılmışdır. İlk miniatür məktəblərindən olan Bağdad miniatür məktəbi də Səlcuqlu türkləri tərəfindən qurulmuşdur (*Babelon 1972: 820; Aslanapa 1992: 422*). Məmlük miniatürü də Səlcuqlu türklərinin əsəridir. İlk Məmlük miniatürü olan və 1273-cü ildə yazılan İbn Butlanın “Risalət əl-Dəvət əl-Ətibba” əsəri ilə Həririnin “Məqamat” adlı hekayə kitabını süsləyən miniatürlər Türküstandan və İrandan gələn nəqqaşlar tərəfindən çəkilmişdir (*İnal 1995: 78; Babelon 1972: 820*). İran türkləri arasından çıxıb ünləri dünyaya yayılan və miniatür sənətinin liderlərindən olmuş sənətkarlardan bəziləri bunlardır: Bədrəddini Təbrizi, Bəndərəddin Yavaş, Xoylu Musavvir Məhəmməd Əbdülmümin, Əhməd Musa, Nəqqaş Şəmsəddin, Cüneyd, Xacə Abdulhay, Xoca Əli Musavvir, Mir Seyid Əhməd Təbrizi, Təbrizli Vəli Can, Şahqulu, Şah Mehmed, Əbdülqəni, Dərviş bəy, Nizaməddin Sultan Dost Məhəmməd, Mirzə Əli Təbrizi, Mir Musavvir, Mir Seyid Əli, Müzəffər Əli, Məhəmmədi, Sadiq bəy Əfşar, Səyavuş bəy, Mir Zeynalabidin Təbrizi, Kəmaləddin Behzad, Ağa Mirək İsfəhani, Behzad, Mir Musavvir, Ağa Mirək, Müzəffər Əli.

Türk millətinin ən orijinal sənət nümunələrindən biri olan xalçaçılıq dünya mədəniyyətinə türklərin hədiyyəsidir. “Xalının vətəni olaraq 30-45° şimal bucağı arasındakı ərazi və bütün Asiyani əhatə edən bölgə qəbul edilməkdədir. Bura isə Türküstan bölgəsidir” (*Yetkin 1991: 189; Atalay 1967: 6 vd.*). Rus arxeoloqu Sergey İvanoviç Rudenko Altay dağlarında, Pazırık mövqeyindəki qazıntılarda tapdığı xalçanın b.e.ə. V əsrə aid olduğunu bildirməkdə-

dir. Çin qaynaqları da qədim dövrlərdə Hotendə xalı toxunduğunu yazmaqdadır. Elm adamlarının ümumi qənaətinə görə, xalça Türküstanda türklər tərəfindən miladi üçüncü əsrdən daha əvvəl toxunmağa başlanmışdır (*Sümer 1984: 44 vd.*).

Səlcuqlu türkləri ilə yanaşı, Orta Asiyadan Qərbə doğru yayılan xalı toxumaçılığı İran coğrafiyasında Qaşqay, Şahsevən, Əfşar, Xələc, Türkmən, Qarapapaq kimi köçəri və ya yarımköçəri türk tayfaları ilə oturaq həyat keçirən Güney Azərbaycan türklərinin xalı və xalıdan yastıq, mindər, tərki-heybə düzəltmələri şəklində inkişaf etdirilmişdir. Səfəvilər dönəmində hər sənət sahəsində olduğu kimi, xalçaçılıqda da böyük inkişaf görürük. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Quba, Şirvan, Muğan, Qazax və Bərdə şəhərləri xalçaçılığın mərkəzi olmuşdur. Bu mərkəzlərdə toxunan xalılar “Qafqaz xalısı” adı ilə dünyanın ən uzaq saray, köşk və muzeylərində layiqli yerlərini almışdır.

Son araşdırmalar memarlıq sənətinin İran coğrafiyasına və Qafqaza Türküstan və uyğur mədəniyyətindən gəldiyini göstərməkdədir. Ancaq minlərlə illik tarixi prosesdə Türküstan və digər türk yurdlarının işğallar, talanlar və laqeydlik nəticəsində əksər türk memarlıq əsəri günümüzə qədər gəlib-çatmamışdır. Lakin türklər islamı qəbul etdikdən sonra yaranan İran türk memarlıq sənətinin orijinallığını və inkişafını izləmək mümkündür.

Türküstandakı proses kimi İran və Qafqazda da türk memarlıq sənəti islam dininin yayılması ilə öz inkişafına başlamışdır. Əvvəlcə dini səciyyəli binalar tikilmişdir. Hər nə qədər eyni dinin mənsubu olmanın təsiri ilə islam ölkələrinin memarlığında mövzu bənzərliyi olsa da, hələ orta əsrlərdən etibarən Orta Asiya, Hindistan, Azərbaycan, İran, Türkiyə, Suriya, İraq, Misir, Məğrib ölkələri və digər ərəb ölkələrinin orijinal memarlıqları da inkişaf etmişdir. Adı çəkilən ölkələrin o dövrlük memarlıq əsərlərinə baxıldıqda bu

vəziyyət açıqca görünməkdədir. Saydığımız bu ölkələrin hamısında eyni dönmədə camilər, kümbətlər, abidələr tikilmişdir. Lakin heç birinin memarlıq üslubu, minarəsindən qübbəsinə, daxili məkanlarından xarici məkanlarına qədər eyni səciyyədə deyildir.

İran coğrafiyasındakı karvansara memarlığı da türklər tərəfindən bərqərar edilmişdir. İlk karvansaralardan olan Tus-Sərəxs yolu üzərindəki “Ribati-mahi” Qəznəli Sultan Mahmud tərəfindən 1019-20-ci illərdə tikilmişdir. İran coğrafiyasında olan və Səlcuqlulardan qalan bir karvansara da Məşhəd Sərah yolu üzərində olan və 1114-15-ci illərdə tikilən “Ribati-şərif”dir (*Aslanapa 1992: 324 vd.*).

Türk milləti özünün tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə bir bütündür. Bu gün dağınıq bir vəziyyətdə olan türk millətinin bu parçalarından birinin həmin dəyərləri əsasında bütün türk dünyası haqqında hökm vermək məqsədəuyğun deyildir.

Minlərlə il bundan qabaq bu coğrafiyada türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti bərqərar olmuşdur. İran türklüyü türk dünyasına və dünya mədəniyyətinə onlarca böyük ədəbiyyatçı, elm adamı, sənətkar vermişdir. Bunlar həm İran türklüyü haqqında, həm də türklük haqqında mühüm məlumatlar əldə etməyimizə kömək olur.

Beləliklə, tədqiqatımızda İran türkləri arasından çıxmış sadəcə dahi ədibləri və sənətkarları deyil, eyni zamanda İran türkləri və İran türk mədəniyyəti haqqında əhəmiyyətli məlumatların bu günə qədər gəlib-çatmasını təmin edən və əsərlərində gündəlik həyatı təsvir edən şəxsiyyətlərin, ədiblərin və sənətkarların da həyat və yaradıcılığını tədqiq edib, öyrənmək vacib məsələlərdəndir.

Xülasə, “Kainatın mərkəzi”¹ olaraq qəbul edilən İranın türklüyü də həm coğrafi vəziyyətinə görə, həm də malik olduğu və ya-

¹ Graham E. Fuller, *The Center of the Universe: The Geopolitics of Iran*, Westview Press, Boulder, 1991

şatdığı dəyərləri ilə dünya türklüyünün mərkəzi olaraq dəyərləndirilməyə layiqdir. Türk dünyasının dilinin, ədəbiyyatının, sənətinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün göstərilən təşəbbüslərin böyük bir qismi mütləq İran türklərinin tarixini, dilini, ədəbiyyatını, sənətini və mədəniyyətini bilmək üçün ayrılmalıdır.

QALİBƏ HACIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Dövlət Universiteti

GÜNEY AZƏRBAYCANDA FARSLAŞDIRILMIŞ QƏDİM TÜRK TOPONİMLƏRİ

Bəllidir ki, müxtəlif dillərdən bir-birinə qarşılıqlı söz alıb- vermə nəticəsində hər hansı bir dilə keçən söz həmin dilin qayda- qanunlarına, fonetik tərkibinə, ahənginə və ya digər cəhətlərinə görə keçdiyi dilə uyğunlaşdırılır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəzən elə leksik vahidlər olur ki, onlar başqa dilə qəbul olunduğu zaman formaca həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz əvvəlki semantik mənasından uzaqlaşdırılıb yeni və tamamilə əks mənalı sözlərə çevrilir. Bu baxımdan, dildə mövcud olan coğrafi adlar xüsusi yer tutur. Bir tərəfdən, hər hansı bir ərazini zəbt edən işğalçı dövlət həmin ölkənin tarixini təhrif etməklə, xalqın tarixi yaddaşını silməyə çalışıb mənəviyyatına zərbə vurur, digər tərəfdən isə həmin adların elmi cəhətdən öyrənilməsinin qarşısını alır. Bu baxımdan, İran ərazisində olan coğrafi adlara xüsusi diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Burada qədim türk mənşəli onomastik vahidlər, xüsusən coğrafi adlar – toponimlər təhrif edilir, bir növ farslaşdırılır. Beləliklə də, fars dilinə qəbul edilən coğrafi adlar süni şəkildə həmin dilin fonetik sisteminə bənzədilərək öz kökündən tamamilə uzaqlaşdırılır.

Qədim türk toponimiyasının qədim dövrdən müasir dövrümüze qədər olan tarixi keçid mərhələlərinə nəzər salsaq, istər Rusiya, istər Avropa, istərsə də Şərqi ölkələrinin bir çox bölgələrində təhrif edilib dəyişdirilən qədim türk mənşəli toponimlərin üstünlük təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Bu ölkələr sırasında müasir İran dövləti

ərazisində rəsmi şəkildə dəyişdirilib təhrif edilən qədim türk mənşəli coğrafi adlar daha çoxdur. Müxtəlif dövrlərə aid bir çox qədim və müasir qaynaqlar rəsmi sənəd kimi fikrimizi təsdiq edir. Hələ Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən bu günədək bir çox türk mənşəli tarixi coğrafi adların dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən İran dövləti müəyyən mənada öz istəyinə nail olsa da, tarixi gerçəklikləri tam şəkildə inkar edə bilməyib. Belə ki, elmi araşdırmalar nəticəsində aşkar edilmiş dil faktlarından aydın olur ki, bu günədək dəyişdirilmiş coğrafi adların əksəriyyətini tamamilə türk mənşəli adlar təşkil edir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan iki hissəyə bölündükdən sonra onun şimal hissəsinin Rusiyaya, cənub hissəsinin isə İranın tərkibinə qatılması tədqiqatçıların bəzilərini çaşdırdığından onlar Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında saxta konsepsiyalardan çıxış edərək Şimali Azərbaycanda yaşayan əcdadlarımızı qafqazdilli (dağıstandilli), Cənubda yaşayanları isə heç bir elmi əsas olmadan irandilli hesab etmişlər. Bununla da, indiki Azərbaycan türklərinin təşəkkülü, məskunlaşdığı ərazi, dil və mədəniyyəti haqqında qərəzli fikirlər yürüdülmüş, tarixi həqiqətlər gizlədilmiş, xalqımızın ilkin məskunlaşdığı ərazi, etnik mənsubiyyəti, qədim mədəniyyəti həqiqi eimi tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Qaynaqlarda dilimizi və tariximizi təhrif etməyə yönəldilmiş fikirlər Azərbaycanın ərazi baxımından da parçalanmasına, tarixi sənəd olan milli coğrafi adlarımızın dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. İlk öncə, şimala və cənuba bölünmüş Azərbaycan ərazisi bu günə qədər parçalanmaqda və qədim yer-yurd adları dəyişilməkdə davam etdirilməkdədir.

XX əsrdən, Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq, “milli birlik” adlı fars şovinist siyasəti nəticəsində İranda yaşayan qeyri-fars xalqlar və millətlər bütün hüquqlardan məhrum

edilərək farslaşdırılmağa yönəldilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə bir çox məsələlərlə yanaşı, milli coğrafi adların da dəyişdirilməsi ciddi bir məsələ kimi dövlətin qarşısında dayanırdı. Bu barədə T.Ə.İbrahimov geniş məlumat verərək yazır: ““Milli birlik” şüarı və siyasəti ilk vaxtlardan ölkədə feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi kimi görüldükdə zahirən zəruri bir tədbir sayılırdı. Lakin tezliklə bu siyasət İran xalqlarının milli hüquqlarını inkar edib, onu tam kobud və qəddar şəkildə həyata keçirməyə başladıqda, özünün ən çirkin mahiyyətini açıq və aydın şəkildə büruzə vermiş oldu. Əlli ildən artıq Pəhləvi hökumətinin siyasi istiqamətini, şovinst dairələrin əsas hədəf və məqsədini təşkil edən “milli birlik” siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmək üçün burada o dövrün mürtəce mətbuatından təkə bir jurnalın ilk nömrəsindəki baş məqalənin qısa məzmununu nümunə kimi veririk: “Bizim tələbimiz və ictimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir. Milli birliyi möhkəmlətmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, libas, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Kürd, lor, qaşqay, ərəb, türk (azərbaycanlı) və türkmən bir-birindən fərqlənməməlidir. Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışmağa son qoyulmalıdır. İranda dil, adət-ənənə, libas və s. cəhətdən milli birlik yaranmayınca İranın müstəqilliyi, onun ərazi bütövlüyü təhlükə qarşısında qalacaqdır. Əgər İranda sakin olan müxtəlif tayfaları vahid şəkllə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənasında iranlılaşdırmasaq (farslaşdırmasaq), qarşımızda qaranlıq gələcək dayanar. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adlar fars dilinə çevrilməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən yeni inzibati ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Hökumət idarələrində, qoşun daxilində və məhkəmə

dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlədilməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır”” (1, s.96 - 97).

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş faktlardan aydın olur ki, Pəhləvi sülaləsinin həyata keçirdiyi bu şovinst siyasət dil, tarix, mədəniyyət və başqa sahələrdə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilində, eləcə də toponimiyasında da öz böyük təsirini göstərmiş və göstərməkdədir.

Toponimik tədqiqatlardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki qədim tarixə malik mövcud toponimlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə əsasən türk (Azərbaycan) dili ilə bağlıdır. Lakin hazırda Cənubi Azərbaycanda türklərin yaşadığı qədim yaşayış məntəqələrinin, eləcə də müxtəlif obyektlərin adını bildiren toponimlərin çoxu tarixi proseslərin nəticəsi kimi dəyişikliyə uğramış, müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası təhrif edilmiş, tərcümə edilərək farslaşdırılmış və ya dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan toponimlərə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə bu coğrafi adların bəzisi kütləvi dildən çıxaraq unudulmuşsa da, bir qismi xalqın yaddaşında qorunub saxlanmışdır. Bu toponimlərin araşdırılması, tərkib komponentlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili mənşəcə onların hansı dilə məxsus olduğunu aşkara çıxarmaqla, tarixi inkişaf prosesində dəyişilərək uğradığı fonetik variantların da bərpasına imkan yaradır. Bu baxımdan, Cənubi Azərbaycanda dəyişdirilmiş coğrafi adları 3 qrupda təsnif etmək olar:

- 1) Fonetik dəyişmə ilə təhrif edilmiş toponimlər;
- 2) Qədim toponimin yenisi ilə əvəz olunması;
- 3) Tərcümə edilərək dəyişdirilmiş toponimlər.

Fonetik dəyişikliyə uğramış toponimlərdə səsin əvəzlənməsi nəticəsində semantik məna da dəyişilir. Cənubi Azərbaycanda qeydə alınmış **Günbərf, Girinc//Cirinc, Bostanabad, Camışabad, Əhmədabad, Dəməşqiyyə, Saruğiyyə, Əxməqiyyə,**

Kuhdel, Səbalan, Piyam, Kəlankeş, Dehxaqan və başqa bu kimi coğrafi adlar türk mənşəli **Günbəri, Giriş, Bostanava, Camışava, Əkinava, Gümüşqaya, Sarıqaya, Axmaqaya, Göydil, Yam, Savalan, Gələnkeç, Tufarqan** toponimlərinin təhrif olunmuş formalarıdır.

Hazırda fars dilində **Günbərf** şəklində işlənən, əslində isə səs dəyişimi nəticəsində bizə gəlib çatan bu toponim ehtimal ki, vaxtı ilə **Günbərq, Günbəre və ya Günbəri** formalarından birində olmuşdur. Bu toponimin coğrafi mövqeyi və semantik mənası belə bir fikri söyləməyə əsas verir. “**Gün**” və müxtəlif anlamlar ifadə edən “**bərq, bəri, bərə**” komponentlərindən biri əsasında yaranmış **Günbərq // Günbəri // Günbəre** toponiminin semantik mənası hər üç formada dilimizdə bir mənada – “**gün tutan, güneydə olan, günəşli, günəşə doğru olan yer**” ümumiyyətlə, “**güney**” şəklində açıqlanır. Lakin sözün sonunda səsdeyişimi nəticəsində bu toponimin ikinci komponenti farslaşdırılmış və **Günbərf (bərf – fars dilində “qar” deməkdir)** şəklinə salınmışdır. İstər coğrafi mövqeyinə, istərsə də semantik mənasına görə **Günbərf** toponiminin komponentləri arasında semantik uyumsuzluq və ziddiyyətin olması faktı bu toponimin tarixən dil baxımından dəyişikliyə uğradığını bir daha təsdiq edir. Bu faktor həmin toponimin ilkin variantının bərpasına imkan yaradır və təsdiq edir ki, o, fars dilində olan **Günbərf** şəklində yox, türk dilində **Günbərq // Günbəri // Günbəre** şəklində olmuşdur. Hazırda bu toponimin xalq arasında **Günəvər** şəklində işlənməsi faktı onun türk dilində olduğunu əsaslandırır.

Üsku şəhərinə yaxın, mineral bulağın başlanğıcında yerləşən, coğrafi mövqeyinə görə “**Giriş**” adlanan kəndin adı dəyişdirilib və farsca **Girinc // Cirinc** formasına düşüb. Təbrizin Bağmeşə məhəlləsində **Gümüşqaya** bulağının adı dəyişdirilərək farsca **Dəməşqiyyə** olub.

Bostanava və Camışava toponimlərinin müasir dilimizdə türkçə yer, məkan bildirən ikinci komponenti “**ava**” sözü farsca “**abad**” toponimantı ilə əvəzlənərək **Bostanabad və Camışabad** şəklində dəyişikliyə uğramışdır. Bunlarla yanaşı, “**ava**” tərkibli daha bir toponim – **Əkinava** coğrafi adı **Əhmədabadla** əvəz olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **Əkinava** coğrafi adının paraleli **Ekinova** formasında Türkiyədə də mövcuddur. Ə.İnanın tədqiqatlarında “**ava**” sözünün qədim Oğuz tayfa başçılarından birinin adını bildirdiyi qeyd olunur: “*Altunji çadjıra “Ava” oturdu, ona sol tərəf kürek kemiğini verdiler...*” (2, s.242). Türk dilində **e – ə** fonetik əvəzlənməsini nəzərə alsaq görərik ki, **Ekinova Əkinova** toponiminin fonetik variantıdır. **Əkinava** türkçə “**əkin**” və “**ava**” sözlərindən ibarət əkin yeri və ya əkinçiliklə məşğul olan tayfa anlamında açıqlanır. Bu semantik məna eyni ilə **Bostanava və Camışava** toponimlərinə də aiddir. Bu toponimlər isə həmin yerlərdə əkinçilik və heyvandarlığın inkişafını göstərməklə yanaşı, bu yerlərin qədim türk tayfalarına məxsus olduğunu müəyyən edir. Bunlarla yanaşı, Cənubi Azərbaycanın qərbində **Ava** və **Qızınava** coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Cənubi Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, formaca fars dilində işlənən söz təsiri bağışlayır. Lakin həmin toponimlərin semantik mənası müəyyənləşdikdə məlum olur ki, bunlar fonetik əvəzlənmə nəticəsində məna dəyişikliyinə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. Fonetik əvəzlənmə ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında **Axmaqaya (Əxməğiyyə)** və **Sarıqaya (Saruğiyyə)** toponimlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Axmaqaya toponiminin “**axma**” komponenti “**ax**” feli və “**ma**” şəkilçisindən ibarət atributiv feli addır ki, (**axma**) mənası “**yuxarıdan aşağıya doğru istiqaməti olan**”, yəni “**axıcı**” deməkdir.

Bu sözün ikinci komponenti “qaya” sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub “iri, böyük daş” anlamındadır. Göründüyü kimi, **Axmaqaya** “**aşağıya doğru istiqamətlənən qaya**” mənasını bildirir və bu semantik məna həmin toponimin coğrafi vəziyyətinə uyğun gəlir.

Bəllidir ki, rəng bildirən sözlər toponimlərdə ayrı-ayrı məna çalarlarına malikdir. Müasir dilimizdə rəng bildirən “sarı” sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənalarda işlənir. Güney Azərbaycanda qeydə aldığımız Sarıqaya toponiminin tərkibindəki sarı sözü “**böyük, geniş, uca**” anlamında açıqlanır. Göründüyü kimi, **Axmaqaya** və **Sarıqaya** toponimlərinin hər ikisi türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış, coğrafi mövqeyinə uyğun semantik məna ifadə edən coğrafi adlardır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, zahiri oxşarlığına görə hər iki toponim təhrif edilərək fars dilinin fonetik tərkibinə uyğunlaşdırılaraq **Əxməqiyyə** (**əxməq // axmaq – səfeh, ağsız** sözü əsasında yaranmış **Axmaqxana** mənasını verir) və **Saruğiyyə** (**saruğ – farsca “oğru” sözündən olub Oğruxana** deməkdir) formasına salınmış və tamamilə yeni semantik məna kəsb etmişdir (3, s.183). Bu şəkildə təhrif edilmiş, fars dilinin fonetik tərkibinə uyğunlaşdırılmış toponimlər sırasına **Gələnkeç, Gücüvar // Kücüvar, Köydil və Boranlı** toponimlərini də əlavə etmək olar. **Gələnkeç** toponimi təhrif edilərək **Kələnkeç** ilə əvəz edilmişdir. **Gələnkeç** toponiminin coğrafi mövqeyi onun semantik mənasını təsdiq edən fakt kimi diqqəti cəlb edir.

Gücüvar // Kücüvar, Köydil // Kuhdel, Boranlı isə dəyişdirilib **Baranlı** şəklinə salınmışdır.

Hazırda Cənubi Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi dilimizdə işlənir, bir qismi isə öz mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. Belə sözlərdən biri “**düşərgə**” “**şəhər**” anlamı ifadə edən türkmənşəli qədim **qan//kan** sözüdür. T. Hacıyev də “**qan**” sözünün

fonetik variantı “**ken**”in qədim türk dillərində “**kənd, yer, məkan**” anlamlarında işləndiyini göstərmişdir (4, s.30).

Tərkibində “qan” sözü işlənən toponimlərdən biri də Azərbaycan dilinin dialektal xüsusiyyətini qoruyub saxlayan **Tufarqan** coğrafi adıdır. Bu toponim dəyişdirilərək əvvəlcə **Azərşəhr**, sonralar isə **Dehxaqan** (**farsca deh-kənd, xar // xardən-yemək** mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. **Tufarqan** sözünün tərkibindəki “**tufar**” komponenti divar sözünün dialekt forması olub, Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialektlərində işlənməkdədir. **Tufarqan** “**divar**” və “**qan**” tərkiblərindən ibarət (**divarlı şəhər**) qədim türkmənşəli toponimdir. “**Qan**” topoformant kimi müasir dövrdə də dünyanın müxtəlif bölgələrində mövcud bir çox qədim türkmənşəli toponimlərin tərkibində daşlaşıb qalaraq eyni semantik məna yükünü saxlamaqdadır. **Qan // kan** tərkibli coğrafi adlara **Əfqanıstanda** (**Səmənqan**), **Ermənistanda** (**Ağ Manqan dağ silsiləsi**), **Uyğurstanda** (**Qansu**), **Şimali Azərbaycanda** (**Beyləqan, Badaşqan, Bulqan**), **Çin qaynaqlarında** qədim türk ölkəsi **Kanquy** adına rast gəlinərsə də, bu sözlə bağlı yaranmış toponimlər daha çox Güney Azərbaycanda (**Kulqan, Belukan, Əzqan, Arikan, Əbrğan, Qulpayqan - Şərqi Azərbaycanda, Supurqan, Surkan, Girkan // Kurqan, Qızılkan, Səqərkan, Kanisskut, Tusərkan, Kanuquzqan dağları - Qərbi Azərbaycanda** və s.) qeydə alınmışdır. “**Yer, məkan**” bildirən “qan” sözünün dialekt və şivələrimizdə eyni anlamda qorunub saxlanması faktı maraqlı cəhət kimi özünü göstərir. Məsələn, “**xəfəqan**”-**xəfə, havasız, qaranlıq, “qan”** isə **yer** anlamında açıqlanır.

Bunlarla yanaşı, **Savalan** (**suv – su və alan** komponentlərindən yaranıb “**sulu yer, məkan**” anlamını verir), **Yam** (**poçt, çapar mərkəzi**), **Ağtövlə** və **Bəyqala** kimi türk mənşəli coğrafi adlar da

fars dilinin təsirinə məruz qalıb təhrif edilmiş və dil mənsubiyyətinə görə mənası aydın olmayan **Səbalan, Piyam, Ağtəvilə, Piyqələ** formasına düşmüşdür.

Cənubi Azərbaycanda qədim türk etnoslarının adını əks etdirən bəzi etnotoponimlər də dəyişdirilərək tamamilə yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Belə etnotoponimlərdən olan **Moğan** toponimi Parsabadla, eramızdan əvvəlki dövrlərdə qədim türk tayfalarının adından ad almış **Tavr dağı** əvvəllər **Eynalı // Aynalı**, sonralar **Surxabla, Sulduz Nəğədeylə, Çarbaş Çəharbəxşlə, Cığatı çayının adı Zərrinrudla** əvəz olunmuşdur.

Hazırda Güney Azərbaycanda mövcud farsdilli coğrafi adların əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilindən fars dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmiş qədim türkmənşəli tarixi toponimlərdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış belə toponimlər çoxluq təşkil edir. M.E.Mərdanov və O.Y.Mirzəyevin yazdığı kimi, tərcüməçiliyə aludəlik bəzən elə bir vəziyyətə gətirib çıxarır ki, başqa coğrafi obyektin adı ittifaq və dünya xəritələrinə düşür, sonralar bu toponimin həqiqi adının bərpa edilməsi tamamilə çətinləşir və ya qeyri-mümkün olur (5, s.49).

Təbrizdə Quruçay üzərində salınmış qədim tarixə malik **Daş köprü** farslaşdırılıb **Polesəng**, daha sonralar isə **Pürsəng** olub. **Daş köprü** isə artıq kütləvi dildən çıxaraq unudulub. Qəzvin-Rəşt yolu üzərində yerləşən **Şirinsu-Abşirin, Soyuqbulaq-Mahabad, Acıçay-Təlxrud, Qızılızən çayı-Sefidrud, Əhərdə yerləşən Göydağ-Kuhsəbz, Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi Şotarban, Urmiyada Qoyun köprüsü-Pole Qusfənd, Üçgözlü köprü-Pole Sedəhənə, Urmiyada Gölüstü məhəlləsi Səristəxr, Uşnəviyyədə İkiçay-Dorud, Urmiyada Acısu-Təlxab, eləcə də Quşçu Ənzəli rayonunda İstisu-Abgərm, Şərqi Azərbaycanda Ağsu-Sefidrud** toponimləri bu kimi tərcümələrlə farslaşdırılıb.

Miyana yolu üstündə yerləşən **Kosalər** kəndinin adı dəyişdirilib **Kusəsalar** formasına düşüb. Həştəridə qədimdən **Dəmir döyən** kimi işlədilən kəndin adı sonradan dəyişdirilib **Teymurdu**n formasına salınıb. “**Dun**” ərəbcə “**alçaq, ləyaqətsiz**”, yəni təhqir anlamında işlənir ki, bu da vaxtı ilə böyük türk xaqanı olan Əmir Teymura farsların münasibəti kimi “**alçaq Teymur**” mənasını ifadə edir. Türklərə qarşı mənfi münasibətlərini ifadə etmək vasitələrindən birinə çevrilmiş coğrafi adlar sırasında qədim türk tayfalarından biri olan uzların adını qoruyub saxlayan, tarixi minilliklərlə ölçülən **Arus** kəndinin adı farsca “**üfunətli, murdar yer**” anlamı ifadə edən **Abriz** sözü ilə əvəz edilib.

Urmiyada **Təpəməki** kəndinin adı fars dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq **Təpeyimaku, Gərgən (Qorqan)** kəndi **Kənan, Sulduzun Dəlmə** kəndinin adı (dağı dələkək su çəkildiyinə görə belə adlanır) **İslamabad, Şeytanava** kəndi **Taliqan, Durgə** farsca qarışıq mənasını verən **Doragəl** sözü ilə əvəz olunub. İraqdəhnə (**iraq-uzaq, dəhnə-suyun başladığı yer** komponentlərindən ibarət) kəndinin adı fars dilinə uyğunlaşdırılaraq **Rahdani** formasına salınsa da, hazırda bu kəndin adı xalq arasında dialektal səviyyədə **İrəxdəhnə** kimi qorunub saxlanmaqdadır. **Gözayran** (bura ikigözlü bulağın coğrafi mövqeyinə görə belə adlanıb) kəndi farsca **Kuzegəran**, yəni “**kuzədüzəldənlər**” adlanıb, Təpəməkiyə yaxın **Eysəlli** kəndinin adı dəyişdirilərək **İsalu** formasına salınıb.

Bir sıra coğrafi adların tərkibində olan qədim sözlər bəzən həmin ərazinin sakinləri üçün anlaşılmaz olur. Buna görə də həmin toponim ya bütövlükdə, ya da komponentlərindən biri müasir dilə uyğunlaşdırılır və fonetik forması dəyişdirilir. Belə fonetik dəyişikliklə uğramış toponimin komponentləri ayrı-ayrılıqda müstəqil mənalı sözlər olsa da, ümumi tərkibdə onların mənası biri-birinə uyğun gəlmir, yəni bu sözlər birlikdə coğrafi adın məzmununu əks

etdirmir. Məsələn, Mərəndin yaxınlığında yerləşən **Küllü** // **Küllü** kəndinin adı dəyişdirilib sonradan **Kondləc** olub. Fars dilində “**kond – ağır, yavaş**”, “**ləc**” isə “**küsmək, acıq etmək**” anlamlarını verir. Maraqlı cəhət odur ki, Güney Azərbaycanda qeydə alınmış **Küllü** toponiminin paralellərinə türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda, xüsusilə, Türkiyə Respublikası ərazisində daha çox rast gəlinir: **Küllük (Ərzurum, Qaziantep, Hatay, Qayseri, Urfa, Tunceli vilayətlərində kənd), Küllücə (Dazkırı, Tercan, Kırşəhər vilayətlərində kənd), Küllük (Sivasda kənd), Küllükdağı kəndi (Elazığ-Sivircə)** (6, s.234). XVI əsr Osmanlı qaynaqlarında o dövrdə Antepdə **Küllük, Killik və Küllücə** kəndlərinin adına rast gəlinir (7, s.47). Moldovada qaqauzların yaşadığı bölgələrdə **Küllük** adlı qədim bir tatar obası mövcuddur (8, s.117).

Ümumtürk onomastik sistemində bu sözün ilk komponenti “kül”ün daha çox qədim tarixi antroponimlərin tərkibində işləndiyinin şahidi olur. Bir çox tarixi qaynaqlarda peçeneqlərin 8 boyundan birinin **Külbəy** adlandığını qeyd edən N.Çetinkaya İğdır vilayətinin böyük kəndlərindən biri olan **Küllük kəndinin** adının türk mifoloji görüşlərinə dayandığını göstərir (6, s. 233).

Divitçioğlu Sencer isə bu peçeneq boyunun adının “**Saru Külbey**” olduğunu bildirir (9, s. 19). Akad. Ə.A.Quliyev qədim türk onomastikasında antroponimlərin tərkibindəki “**kül**”, “**küllü**” komponentlərini titul bildirən leksik vahid kimi qeyd edir (10, s.8). “Manas” dastanında **Kül-Çor**, Göytürk xaqanı **Kutluğ xaqanın kiçik oğlu Kül Tigin** adlarının mənə açımında “**kül**” komponentinin qədim türklərdə “**atəş**”in, “**ocağ**”ın, “**yurduyuva**”nın simvolu olduğunu görürük. Bir çox tarixi qaynaqlarda miladdan öncəki türk tarixində də “**kül**” komponentli

antroponimlərə - Hun xaqanlarından **Sürük Külüg** xan (m.ö. 102-101), **Kül xan** adlarına rast gəlinir (11, s.99).

Bu coğrafi adların semantik əsası və faktların təhlili göstərir ki, həmin adları alınma və ya qeyri-türkmənşəli hesab etmək olmaz. B.Budaqovun qeyd etdiyi kimi, coğrafi adların dəyişməsi xalqın öz tarixi köklərinin ayrı-ayrı şaxələrini doğrumaq, onu yaşadığı torpaqdan tədricən ayırmaq deməkdir (12, s.101-105).

Bu qəbil coğrafi adların yaranması İran dövlətinin farslaşdırma siyasəti aparması ilə bağlıdır. Köçürmə siyasəti nəticəsində başqa millətlərin kütləvi şəkildə Azərbaycanda yerləşdirilməsi də bir çox milli toponimlərimizin dəyişdirilib sıradan çıxarılmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir Azərbaycanın şərq hissəsinə nisbətən, daha çox Azərbaycanın cənub-qərbində, xüsusilə Urmiya tərəfdə öz əksini tapır. Şərqi Azərbaycan ostanında olduğu kimi, buradakı bir çox coğrafi adlar müxtəlif formalarda dəyişdirilərək fars dili ilə yanaşı, başqa azsaylı kiçik etnik qrupların da dillərinə uyğunlaşdırılmağa cəhd edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, bu etnik qrupların dilinin lüğət tərkibinin Azərbaycan türkcəsi qədər zəngin olmaması bu toponimlərin yalnız qrammatik quruluşunda kiçik dəyişikliklə nəticələnmiş, sözün ilkin semantik mənası isə qorunub saxlanmışdır. Qədim **sul** // **çul** tayfasının adını əks etdirən **Sulik**, qədim **as** // **az** etnosunun adının deformasiya edilmiş şəkildə ifadə edilən **Əşik** (Tərgivərdə), **Xanik** (Bardostda), **Qəsrik** (Rozaçayında) və başqa bu kimi apelyativ leksemlərlə ifadə olunan qədim türkmənşəli toponimlər kürdcəyə uyğunlaşdırılaraq sonuna **-ik** şəkilçisi artırmaqla dəyişdirilsə də, qədim türkmənşəli söz kimi ilkin semantik mənasını qoruyub saxlamışdır.

Tədqiqatların nəticəsindən görüldüyü kimi, Güney Azərbaycandakı coğrafi adların çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlarından asılı olmayaraq dəyişilmiş, neotoponimlərlə əvəz olun-

muşdur. Bu toponimlərin leksik-semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixi durumunu ortaya çıxarmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqımızın mifik, ictimai-fəlsəfi görüşlərinin aydınlaşdırılması, dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi, eləcə də bir çox digər problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır. Eyni zamanda, belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazinin ən qədim ilkin sakinləri olaraq öz tarixini coğrafi adlarda müəyyən edərək gəlmə tayfaları da assimliyasıyaya uğratmışlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. İbrahimov T.Ə. Qaşqaylar. Bakı, 1988.
2. Abdülkadir İnan. “Orun” və “Ülüş” meselesi. Makaleler ve incelemeler, TTKB, Ankara, 1987.
3. Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1945.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM, Bakı, 1984.
5. Mərdanov İ.E., Mirzəyev O.Y. Coğrafiya xəritələrində toponimlərin təhrif və tərcümə olunması haqqında. AOP-a həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfrans materialları, Bakı, 1988.
6. Nihat Çetinkaya. İğdır tarixi. TDAV, İstanbul, 1996.
7. Özdeğər Hüseyn. XVII yüzüyl tahrir defterlerine göre Antepin sosial ekonomik durumu. T.D.A.D., İstanbul, 1998.
8. Acaroğlu Türker. Gagauzca Takma adlar. İstanbul, 1989.
9. Divitçioğlu Sencer. Oğuzdan Selcukluya. İstanbul, 1994.
10. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikası. Bakı, 2007.
11. Cevizoğlu Hüseyn. Coğrafiyadan tarihe. Türk tarixi içinde Doğu Anadolu, İstanbul, 1991.
12. Budaqov B.Ə. Azərbaycan toponimləri tədqiqinin problemləri// AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı, 1986.

РЕЗЮМЕ ПЕРСИЗАЦИЯ ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Большинство топонимов на территории Южного Азербайджана, имеющие древнюю историю, являются тюркскими (азербайджанскими) происхождения. В настоящее время большинство топонимов обозначающих названия объектов, мест проживания тюрков на территории Южного Азербайджана, подвергалось различным изменениям в результате исторических процессов, их семантика исказилась.

SUMMARY

PEOPLE WHO MAKE OUR HISTORY LIVE ANCIENT TURKISH TOPONYMS THAT HAVE BEEN MADE PERSIAN IN SOUTH AZERBAIJAN

Its obvious that some words change from one language to another one these words can be punctuated its language features. There are some words when they are being accepted to other language their own meaning taken away and they translated into a new meaning and contrast words. So that geographic names placed in special way in the language. Another side some states conquer some regions and they damage their history culture spiritual values also its prevented that to learn by conquered regions people. Because of that İnan regions geographic names must be taken attention. The sciense level is low here and the official language is Turkish. In dialect forms Turkish language effect the people who

live in this region but they try to change this situation in their own benefit. As a result geographic names accepted in Persian language with changing and taking away their own meanings. When we go over from old Turks toponyms to modern ages both Russia and Europe they could be damaged a lot regions in eastern countries. Among these countries in modern Iran a lot of geographic place names changed.

Its proved by old and modern documents. When Pehlevs family were in power from that time to till a lot of Turkish historic, geographic names altered some times they asked their idea but most of time they decided to name these places. In Iran which changed geographic names they were original Turkish Names.

At the beginning of XIX century Azerbaijan divided into two parts North part to Russia south part to Iran they wanted to join .Because of thinking forgery about Azerbaijan Turks ancestry. The ancestor who live in north Azerbaijan their language accepted Gafgasian language in south part accepted Persian language ,with this language they gave some information about Azerbaijan Turks. Historical realities hidden the region in which firs our ancestry settled out of this information.

In some resource given information to damage our history and it caused to change national geographic places names. This process also still going on in south and north part in Azerbaijan.

As you see north Azerbaijanian geographic names altered because some reasons. But when we search it in detail we shall see that Turks first settled in these places.

SƏMƏD BAYRAMZADƏ

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,**AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu*

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ: AÇILMAMIŞ SƏHİFƏLƏR

(təhrif edilmiş coğrafi yer adları)

Niyə yenə də Türkmənçay?

Çünki bu “sülh” müqaviləsinin Azərbaycanın, onun xalqının sinəsinə və tarixinə vurduğu yara hələ də sağalmamışdır.

Bu azmış kimi, Türkmənçay müqaviləsinin mətnində coğrafi yer adlarımızın bir qismi bilərəkdən təhrif edildi, onların əsl adlarının dəyişdirilərək tarix səhnəsindən silinib çıxarılmasına ciddi səylər göstərildi. Elə bil ki, həmin andan bu tarixi sənəd ermənilərin İrandan, xüsusilə Güney Azərbaycandan Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarına, Qarabağa kütləvi köçürülmələrini əsaslandırmaqla, dədə-baba Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi və xristianlaşdırılmasını planlaşdırdı (XV maddə: “...Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan (*ermənilər nəzərdə tutulur – müəllif*) heç kəs öz hərəkətinə, müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa, o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət, yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük, vergi qoyulmadan tərپənən mülkiyyətini aparmaq, satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərپən-məz mülkə gəldikdə isə onun satılması və haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir”).

Həqiqət göz qabağındadır! Tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığı Ermənistan Respublikasına çevrildi, quzey hissədə Azərbaycan Respublikası torpaqlarının 20 %-ni təşkil edən Qarabağ ərazisi isə 20 ildən çoxdur ki, erməni işğalı altındadır.

Müxtəlif elm sahələrinin, o cümlədən tarix elminin “intibah dövrü” adlandırılan sovetlər dönəmində belə Türkmənçay müqaviləsinin rus dilindəki mətnini Azərbaycan dilinə çevirən tarixçi alimlərimiz həmin mətnin 4-cü və 14-cü maddələrindəki bir sıra mühüm tarixi yer adlarının yazılışında ciddi yanlışlığa və təhrifə yol vermişlər. Əslində müqavilənin rus dilində olan mətnində verilmiş coğrafi yer adlarına, onların bugünkü Azərbaycan ərazisində doğru-düzgün olaraq necə səsləndirilməsinə diqqət yetirilməli idi. O zaman Azərbaycana aid həmin coğrafi yer adlarının təhrif edilərək bu tarixi sənədə daxil edilməsi aydın olardı. Qeyd edilməlidir ki, həm Gülüstan, həm də Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından bu günə kimi müvafiq olaraq 200 və 185 il ötüb keçməsinə baxmayaraq, bu sənədlərdə vətənimizin təhrif edilmiş coğrafi yer adlarına nəinki beynəlxalq miqyasda, hətta Azərbaycan tarixşünaslığında da heç zaman heç kim tərəfindən diqqət yetirilməmişdir. Heç bir reaksiya və təkpi göstərilmədən rus dilində getmiş mətndəki coğrafi yer adları eynilə Azərbaycan dilinə tərcümədə saxlanılmışdır! Bu məsələ tərcüməçilərin deyil, tarixçilərin məsuliyyətinə aid bir məsələdir.

Haşiyə 1: Sovetlər rejiminin dağılması ərəfəsində, Qarabağla bağlı hadisələrin Azərbaycanda çox kəskin olaraq gündəmə gəldiyi, xüsusilə Bakıda “meydan hərəkatı”nın qızışdığı zamanlarda, görkəmli Azərbaycan tarixçisi prof. F.Əliyevin (Allah ona rəhmət eləsin!) “Азербайджан в XVIII веке” adlı məqaləsinə yazılmış tənqidi rəy Elmi Şuranın 05.02.1990 tarixli iclasında səsləndi. Bundan sonra, öz təbirincə desək, “Azərbaycan-Rusiya münasibətləri” adlı ağacı əkməmiş bu alim bildirdi ki, əgər ömür vəfa etsə, o, bu

məsələyə yenidən baxacaq, yeni səpkidə və əsaslarda mövzunu işləyib ortaya qoyacaqdır. Təəssüflər olsun ki, amansız ölüm vəfa etmədi və bu görkəmli alim də vədinə əməl edə bilmədi! Ona görə də sovetlər dönəmində əkilmiş belə ağacların meyvələrinin ətrinə və dadına “aludə” olub “xəstələnən” tarixçi nəslə yetişmişdir. Bu cür “xəstəliyin müalicəsi üçün” isə bəzən bir neçə ömür belə kifayət etmir!(1)

Bu yazıda məqsəd Türkmənçay müqaviləsinin 4 və 14-cü maddələrində qəsdən təhrif edilmiş coğrafi yer adlarının əsilliyini bərpa etmək, doğru-düzgün olanını ortaya qoymaqdır. Elə buna görə də bir daha Türkmənçay müqaviləsinə müraciət etdik.

Rusiya və İran arasında Azərbaycanın bölüşdürülməsini son olaraq təsbit etmiş Türkmənçay müqaviləsinin iki dövlət arasındakı sərhəd xəttini müəyyən edən IV maddəsindəki “Ağrı dağı” adı üzərində dayanaq. Sözü gedən müqavilənin fars dili mətnində “**kiçik Ağrı dağı**” ifadəsi işləndiyi halda, rus dili mətnində “**kiçik Ararat dağı**” ifadəsi getmişdir.

Müqavilənin 4-cü maddəsində diqqət çəkən təhriflərdən biri də fars mətnindəki “Balharud” çayının adıdır (“rud” sözü fars dilindən tərcümədə “çay” mənasını verir). Müqavilənin rus dili mətnindəki 4-cü maddədə qeyd edilir ki, “**...sonra sərhəd xətti Muğan düzü vasitəsilə Bolqarçayadək ... gedir**”.

Zənnimizcə, burada “Balharud” və “Bolqarçay” ifadələri arasındakı bağlılığı da oxucu üçün incələməyə dəyər. Belə ki, müqavilənin fars dili mətnində adı “Balharud” kimi getmiş çay bugünkü İranın Ərdəbil əyalətinin Azərbaycan Respublikası ilə 382 km-lik sərhəd xəttinin 159 km-nə aid hissəsi boyunca axır. Bu çay öz mənbəyini Uca çaydan götürür, Ərdəbil əyalətinin Germi şəhərindən axıb keçərək, bu şəhərin Azərbaycan Respublikası ilə sərhədini təşkil edir, onu Yardımlı və Cəlilabaddan ayırır. Çay Hadıbəyli kəndindən keçərək Azərbaycan Respublikasının Biləsuvar

rayonu nahiyəsində Mahmudçala gölünə tökülür. Azərbaycanda bu çaya “Balharı çayı” deyirlər. 18 yanvar 1829-cu il tarixində İran ilə Rusiya arasındakı sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə Araz kənarında Beyramluda polkovnik Ramqomov tərəfindən imzalanmış Protokolda bu çayın adı Türkmənçay müqaviləsinin fars dili mətnində olduğu kimi “Balharud” şəklində işlənmişdir (2, s.156)

Sözü gedən müqavilənin 4-cü maddəsində daha bir neçə coğrafi məkana aid adların da mənşəyinə aydınlıq gətirilməsi tərəfimizdən zəruri hesab edilir. Rus dili mətnində işlənmiş bu ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümədə də eynilə işlənməkdə və səsləndirilməkdədir. Həmin maddədə “**...Sərhəd Cikoir zirvəsindən, Talişi Ərş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsindək keçir**” cümləsindəki “Cikoir”, “Ərş” və “Qəmərkuh” coğrafi yer adları əslində Azərbaycan dilinə tərcümədə müvafiq olaraq “Cəgir”, “Ərəş” və “Kəmərkuh” kimi işlənməli idi.

Belə ki, müqavilənin rus dili mətnində “Cikoir yüksəkliyi” kimi işlənmiş coğrafi ad fars dili mətnində “Cəgir yüksəkliyi” kimi getmişdir (2, səh.157). Cəgir yüksəkliyi İranın Ərdəbil ostanında Gərmə şəhəri nahiyəsində Qalğanlı ilə Xankəndi şosse yollarının kəsişdiyi yerə yaxındır. Bu coğrafi məntəqə İran-Azərbaycan sərhədində Lerik rayonu ərazisinə yaxın bir yerdədir (2, səh.157).

Fars dilinin yazı qrafikasında “ə” səsini sözün ortasında ifadə edən ayrıca hərf olmadığından və yalnız oxunuşda səsləndiyindən, fars dili mətnindəki “Ərəş” yer adı “Ərş” kimi oxunmuş, sonrakı Azərbaycan və ingilis dilinə olan bütün tərcümələrdə də bu cür getmişdir.

Müqavilənin bugünkü Azərbaycan dilinə tərcüməsi rüs dili mətni əsasında edildiyindən oradakı “Kamarkuy” dağ adı “Qəmərkuh” kimi işlənmişdir. Əslində isə həmin dağın adı “Kəmərkuh”dur (“kuh” fars dilində dağ mənasını verir – *müəllif*). İranın bugünkü mövcud coğrafiya xəritələrində də “Kəmər” dağı kimi

yazılmışdır. Deməli, yuxarıda göstərdiyimiz cümlə Azərbaycan dilinə tərcümədə “**...Sərhəd Cəgir zirvəsindən, Talişi Ərş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Kəmərkuhun zirvəsindək keçir**” kimi oxunmalıdır.

Müqavilənin rus və Azərbaycan dillərindəki tərcümə mətnlərində sözü gedən maddədə işlədilmiş “Züvand”, “Velgic” və “Kloputa” kimi coğrafi yer adlarının da dəqiqləşdirilməsinə ciddi lüzum vardır. Belə ki, göstərilən bu coğrafi məkanların adları fars dilindəki əsl nüsxədə olan adlardan fərqlənir.

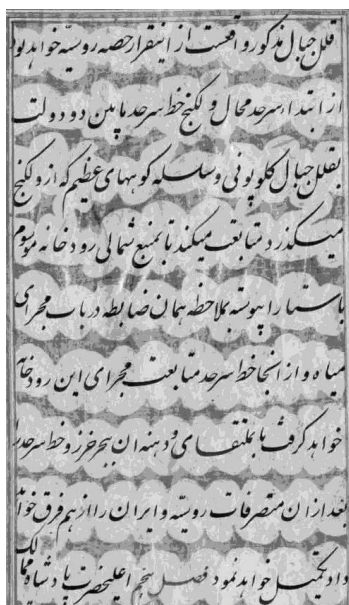
Türkmənçay müqaviləsinin rus dilindəki əsl nüsxəsinin 4-cü maddəsində eyni coğrafi məkanın adını ifadə etmək üçün bir yerdə “Ziland” (Зиланд), sonra isə “Zuvant” (Зувант) işlənmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümədəki mövcud mətnlərdə isə bu ad “Züvand” kimi getmişdir (2, səh.136). Əslində isə bu coğrafi məkanın adı fars dilindəki əsl nüsxədə olduğu kimi, “Zuvand” işlədilməlidir. Belə ki, 1930-cu il avqustun 8-də təşkil olunmuş Lerik rayonu 1938-ci ilədək **Zuvand** adını daşımışdır.

Müqavilənin rus dili nüsxəsində işlədilmiş “Velgic” yer adı da fars dili nüsxəsindəki eyni coğrafi məkanı ifadə edən yerin adından fərqlənir. Belə ki, həmin müqavilənin fars dili mətnində bu coğrafi məkanın adı “Vekonc” kimi getmişdir. Müvafiq araşdırmalar göstərdi ki, həmin coğrafi məkanın adı fars dili mətnində olduğu kimi “Velkonc” şəklində işlənməlidir. Bu gün Türkiyədə də sözü gedən coğrafi məkanın adı “Velkonc” kimi səslənir (4, 1988, say 14, s.144-145).

Müqavilənin rus dili mətnində “Kloputa” dağı kimi qeyd edilmiş coğrafi məkanın adı fars dilindəki əsl nüsxədə “Kəlupunı” kimi getmişdir. Müqaviləni ilk olaraq Azərbaycan dilinə çevirən müəlliflər də dağın adını rus dili mətnində olduğu kimi saxlamışlar (Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin rus mətninin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi üçün bax: 3, 30.05.1990). 18 yanvar

1829-cu il tarixində İran ilə Rusiya arasındakı sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə imzalanmış Protokolu Azərbaycan dilinə çevirmiş mərhum alimimiz Seyidağa Onullahi isə sözü gedən coğrafi məkanın adını “Kələbuti” kimi qeyd etmişdir (2, səh.158). Görünür, fars dilində əsl nüsxə əldə olmadığından, Qacarlar hakimiyyəti illərində (1797-1834-cü illər) işlənən fars dili yazı xəttindəki mətnin oxunuşu müəyyən çətinlik yaratmış və müəllif fars dili qrafikasındakı “p” səsinə verən “پ” (pe) hərfini “b” səsinə verən “ب” (be) hərfi kimi, eləcə də sözün sonundakı “n” səsinə verən “ن” (nun) hərfini də “t” səsinə verən “ت” (te) hərfi kimi oxumuşdur. Fars dili qrafikasındakı nöqtələrin sayı öz işini görmüşdür! Türkmənçay müqavimətinin 4-cü maddəsində iki dövlət sərhədində mühüm ünsürlərdən birini təşkil edən bu dağın adının “Kələpuni” kimi yazılması məqsəduyğundur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün müqavilənin fars və rus dillərində olan əsl nüsxələrinin surəti burada oxucunun diqqətinə təqdim edilir:

было сказано о пространстве между верховьями Одишбазара и Джикаярскими вершинами. Далее пограничная черта, с непрерывным наблюдением вышезложенного правила относительно течения воды, будет следовать от Камаргуйской вершины по хребту гор, разделяющих округ Зиланда и округ Арши, до границы округа Велькиджи. Таким образом округ Зуваат, за исключением части, лежащей на противной стороне от вершин упомянутых гор, присоединится к России. От границы округа Велькиджи, пограничная между обоими Государствами черта, в постоянной соответствии с вышеозначенным правилом течения воды, будет следовать по вершинам Клопуть и по главной цепи гор, пролегающих по округу Велькиджи, до северного источника реки Астари; отсюда по руслу сей реки, до впадения ея в Каспийское море, где и оканчивается пограничная черта, имеющая отделять Российския владения от Персидских.

Türkmənçay müqaviləsinin 14-cü maddəsində də Azərbaycana aid bir neçə coğrafi məkanın adı çəkilmiş (...“**İran hökuməti ... öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir**”...) və onlardan ikisinin – Çara və Cakatu kimi qeyd edilmiş çayların adlarının dəqiqləşdirilməsini lazım bildik.

“Çara” kimi yazılmış çayın adı həm fars dilində olan əsl nüsxədə, həm də İranın bugünkü coğrafi xəritəsində “Çəhriq” kimi getmişdir. Güney Azərbaycanın Salmas şəhəri yaxınlığında Çahrı adlı yaşayış məntəqəsindən axıb keçən Zola çayına yerli xalq “Çahrı” çayı deyir və həmin çayın ortasında bir zamanlar babizm hərəkatının öndəri, “Bəyan” kitabının müəllifi Seyid Əli Məhəmmədin 2 il müddətinə həbsdə saxlanıldığı “Daş Çahrı qalası” da vardır. Ona görə də bundan sonrakı tarixi ədəbiyyatda və tərcümələrdə həmin coğrafi adın “Çahrı” kimi işlənməsi məqsəduyğundur.

Müqavilənin bu maddəsində “Cakatu” kimi qeyd edilmiş çayın adı isə əslində “Cığatı”dır. Bu ad Azərbaycan tarixində baş vermiş məlum hadisələrlə bağlıdır. Monqol-tatarların Azərbaycana yürüşü zamanı Çingiz xanın ikinci oğlu Cığatayın şərəfinə bu çaya onun adı verilmişdir. İranın bugünkü coğrafi xəritələrində çayın adı “Zərrinərud” kimi yazılır, amma Güney Azərbaycanda yerli xalq onu “Cığatı çayı” adlandırır. Cığatı çayı öz mənbəyini Kürdüstan əyalətinin Saqqız və Banə şəhərləri arasındakı “*Qirx Çeşmə*” adlanan yüksəklikdən götürür və 1100 km² ərazidə su hövzəsi

yaratmaqla 300 km uzunluğa malikdir. Bu çay Miyandoab şəhərinin şərqindən keçərək ¹ cənub-qərb hissədən Urmiya gölünə tökülür.

Haşiyə 2: Azərbaycan adlı diyarı və onun xalqını ilk dəfə ikiyə bölən Gülüstan müqaviləsinin 2-ci maddəsinin mətnində də “Həmzəçəmən”, “Ənzəli” yer adları da təhrif edilmiş, rus dilindəki əsl nüsxədə və Azərbaycan dilinə tərcümədə müvafiq olaraq “Həmzəçimən” və “Zinziley” kimi getmişdir. 200 illik bir müddət ərzində müqavilənin mətnindəki çox ciddi təhriflər kimsənin diqqətini çəkməmişdir.

Bu kiçik həcmli yazıda aparılan araşdırmanın nəticəsi olaraq, Türkmənçay müqaviləsində təhrif edilmiş Azərbaycana aid coğrafi yer adlarının düzəlişini aşağıdakı cədvəldəki kimi təqdim etməklə, bundan sonrakı tarixi ədəbiyyatlarda və tərcümələrdə bu düzgün yazılış formalarının işlənməsini məqsəduyğun hesab edirik. Bu adların istənilən formada, hətta kiçik bir tərzdə təhrifi belə, yeni səhvlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Nəticədə isə bundan İran və Rusiya imperiyaları arasında ikiyə bölünmüş Azərbaycan və onun xalqı əziyyət çəkəcəkdir.

¹ İranın coğrafi xəritəsində “Tatau” kimi qeyd edilən, amma yerli xalq arasında “Tətəu” adlandırılan çay da öz mənbəyini Kürdüstanın Saqqız nahiyəsindəki zirvələrdən götürür və Miyandoab şəhərinin qərbindən keçərək cənub-şərq hissədən Urmiya gölünə tökülür. Ona görə də şərqdən Cığatı və qərbdən Tətəu çayları ilə əhatə olunmuş Miyandoab şəhərinin fars dilində mənası “İki çay arası” deməkdir.

No	Müqavilənin rus dili mətnində (əsl nüsxə) ¹	Müqavilənin fars dili mətnində (əsl nüsxə)	Müqavilənin ingilis dili mətnində (tərcümə)	Müqavilənin Azərbaycan dili mətnində (tərcümə)	Düzgün olanı
1	Малый Арарат	آغری کوچک (Ağrı-ye kuçek)	Ararat	Kiçik Ararat	Kiçik Ağrı
2	Джикоир	جگیر (Cəgir)	Cikoir	Cikoir	Cəgir
3	Камаркуй	کمرکوه (Kəmərkuh)	Qamarkuhum	Qəmərkuh	Kəmərkuh
4	Арши	ارش (Ərəş)	Arsh	Ərş	Ərəş
5	Зиланд, Зувант ²	زوند (Zuvənd)	Zuvand	Züvand	Zuvand
6	Велькидж	ولکنج (Velkonc)	Velgic	Velgic	Velkonc
7	Клопуга	کلوپونی (Kəlupuni)	Kloputanin	Klopuga	Kəlupuni
8	Чара	چهریق (Çəhriq)	Chara	Çara	Çahrı
9	Джакату	جغتو (Cəğətu)	Jakatu	Cakatu	Cığatı

Eyni məqsədlə və eyni məzmununda, amma müxtəlif dillərdə tərtib edilən və imzalanan bütün beynəlxalq müqavilələrin mətnində, adətən, “... hər iki nüsxə uyğundur və eyni hüquqi qüvvəyə malikdir...” məzmunlu müvafiq maddə öz yerini tutur. Türkmənçay müqaviləsi də o qəbildəndir. Amma, göründüyü kimi, bu, belə olmamışdır!

¹ Cədvəlin 1-7-ci sırasındakı sözlər Türkmənçay müqaviləsinin 4-cü, 8 və 9-cu sırasındakı sözlər isə 14-cü maddələrində getmişdir.

² Müqavilənin 4-cü maddəsində eyni cümlədə eyni coğrafi yer adını bildiren söz iki müxtəlif variantlarda yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. История Азербайджана: с древнейших времен до XIX века. Краткий очерк (Академия Наук СССР. Азербайджанский филиал. Институт Истории, Баку, издательство Аз. ФАН, 1941.
2. Kərim Şükürov. Türkmənçay-1828: Tarixi xronika (ixtisarla). Bakı, 2006.
3. “Vətən səsi” qəzeti.
4. “Veterinar bilgi” dərgisi.

РЕЗЮМЕ

Туркманчайский договор: неизвестные страницы (искаженные географические названия)

В статье речь идет о неправильном представлении имен азербайджанских географических местностей - названия гор, рек и пр. в сравнении с оригинальными текстами на персидском и на русском языках Туркменчайского договора, который был подписан между Россией и Ираном в 1828 году после войны между этими странами и подтвердил окончательный раздел азербайджанских земель. Автор также ссылается на оригинальную транскрипцию рассматриваемых топонимов. Следует отметить, что эти искажения в значительной степени проникли в историческую литературу Азербайджана и при этом, они опираются в основном на исторические материалы в русском, а не на персидском.

SUMMARY

Turkmanchay treaty: unknown pages (distorted geographical names)

The article focuses on the wrong presentation of Azerbaijani place names compared to the original – the names of mountains, rivers, and others in Persian. But mainly in the Russian text of the Turkmenchay treaty that was signed between Russia and Iran in 1828 after the war between these countries and confirmed the final division of Azerbaijan lands. The author also cites the original transcription of the place names under consideration. It is noted that these distortions largely infiltrated Azerbaijan historical literature due to the fact that it relies mainly on Russian rather than Persian historical materials.

Professor, dr.CAVAD HEYƏT

İranda nasionalizm və arxaizm kultü¹

Nasionalizm millətə və millətçiliyə inanan, bu ideyaları əsas götürən bir ideologiyadır. Millət, aralarında müştərək əlaqələr və bağlantılar olan bir qrup insanlardır. Onlar bilavasitə həmin əlaqə və ilişkilərə bağlıdırlar. Həmin əlaqə və ilişkilərin məcmusuna milli şüur deyilir. Milli əsasları təşkil edən bu bağlar vətən, din və məzhəb, dil, mədəniyyət və milli xüsusiyyətlər, tarix, dövlət və nəhayət, birləşdirmək anlamında istifadə olunan, bir millətin ilişkilərini təşkil edən müştərək maraqlardan və ideyalardan ibarətdir.

Millətlərin formalaşmasında yuxarıda göstərilən ümumi xüsusiyyətlərdən heç olmasa birinin olması zəruridir. Çox hallarda bir neçə amil birlikdə vahid bir milləti formalaşdırır. Milləti formalaşdıran amillərin tərkib hissələri və əhəmiyyəti bütün millətlərdə eyni deyildir. Bəzi ölkələrdə “vətən” millətin əsas şərtlərindən olur. Başqa bağlar da varsa, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir (İsveçrə kimi). Almaniyada isə soy-kök və etnik mənsubiyyət əsas şərtlərdən biridir. Soy və kökü Almaniya kimi olan Avstriyada katolik məzhəbi, Fransa və Çində isə (hazırkı rejimlərdən öncə) dil və mədəniyyət milli istiqalın əsas şərtlərindən olmuşdur. Amerikada isə vətəndaşlıq bütün başqa milli xüsusiyyətlər içərisində ən

¹ Arxaizm Pərəstişkarlığı

mühümdür. O da mühümdür ki, milləti formalaşdıran aparıcı əsasların seçilməsi, cəmiyyətdə digər xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq, daha çox ümumilik xarakteri daşısın. Çünki onların qəbul edilməsi ilə cəmiyyətin milli birliyi yaranır.

“Millət” məfhumunun son elmi təriflərindən biri də belədir ki, millət, bir təməl əsasında birləşən xalq kütlələrindən ibarətdir, başqa sözlə desək, millətçiliyin (nasionalizmin) və ya milli şüurun məhvəri müştərək milli xüsusiyyətlərin və bağlılıqların dərk olunmasına söykənir. Əgər cəmiyyətdə milli bağlılıq hissləri olmazsa, deməli, həmin cəmiyyətdə millət və milli şüur formalaşmamışdır.

Müştərək etnik və ya ümumi milli xüsusiyyətlərə bağlılıq müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: şəhər, əyalət, etnik, milli və ya imperiya səviyyəsində (Yan Riçard).

Etnik mənsubiyyət və kimliyin ən sadə tərfi ondan ibarətdir ki, insan, bir qrup adam və ya bir millət həmin xüsusiyyətlərin məcmusu ilə tanınır. Adətən, bir fərd və ya qrupa daxil olan fərdlər həmin xüsusiyyətləri dərk edir və ona bağlanırlar.

Qrup və ya ictimai xüsusiyyətləri təşkil edən amillər ailə, dil, din, doğulduğu məkan və ya vətən, peşə, yaş, ideologiya, etnik mənsubiyyət, milliyət, tarix və nəhayət, özünüdərk etmə və milli şüurdan ibarətdir. Milli birlik dil, din, adət-ənənə, müştərək tale, şadlıq və arzulara qarant verən siyasi sərhədlərə və dövlətə malikdir. Soy və etnik birlik isə siyasi sərhədə yox, regional sərhədə, ortaq dil və mədəniyyətə malik olur. Onun irq, etnik, dil, din və müştərək adət-ənənə qarantına malik olmaqla dövlətinin olmasına ehtiyacı olmur.

Xalqın öz etnik və milli dəyərlərini mütləqləşdirməsinə isə ifratçı millətçilik və ya qövmiyyətçilik deyilir. Adətən nasionalizm və ya millətçilikdə milli və ya etnik xüsusiyyətlər mütləq dəyərlər şəklində təzahür edir. Həmin dəyərlərin tərəfdarları şovinist bir ic-

maya və başqalarına düşmən kəsilən ifrat millətçilərə çevrilirlər. Hitlerin alman rejimi, Mussolini dövrünün faşist İtaliyası XX əsrin 1-ci yarısında II Dünya müharibəsinin başlanmasına və 20 milyondan çox günahsız insanın ölümünə, saysız-hesabsız dağıntılara səbəb olan ifrat millətçiliyin ən bariz nümunələrindən olmuşdur.

Eynşteynin nəzərinə, nasionalizm bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün qızılca xəstəliyidir.

Nasionalizm yeni məfhumdur və Qərbi Avropadan (Fransa) Orta Şərqi keçmişdir. Bu məfhum Renessans dövründən, xüsusilə Qərbi Avropada sənaye inqilabından sonra meydana çıxdı və XVIII əsrin sonlarında Fransada formalaşdı. XIX əsrin sonlarında isə Orta Şərqi keçərək XX əsrdə bu ərazidə millətlərin meydana gəlməsinə, coğrafi sərhədlərin yaranmasına səbəb oldu.

Avropada milli birlik ideyası və milli dövlətlərin yaranması XV əsrdə ortaya çıxmışdı və “milli dövlət” istilahi XVI əsrdə siyasi lüğətə daxil olmuşdur. XVIII və XIX əsrlərdə milli dövlət yeni məna kəsb etdi, yəni millətin iradəsi və rəyi ilə iş üstə gələn və onun milli iradə və istəklərini təcəssüm etdirən dövlət. Müəlliflərin çoxu Fransa Burjua inqilabını nasionalizmin meydana gəlməsinin başlanğıcı hesab edirlər. Beləliklə, millət dövlətin yeganə qanunçuluq qaynağıdır və eyni zamanda, öz varlığını dövlət yolu ilə bəyan etməyən millət öz hüququndan məhrumdur. XIX əsr, Almaniya və İtaliyanın heyratəmiz nasionalizminin meydana gəlməsinin şahidi olmaqla yanaşı, Avropada Osmanlı imperiyasının uzun sürən süqutunun başlanğıcında həmin növ millətçi cərəyanların zühuruna şahid olmuşdur.

XX əsrdə nasionalizm iki şəkildə zühur etdi və özündə xüsusi formanı birləşdirdi: imperializm və imperiazim əleyhinə mübarizə.

XX əsrin ilk dörd onilliyi, istismarçı böyük imperiyaların yaranması dalğasının və ondan sonrakı iki onillik isə onların real dağılmasının və yox olmasının şahidi olmuşdur.

I Dünya müharibəsi, nasionalizm və imperializmin bir sikkənin iki üzünü olması həqiqətini aşkarladı. Məsələn, Osmanlı imperiyasının əleyhinə yaranmış və ruslar tərəfindən himayə olunan Balkan nasionalizmi azadlığa qovuşan ölkələrdə qalan etnik azlıqlara (türklərə) qarşı çox sürətlə imperializmə çevrildi. Glenn J. Berkeley bu əqidədədir ki, XX əsrin nasionalizm dalğası kamil bir dövr keçmişdir. Bu nasionalizm istibdadın əzici və boğucu rejiminə qarşı olan inqilabi hərəkət adı altında başladı və həmin mübarizədən qalib çıxdıqdan sonra daha əzici istibdad rejimi formasında dasona çatdı (4).

Adətən, nasionalizm birdilli və birmədəniyyətli milli dövlətə söykənir. Nasionalist dövlət millətçilik ideologiyası ilə müşayiət olunan dövlət mədəniyyətini qanuni sayır və onun cəmiyyətə zorla qəbul etdirilməsi yolunda zorakılığa icazə verir (8).

Avropada yarandığı ilk gündən nasionalizm arxaizm pərəstişkarlığı ilə müşayiət olunmuş və son iki yüz ildə Orta Şərqi, o cümlədən İrana keçmişdir. Renessans dövrünün şair və yazıçıları belə hesab edirdilər ki, xristianlıqdan əvvəlki yunanların və romalıların dövrü bəşər həyatı tarixinin ən parlaq mərhələlərindən biri olduğu halda, xristianlıq və kilsə hakimiyyəti dövrü cəhalət və qaranlıq dövrüdür. Buna görə də XIV yüzillikdən sonra xristianlıqdan və yunanların dinlə bağlı olmayan həyatlarından əvvəlki dövrə bir növ qayıdış baş verdi ki, qədim yunan ədəbiyyatının, incəsənətinin və fəlsəfəsinin tədqiqatı, bu əsərlərin redaktəsi və çapı bu qayıdışın təzahürü hesab oluna bilər (2).

Bununla bağlı demək lazımdır ki, Avropada renessansın məqsədi qədim əsərlərə sitayiş və onları təqlid etmək deyildi. Renes-

sans və ondan sonrakı dövrün ziyalıları klassik Yunan və Roma mədəniyyətinin bütün tərəflərinə diqqət yetirməklə yanaşı, ona tənqidi münasibət də bəslədilər. Onlar Yunan rəşonalizmini (ağılcılığını) götürdülər, ona eksperimentalizmi artırdılar və beləliklə, yeni elmləri yaratdılar (2).

İranda konstitusiya hərəkəti (Məşrutə) meydana gələnə kimi iranlılar hökmranlıq edən sultanın rəşiyəti hesab olunurdu və iranlı olmağın şərti elə dövlətin vətəndaşı və müsəlman olmaq idi. İranlıların nasionalizmi və arxaizm yangısı da Qərbi Avropa ilə yaxın əlaqədə, onların ziyalıları və əsərləri ilə təmasda yarandı. İran ziyalıları Qərbin yeni mədəniyyətini, ictimai irəliləyişlərini gördükdə, ona heyran oldular və öz tarixi, ictimai şəraitlərini nəzərə almadan, onun bir çox nailiyyətlərini olduğu kimi qəbul etdilər. Bununla da həmin ziyalılar özlərinin geri qalmaqlarının səbəbini və kökünü araşdırmaq qərarına gəldilər. Onlar öz ölkələrinin tənəzzülə uğramasının başlanğıc nöqtəsini müsəlman ərəblərin həmləsində, həmçinin Sasani imperiyasının süqutunda gördülər. Bu zamandan da keçmişə qayıdışın, eləcə də həmin tarixi dövrün bərpası üçün səylər başlandı (2).

Yeni Qərb dünyasını görüb heyretə gələn və onun təsiri altına düşən İran ziyalısı öz cəmiyyətinin qeyri-sabit vəziyyətini nəzərə alaraq, öz ölkəsinin keçmiş tarixi dövrlərinə qayıdır və istəyir ki, Qərbi təqlid etsin, onlar kimi qədim ədəbiyyatlarını, incəsənətini, fəlsəfəsini və qədim dövrün digər elmlərini bərpa etsin. Ancaq bu sahələrdə keçmişində bir şey tapa bilməyərək, çarəsizlikdən qədim şahənşahların sorağına gedir və şahənşahlıq sistemini, yəni ən geridə qalmış, o cümlədən ən anti-demokratik hökumət sistemi olan imperatorluğu sitayiş obyektinə çevirərək onu ideallaşdırır. Onlar Əhəməni hökmdarı Kuruşu bəşər hüququnu qoruyan qanunların ilk müəllifi kimi qələmə verdikləri halda, hətta 2500 il

keçdikdən sonra özlərinin qeyri-fars həmvətənlərinə münasibətdə həmin Kuruşun bəşər hüququnu təbiiq etmək istəmərlər. Həm də iddia edirlər ki, şahənşah bütün bu torpaqları qan tökülmədən, başqalarının sərhədlərinə təcavüz etmədən tutub və bütün xalqlar şahənşahlıq bayrağı altında könüllü olaraq Əhəmənilər imperiyasında birləşiblər (?).

Arxaizm yangısının dayaqları hesab olunan Əhəməni padşahları (Daryuş, Xəşayar şah...) və Sasanilərin çoxu, tarixdəki digər fətehlər kimi, istibdad simvolu və nümunəsi olmuşlar.

Əhəmənilər imperiya yaratmamışdan əvvəl bədəvi olmuşlar. Onlar imperiya təşkil etdikdən sonra da Şuşda Daryuşun sarayları və Təxti-Cəmşid kimi bu qəbildən olan hər nə tikib yaradıbırsa, hamısı məğlub millətlərin memarları və ustadları vasitəsilə yerinə yetirilib. Şuşda və Təxti-Cəmşiddə tapılan Daryuş kitabələri bu iddialara bariz sübutdur (11).

Sasanilər dövründə cəmiyyətin sosial strukturu sadə xalqın təhsil almasına imkan vermirdi. Savad almaq Zərdüştlər kahinlərinə (möbidlərə), katiblərə (dəbirlərə) və saray əyanlarına məxsus idi, ölkədə küt və əxlaqsız kahinlər tərəfindən təbliğ olunan dini fanatizm hökm sürürdü; ona görə də qısamüddətli döyüşlərdən sonra onlar müsəlman ərəblərə təslim oldular və ya qaçmağı üstün tutdular. Əhəmənilərin İskəndər, Sasanilərin isə müsəlman ərəblər qarşısında məğlubiyətləri İran xalqının dilinin, mədəniyyətinin, dininin və etnik xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb oldu. Necə ola bilər ki, bizim arxaizm tərəfdarlarımız bütün bu dəyişikliklərdən sonra qədim İran, Əhəməni, Sasani şahənşahlığı ilə fəxr edərək həmin dəyişiklikləri bütün xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bugünkü İran xalqının milli dayağı, sütunu və əsası hesab etsinlər. İran xalqının əksəriyyəti, islamdan sonrakı dövrlərdə böyük hissəsi türklərdən, ərəblərdən... ibarət gəlmələr və ya Əhəməni, Əşkani və

Sasani imperatorlarının hakimiyyəti altına düşən, lakin bu torpağın hakim tayfadan olmayan yerli qədim sakinləridir. Bir qrup isə qədim iranlılarla sonradan gələn mühacirlərin qatışıqından yaranıb, məsələn, peyğəmbər övladlarından olan ərəblərlə iranlıların qatışıqından yaranan seyidlər kimi.

Əhəmənilər dövründə fars etnosu (tayfası) bütün İranda, Mesopotamiyada, Kiçik Asiyada, hətta Misirdə və digər yerlərdə hakim idi; yəni bu böyük ərazidəki xalqlar qədim parsaların imperatorluğuna tabe idilər, ondan sonra isə İskəndərə, Selevkiyə, Əşkanilərə və nəhayət, Sasanilərə tabe oldular. Amma imperatorluğun hakimiyyətini qəbul etmək (özü də zorla) soykökü dəyişmək və ya hakim etnosun nümayəndəsi olmaq demək deyildi, xüsusilə də qədimdə hökumətlər tayfa başçılarından, ənənəvi federal sistem şəklində təşkil olunurdu və mərkəzi hakimiyyətin idarəsini təmsil etmək, işlərini həyata keçirmək üçün vilayətlərə şahənşahlığın mərkəzindən satrap, həmçinin bir neçə yüksək rütbəli məmur göndərilirdi.

İranda XIX əsrin ortalarına kimi «millət» ümmət mənasında işlənirdi, yəni islam dininin həqiqi ardıcıllarını millət adlandırdılar. İranın hakimiyyəti altında olan xalqlar «İslam milləti» və padşahın rəiyyəti idilər. Avropa nasionalizmi İrana daxil olduqdan sonra millət sözünün mənası dəyişdi və «nasyon» (nation) mənasında işlənməyə başladı. Avropada nasionalizm xalq kütlələrinin siyasət işlərində iştirak etdiyi milli hökumətin əsasında formalaşır, İranda isə hələlik belə bir hökumət formalaşmamışdır.

İranda nasionalizmin əsas aparıcıları Mirzə Fətəli Axundzadə (Qafqaz türkü), Fətəli şahın kiçik oğlu Cəlaləddin Mirzə Qacar və onlardan sonra Mirzə Ağaxan Kermani (edam edilmiş Bəhai) olmuşlar. Bunların hər üçü anti-islamçı və arxaizm düşgünü olmuş, İran millətçiliyini islamdan əvvəlki maddi və mənəvi mədəniyyətin

(!) üzərində qurmuşlar. Mirzə Ağaxan iranlılığı (iranlı olmağı) Zərdüşt dinindən və ari irqindən (pars) olmaq anlamında (!) başa düşürdü. İranın arxaizm düşgünü olan nasionalistləri milləti yaradan amilləri hazırkı cəmiyyətdə axtarmaq əvəzinə, onu 2500 il bundan öncədə axtarırdılar. Onlar İran cəmiyyətinin müxtəlif din, mədəniyyət, dil və etnik qruplarını görmək istəmirdilər.

Əlbəttə, arxaizm düşgünlüyü ilə yanaşı İranda daha iki milli cərəyanın adını çəkmək olar. Onlardan biri mərhum Ayətulla Mirzayi-Şirazinin rəhbərliyi ilə istismar və tənbəki imtiyazı əleyhinə baş vermiş mübarizə hərəkatı idi. Bu hərəkat cəmiyyətin öz içərisindən qalxdığından və bütün kütləni əhatə etdiyindən uğurla nəticələndi. İkincisi, konstitusiya tələb edənlərin (Məşrutə) inqilabi cərəyanı idi və tənbəki hərəkatını da onun başlanğıcı hesab etmək olar. Məşrutəçilik İranın ziyalılardan, ruhanilərdən, tacirlərdən və b. qəbildən olan əsas təbəqələrinin iştirakı ilə yarandı, onun tələbləri qanunçuluğa əməl edilməsi istəyi ilə başlandı, hədəfi də mütləqiyyətin istibdad rejimini devirmək, milli və demokratik dövlət qurmaq idi. Bu hərəkatda inqilabın aparıcı qüvvələrinin çoxu azərbaycanlılardan ibarət idi və məğlub olmuş Məşrutə hərəkatı təbrizlilərin müqaviməti nəticəsində yenidən qələbə çaldı.

Amma Avropa nasionalizminin şərqsünaslıq elmi, yeni tarixi tapıntılar və etnoqrafiya ilə də sıx əlaqəsi var.

Sənaye inqilabından və Avropada sənaye maşınlarının işə düşməsindən sonra, onların ilk xammal mənbəyinə və geridə qalmış dünya ölkələrinin bazarına olan ehtiyacı Avropada şərqsünaslıq elminin meydana gəlməsinə və əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb oldu (2).

Cənab Denis Raytın Qacarlar hakimiyyətinin sonlarında yazdığı «İngilislər İranda» kitabı ingilislərin İrandakı siyasi məqsədlərini açıqlayan canlı sənədlərdən biridir. Həmçinin Fətəli

şah zamanında İngiltərənin Hindistandakı səfiri və səlahiyyətli dövlət nümayəndəsi olmuş Con Malkolmun yazmış olduğu «İran tarixi» kitabını da İngiltərə dövləti üçün şərqşünaslığın əsasını qoyan bir əsər kimi qəbul etmək olar. Malkolmun qədim İrana münasibətdə mövqeyi müsbət, islama münasibətdə isə mənfidir və islamı ərəblərin əlilə İranın maddi və mənəvi mədəniyyətini məhv edən şölələnən od hesab edir.

Əsərlərindən görüldüyü kimi, anti-islamizm, ariapərəstlik və qədim dövlətlərə sitayiş (arxaizm yanğısı) adı gedən şərqşünasların xüsusiyyətlərindəndir. Renessans dövrünün ziyalı və yazıçılarının çoxunun əsərlərində olan anti-islamçılıq az-çox dərəcədə elə bil ki, şərqşünaslara da keçmişdi, yəni Avropanın anti-islamçı missionerləri öz yerlərini şərqşünaslara verdilər və anti-islamizm islamşünaslıq adı altında davam etməyə başladı (2).

Əlbəttə, şərqşünasların arasında elələri var ki, elmə olan məhəbbətin, maraq hissələrinin xatirinə öz ömürlərini Şərq xalqlarının qədim tarixinin, dillərinin və mədəniyyətinin bərpasına həsr etmişlər. Biz də bu gün öz keçmişimizi və mədəniyyətimizi tanımaqda onlara minnətdarıq.

İran ziyalıları peşəkar şərqşünasların təsiri altına düşdülər və onlardan Cəlaləddin Mirzə Qacar və Mirzə Ağaxan Kermani kimi bəziləri nasionalizm və arxaizmin hədəfləri istiqamətində yazılmış əsərlərdən istifadə edərək İran tarixinə aid «Nameyi-Xosrovan» (Sasani şahlarının məktubu), «Aineyi- Eskəndəri» və ya «Tarixi-bastan» (İskəndərin güzgüsü və ya əski tarix) adlı kitablarını yazdılar.

Nasionalizm və irqçilik ideyalarının formalaşmasında İran ziyalılarına çox böyük təsir göstərmiş fransız yazıçıları Kont de Gobino və Ernest Renanın adlarını çəkmək olar. Həmçinin Volter, Monteskye və Jan Jak Russonun da (XVII və XVIII əsrlər)

ideyaları Axundzadənin və onun ardıcılarının dünyagörüşünün formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir.

Kont de Gobino Fransanın Tehrandakı səfiri idi və Tehrandakı «İranlıların tarixi» kitabını yazdı. O, aria irqinin üstünlüyünü (!) göstərən əsas nəzəriyyəçilərdəndir. Kont de Gobino ağ irqi, onun qolu olan aria irqini digər irqlərdən üstün bilir və mədəniyyətlərin tənəzzülü və məhvinin səbəbini onların aşağı irqlərlə qarışmasında görür.

Amma Almaniyanın dilşünas alimi Maks Müller (1888) deyir ki, «aria» dilçilik terminindən başqa bir şey deyildir. Aria dilində danışan nə orijinal bir əsər, nə də arilərdən bəhs edən orijinal bir qaynaq göstərmək olar.

Avropalılar kolonializm dövründə bütün dünyaya hücumlarını əsaslandırmaq üçün bu sözü («aria» sözünü – C.H.) irqçiliyin ucalıq bayrağı kimi dalğalandırırdılar.

20-ci illərdə, xüsusilə Osmanlı imperiyası parçalandıqdan sonra, ondan ayrılaraq Şərqi Avropada, Orta Şərqdə və Afrikanın şimalında nasionalist təmayüllü bir çox müstəqil dövlətlər yarandı. Osmanlı imperiyasının dağılmasına üç yüz ildən çox çalışmış ingilis müstəmləkəçiləri nasionalizmin gücündən, yəni türkün, ərəbin və kürdün bir-birinə olan düşmənçiliyindən özünün hərbi və iqtisadi mənafeyi üçün istifadə etdi, bu ərəzilər üzərində hakimiyyətini yaratmaq üçün pantürkizm, panərəbizm, paniranizm ideyalarını daha çox gücləndirdi və bu ərəzilərdə süni sərhədlər yaratdı (3).

Müasir alimlərin nəzərinə, aria irqi xəyali bir məfhumdur. Ariyalı və ya hind-avropalı sözü isə mədəni bir məfhumdur və Hindistandan Qərbi Avropaya qədər olan ərəzidə yayılmış oxşar analitik xüsusiyyətlərə malik və kökü Hindistanın sanskrit dilinə gedib çıxan dil qrupuna deyilir. İltisafı dillərin (Ural-Altay dilləri:

türk, monqol, macar, fin və b.) əksinə olaraq bu dillərdə sözlərin kökü fel çəkimi əsnasında dəyişir («rəftən – rəft – mirəvəd» kimi).

Nasionalizmin öndərləri

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Nuxada (Şəki) dünyaya gəlmişdir. Atası Xamnədən, anası isə Şəkiddən idi. Ona görə də anası ərindən ayrıldıqdan sonra Mirzə Fətəli ilə birgə Şəkinin axundu olan öz əmisi Hacı Ələsgərin yanına köçür. Mirzə Fətəli anasının əmisi yanında böyüyür, Axundzadə və ya Axundov familiyasını qəbul edir.

Axundzadə ictimai və siyasi həyatında, hətta təzadlı bir həddə qədər çatan iki müxtəlif çöhrəyə malik olmuşdur. Bir tərəfdən, Azərbaycan türkcəsi ilə ilk dram əsərlərini yazmaqla (1850-1855) özünü islam aləmində Avropa üslubu ilə yazan ilk dramaturq, aydın və başa düşülən tərzdə yazan Azərbaycan türk nəsrinin banisi sayır. Digər tərəfdən, «Kəmalüddövlə məktubları»nda qədim İrani tərənnüm edir və islamı İran xalqlarının geridə qalmasının səbəbi kimi təqdim edir. O, əslən hind farslarından olan İran zərdüştlərinin rəhbəri Manekceyə məktubunda yazır: «Mən özüm görünüşdə türkməm, amma irqim farslardandır».

O, «Kəmalüddövlə məktubları»nda deyir: «Dünyanın əsas inkişaf istiqaməti fars şahlarının əlində idi və fars milləti dünya xalqlarının seçilmişsi idi». Sonra ərəblər haqqında deyir: «İran, heyf sənə! Hanı o şövkət, hanı o qüdrət, hanı o səadət, çılpaq və ayaqyalın ərəblər 1280 ildir ki səni bədbəxt ediblər».

Axundzadədən sonra «Nameyi-Xosrovan» kitabının müəllifi Cəlaləddin Mirzə Qacar da arxaizmpərəst nasionalizmin və təmiz fars dilində yazmağın tərəfdarı idi. O, qədim İran şahlarını peyğəmbərlər sırasında sanır və saxta «Dəsatir kitabı»nı (Zərdüşti

ruhani Mehabadın adına yazılmış qədim dini ehkamlar – C.H.) səmavi bir kitab hesab edir.

İfrat arxaizmpərəst nasionalizmin üçüncü banisi Axundzadənin irsini qəbul etmiş Mirzə Ağaxan Kermandir.

Mirzə Ağaxan iranlılığı Zərdüşt ayinlərində və aria irqində (!) görür və o, Cəlaləddin Mirzədən sonra nasionalist tarix yazarların ilk təşəbbüskarıdır. «Aineyi-İskəndəri» kitabını yazmaqda hədəfi isə İran xalqında millətçilik hissələrini oyatmaq idi. O da iranlıların bütün eyiblərini, çətinliklərini və çatışmazlıqlarını ərəblərdə görür və onları iranlıların siyasi-dini istibdad əsirliyində olmalarının günahkarı bilir (2, səh. 64).

Avropada milli qürur hissələrini qızıqdırmaq məqsədilə tarix yazmaq XVI və XVII əsrlərdə meydana gəldi, amma XIX əsrin sonlarından bu tərəfə nasionalist ruhda tarix yazmaq öz əhəmiyyətini itirdi və onun yerinə reallıqları yazan tarix gəldi. Təəssüf ki, elə həmin vaxtdan da İranda nasionalist ruhlu tarix yazmaq rəvnəq tapdı və tarixi saxtalaşdırmaq yavaş-yavaş həqiqi tarix yazmağın yerini tutdu.

Bu cür tarix yazmağın məqsədi islamla, türklərlə düşmənçilik və islamın 1400 illik bir müddət ərzində yaratdığı tarix və mədəniyyətə nifrət törətməkdir.

Cılxa fars dilində yazmaq, fars dilindən ərəb sözlərini çıxarmaq arxaizmpərəst nasionalizmin digər xüsusiyyətlərindəndir. Dili təmizləmək (təmiz fars dilində yazmaq) şah Abbas zamanı Hindistanda yazılmış saxta «Dəsatir» kitabının təsiri altında idi və həmin kitabın dili, ondakı elmi mülahizələr Hind, Avesta və digər mənbələrin qarışığından ibarət idi. Onun qondarma olması mərhum Məhəmməd Qəzvini və başqaları, həm də Yəzddəki zərdüştilərin «Nasiri əncüməni» tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Qacarların hakimiyyətinin sonlarında «Əncomən-e Ara-ye Naseri» kitabının müəllifi Rzaqulu xan Hidayət və başqaları kimi yazıçıların bəziləri bu kitabın («Dəsətir» kitabının – C.H.) təsiri altında fars dilini təmizləməyə girişdilər. Rza şah zamanında Zəbih Behruz, Ərbab Keyxosrov (zərdüştilərin parlamentdə nümayəndəsi) və Əhməd Kəsrəvi kimilər dil təmizləməyin aparıcıları oldular.

Əslən Təbriz türkü olan (!) Seyid Əhməd Kəsrəvi özü anti-türk mövqeyində durmuşdur. O, dil təmizləməyi ifrat dərəcəyə çatdırdı; o həddə qədər ki, adi adamlar da onun yazılarını çətinliklə başa düşürdülər. Cavanlığında ruhani paltarı geyən Kəsrəvi sonralar peyğəmbərlik iddiasına düşdü və özünün qondarma dinini "Pak-dini" (Təmiz din) adlandırdı. O inanırdı ki, İran türkləri, xüsusən də Azərbaycan türkləri monqolların hakimiyyəti zamanında və sonra türkdilli olmuşlar və ona görə də türk dilini unutmalı, farsdilli olmalıdırlar. O, bütün iranlıların fəxri olan fars ədəbiyyatının düşməni idi və hər dəfə də Hafiz, Sədi və onlar kimilərinin divanlarını yığıb yandırırdı. Kəsrəvi bu əqidədə idi ki, iranlılar işıqlı gələcəyə çatmaq üçün gərək bir dilə və bir dinə (Kəsrəvi əməli-salehliyi) malik olsunlar.

Dili təmizləmə işi «Fars Dil Qurumu»nun (Fərhəngistan) təşkilinə və fars dilini ərəb sözlərindən təmizləmək üçün təcili tədbirlərin görülməsinə zəmin yaratdı. Əsrlər boyu müsəlman iranlıların tanış olduqları və çoxunun yaranmasında özlərinin iştirak etdikləri sözlər tamamilə dildən çıxarıldı və onların yerinə əksəriyyətinin mənası başa düşülməyən, Dil Qurumunun quraşdırdığı qondarma və saxta sözlər qoyuldu. Əlbəttə ki, bu sözlərdən bir qrupu zaman keçdikçə dövlət məmurları və xalq arasında yayıldı. Amma Rza şah hakimiyyətdən getdikdən və Dil Qurumu bağlandıqdan sonra bu cərəyan, demək olar ki, unuduldu.

Xatirimdədir, bir neçə il bundan əvvəl Tehran televiziyasında İsvəçin şərqşünas alimlərindən birinin müsahibəsinə baxırdım. Müsahibəni aparan ondan soruşdu: “Sizin fars dilinin ərəb dili ilə qarışmış korlanmasına və fars dilinin bu qarışıqlıqdan təmizlənməsinə münasibətiniz necədir?” Fars dilində çox təmiz danışan isveçrəli şərqşünas alim bu sualdan əsəbiləşən kimi oldu və dedi: “Siz bunun adını dilin korlanması qoyursunuz?! İngilis dilindəki sözlərin 50%-i latın sözləridir, amma ingilislər bu hadisəni dilin korlanması hesab etmirlər. Mənim fikrimcə, bu fars və ingilis dilinin xüsusiyyətlərindəndir, onların korlanması yox!”

Riçard Fray «Əsr-e zərrin-e fərhəng-e İrani» (İran mədəniyyətinin qızıl dövrü– C.H.) kitabında ərəb dilinin fars şeiri və ədəbiyyatının çiçəklənməsinə göstərdiyi kömək barəsində deyir: «əgər qüdrətli ərəb mədəniyyətinə və ərəb əruzuna yol açmasaydı, fars nəzmi şübhə edirəm ki, belə çiçəklənə bilərdi. Çünki əgər kimsə yeni fars ədəbiyyatını orta fars (Pəhləvi) dili ilə müqayisə etsə, onların fərqi adamda təəccüb doğurar. Pəhləvi dövründən qalmış əsərlərin islamdan sonrakı yeni fars dilinə nisbətə məzmunu o qədər kasıbdır ki, yeni fars dilinin bu cür vüsət tapması və dünyaya yayılması səbəbinin ərəb dili olması faktını istər-istəməz qəbul etmək məcburriyyətində qalırsan» (12).

Əslində cılxa fars dilində yazmaq və onu ərəb sözlərindən təmizləmək, əməli olaraq başqa dil və ləhcələrin fars dilində olan müştərək sözlərini azaltmaq, onlar arasında ixtilafı daha da artırır.

Ona görə də cılxa fars dilində yazanların işi nəinki milli vəhdətə yetişməyə kömək etmirdi, «əksinə İran milli vəhdəti üçün ən zərərli iş və ən təhlükəli zərbə idi» (7).

Məşrutə inqilabından sonra azadlığın əldə edilməsi, ruhanilərin nüfuzunun azalması və nasionalizm ideyalarının genişlənməsi nəticəsində dili təmizləmə işi və arxaizmpərəstlik özü üçün

fəaliyyət meydanı tapdı. Məşrutə inqilabı və məşrutəçilərin məğlubiyyətindən, rus və ingilisin, xüsusilə onların I Dünya müharibəsinin başlanmasından sonrakı müdaxiləsindən, İranın rus, ingilis və Osmanlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsindən, vilayətlərdə əmin-amanlığın pozulmasından, hərə-mərcliyin yaranmasından sonra isə xalq nasionalizmə daha çox üz tutdu, güclü və mərkəzi hökumətin yaranmasına daha çox ehtiyac hiss olundu.

Bu dövrdə «Kave», sonra isə «İranşəhr», «Fərhəngistan» kimi jurnallar ariapərəst və arxaizmpərəst nasionalizmi təbliğ etməklə iranlılarda millətçilik və vətənpərvərlik hisslərini gücləndirdilər.

Seyid Həsən Tağızadənin (Azərbaycan türkü)¹ başçılıq etdiyi «Kave» jurnalı 1916-1924-cü illərdə Berlində almanpərəst iranlı nasionalistlərin köməyi ilə çap olunurdu. Seyid Həsən Tağızadə Almaniya dövlətinin dəvəti ilə rus və ingilislərə qarşı siyasi mübarizə aparmaq üçün Berlinə gəldi və Avropada məskunlaşmış bir qrup iranlıların «Komite-ye melliyun-e İran» adı ilə məşhur olan hərəkatına rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. «Kave» jurnalı müharibə ərzində Almaniyanın xeyrinə təbliğatla məşğul oldu, sonradan isə ədəbi və tarixi bir jurnal kimi fəaliyyət göstərdi. «Şahrux» imzası ilə yazan Camalzadə, Məhəmməd Qəzvini, Əbülhəsən Həkimi, İbrahim Purdavud, Kazımzadə İranşəhr və Rza Tərbiyət kimi yazıçılar həmin jurnalla əməkdaşlıq edirdilər. Beləliklə, o vaxta qədər Axundzadənin və Mirzə Ağaxan Kermaninin kitablarında olan milli və arxaikpərəst ideyalar indi mətbuat vasitəsi ilə təbliğ olunmağa başladı. Onlar Almaniya nasionalizminin təsiri altında iranlılara, mövcud olmayan aria irqini və milli xüsusiyyətlərin göstəricisi olan fars dilini təbliğ edirdilər.

¹ Tağızadənin atası ifrat millətçilərin Aran adlandırdıqları və sakinlərini iranlı saymadıqları Arazın o tayındakı Ordubad əhalisindən idi.

Dr.Ərani kimi mərhum Tağızadənin də orta və qocalıq yaşlarında fikirləri dəyişdi. Mən (özüm – C.H.) onunla 1946-cı ildə İstanbulda tanış oldum. Məşrutə inqilabı zamanı apardığı mübarizəni və göstərdiyi xidmətləri onunla dostluq etmiş atamdan eşitmişdim, ona görə də bir həftə müddətində hər gün bələdçi kimi onunla birlikdə oldum. Sonralar Tağızadəni Tehrandə da ara-sıra görürdüm.

Bir dəfə də atamı Avstriyadakı «Bad Qasteyn» adlanan müalicəvi mədən suyu olan sanatoriyaya apararkən, təsadüfən onu almaniyalı xanımı ilə orada gördüm. Atamın artriti olduğundan piyada gəzə bilmirdi və ona görə də mərhum Tağızadə hər gün səhər hotelə gəlirdi. İki-üç saat atamla söhbət edirdi. Mən də məşhur «Xuz-əl-elmə min əvfah-ir-ricali» (elmi böyük insanların dilindən öyrən!) kəlamına sadıq qalaraq əvvəldən verilmiş icazə əsasında onların yanında oturdum və söhbətlərinə qulaq asırdım. Söhbətlərindən başa düşdüm ki, onun nasionalizm, ariapərəstlik və qərbçilik mövqeləri xeyli dərəcədə dəyişmişdi və bu cür fikirləri cavanlıq dövrünün, həmçinin təcrübəsizliyin məhsulu hesab edirdi.

«İranşəhr» jurnalı Təbriz türkü olan Hüseyin Kazımzadə İranşəhr vasitəsilə 1922-1927-ci illərdə Berlində çap olunurdu və həmin jurnal arxaizmi geniş miqyasda, kütlənin başa düşəcəyi və qəbul edəcəyi bir tərzdə təbliğ edən ən mühüm mərkəzlərdən biri idi. Bu jurnal da o ideyanı müdafiə edirdi ki, guya İranın geriliyi ərəblərin həmləsinin nəticəsidir. «İranşəhr» ifrat nasionalizm, hakimiyyətin təmərküzləşməsinə və milli vəhdətə daha çox söykənərək Rza xan diktaturası üçün açılmış yolu hamarladı. Ümumiyyətlə, «İranşəhr» ərəblərin, islamın və türklərin düşməni idi, Zərdüştdininə sitayiş etməyi və şahpərəstliyi təbliğ edirdi (2).

Məşrutə və ondan sonrakı dövrdə arxaizmi və aria (fars) nasionalizmini təbliğ edən şair və yazıçılardan Məliküşşüəra Bahrının (gürcü mənşəli yeni islamçı), İbrahim Purdavudun, Seyid

Mirzadə Eşqinin, Fərruxi Yəzdinin, Arif Qəzvininin, Zəbih Behruzun, Sadiq Hidayətin, Dr.Mahmud Əfşarın və siyasətçilərdən Məhəmmədəli Foruğinin (yəhudi mənşəli), Süleyman Mirzə İskəndərinin (Qacar türkü), Davərin (Azərbaycan türkü), Teymurtaşın (Xorasan türkü) və nəhayət, cənab Ərdəşir Ceyin (Hindistan farsı) adlarını çəkmək olar.

Bu ziyalılar Rza xanı öz ideya və xəyallarının icraçısı kimi tanıyırdılar. Buna görə də işin başlanğıcında onu müdafiə edir və xeyrinə təbliğat aparırdılar. Lakin sonralar ona müxalif oldular, çünki başa düşdülər ki, Rza şahın iqtidaryönlü nasionalizmi mədəni, siyasi və millətin öz müqəddəratını təyin etmək azadlıqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bunlardan Eşqi, Fərruxi Yəzdi və bu kimilər Rza şahın əlilə qətlə yetirildilər. Zəbih Behruz bu əqidədə idi ki, Sasanilər dövründə iranlıların 7 növ yazı xətti olmuşdur ki, onların da hər biri bir divanın yazılmasında istifadə edilib və Zərdüşt özü yazı xəttinin ixtiraçısı olub. O, fars dilini orijinal, həmçinin maddi və mənəvi mədəniyyətə malik bir xalqın dili hesab edirdi. Ərəb dilini isə qondarma, aria və Afrika dillərinin qarışığı, vəhşi və səhrada yaşayan bir xalqın dili hesab edərək deyirdi: «Ərəbin cahiliyyət dövrünün şeiri iranlı mühacirlərin hakimiyyəti zamanından başlayıb» (5).

Məhəmmədəli Foruği Rza şahın müəllimi və baş naziri, ingilislərin etimad göstərdikləri şəxs, o cümlədən Pəhləvi dövrünün ariaçılıq - farsçılıq siyasətinin banilərindəndir. Onun Rza şahın tacqoyma mərasimindəki məşhur nitqi Pəhləvi rejiminin arxaizmpərəst və şahənşahlıq ideologiyasının fəaliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirdi. O, Rza xanı təmiz qanlı, iranlı irqindən olan bir padşah və Sasani şahlarının taxt-tacının varisi adlandırır, onu İran millətinin dərdinə yanan bir şəxs hesab edirdi.

Pəhləvi şahının anası özünün «Xatirə» (9, səh.87-92) kitabında yazır: «Rza şah, şah olmamışdan əvvəl qatı müsəlman idi və hətta, sinə vuranların (Məhərrəm ayında İmam Hüseyinə matəm mərasimləri nəzərdə tutulur – C.H.) ardınca gedirdi və cavanlıqda bir-iki dəfə də xəncərlə başını yarmışdı. Amma yavaş-yavaş Foruğinin sözləri ona təsir etdi. İş o yerə çatdı ki, tamamilə cənnət və cəhənnəm ideyasını inkar etdi». Sonra deyir: «Rza şaha tarix və savad öyrədən Foruği iranlıların bütün bədbəxtliklərinin səbəbini İran ətrafındakı ərəblərdə görür¹, islama o qədər də inanmadığından deyirdi ki, Allahın göndərdiyi bütün dinlərin anası və təkəllüflüklüğün əsası Zərdüşt ayinləridir; qalan dinlər isə iranlıların qədim dinlərindən təqlid yolu ilə yaranmışdır. Rzanın bu sözlərdən xoşu gəldiyinə görə Foruği də ardıcıl olaraq İranın keçmiş qüdrət və əzəmətindən danışdı. İş o yerə çatdı ki, Rza gecələr yuxuda Əhəməni şahları Kuruş və Daryuşu gördüyünü deyirdi». Sonra əvvəllər özünü dindar bir axund kimi göstərmiş, Rza şaha savadı, yazmağı öyrətmiş şah sarayının xüsusi dəftərxanasının rəisi Hiraddan və həmçinin Rza şahın xüsusi həkimi olmuş bacısının əri Hüseyinqulu İsfəndiyarından söhbət açaraq deyir: «Bunlar Rza şahın fikirlərini dəyişdilər, onu Zərdüştün və qədim İranın vurğunu etdilər. Rza şah İranın keçmişini bərpa etməyi qərara aldı! Ondan sonra göstəriş verdi ki, bütün dövlət binaları, o cümlədən Firdovsi xiyabanındakı Milli Bank kompleksi də Təxti-Cəmşid dövrünün tikinti üslubları nəzərə alınmaqla inşa edilsin. Beləliklə, arxaizm Pəhləvi rejiminin rəsmi siyasətinə çevrildi». Sonra deyir: «Bu sözlər mənim uşaqlarımın ərəblərin din və məzhəbinə nifrət etməsinə səbəb oldu».

¹ Foruğinin ərəbləri tənqid etməyə haqqı var idi, onları iranlıların bədbəxtliklərinin səbəbi bilirdi, çünki babası və nənəsi - hər ikisi Bağdad yəhudilərindən idilər. O bilirdi ki, yəhudi dini İbrahimin dinindən sonra ən qədim təkəllüflüklük dinidir; Əhuraməzda və Əhrimən dualizmini təsdiq edən Zərdüşt dini yəhudi dinindən daha yenidir. Zərdüşçülüyü və ariapərəstliyi Rza şaha hansı səbəbdən təbliğ etməsi də məlum deyil.

Foruği Ankarada səfirlikdə olarkən saraya və Xarici İşlər Nazirliyinə bir məktub yazır, dövləti yazı xəttini dəyişdirməkdən çəkin-dirmək istəyilə deyir: «Təzəlikcə türklər (Türkiyə türkləri nəzərdə tutulur – C.H.) yazı qrafikalarını dəyişdirdilər və latın qrafikasını seçdilər. Ona görə də onların İran türkləri ilə mədəni əlaqələri kəsilməmişdir. Əgər İranda da latın qrafikası qəbul edilərsə, onda yenidən onlar arasında mədəni əlaqələr bərpa olunacaqdır». Onun fikrincə, bu, İran üçün böyük təhlükə hesab olunur. O, sonra deyir: «İranda yəhudilər, ermənilər, aysorilər kimi dini azlıqlar vardır, amma onlar sayca azdırlar və qorxulu deyillər, əksinə İran türkləri, kürdləri və ərəblərinin sayı çox olduğuna görə onlar İran üçün təhlükəli milli azlıqlar hesab olunurlar, xüsusilə İran türkləri hamısından təhlükəlidirlər və dövlət gərək bu mövzunu həmişə diqqət mərkəzində saxlasın».

Cənab Foruği bütün bu elm, bilik və siyasi təcrübəsinə baxmayaraq, İran millətinin 60%-dən çoxunu Rza şahın şahənşahlıq dövləti üçün təhlükə kimi qələmə verir və beləliklə, şahənşahlıq rejiminin qanuniliyini sual altına alır. Çünki əhalisinin 60%-dən çoxunu təhlükəli milli azlıqların təşkil etdiyi bir rejim öz-özünə məşruyyətini və qanuniliyini əldən verəcəkdir.

Amma Rza xanın pərdəarxası müəllimi, Hindistan farslarından olan Ərdəşir Cey Tehrandakı İngiltərə səfirliyinin müşaviri idi və Tehranın siyasi elmlər məktəbində qədim tarixdən dərs verirdi. O, Rza xanın vəzifəyə gəlməsində, onu dövlət çevrilişinə hazırlamaqda və hakimiyyəti ələ keçirməsində əsaslı rol oynamışdır. Ərdəşir Cey Rza xana İranın tarixi, coğrafiyası və siyasi vəziyyətini öyrətdikdən sonra, onu İngiltərənin İrandakı hərbi heyətinin komandiri general Ayron Sayd ilə tanış etdi (6, səh.148).

«İrane-cəvan» cəmiyyətinin və «Ayəndə» jurnalının təsisçisi Doktor Mahmud Əfşar da Rza xan dövründə millətçiliyin və panfarsizmin təbliğatçılarından idi. O, milli vəhdəti İrandakı bütün

etnik vahidlərin farslaşdırılmasında görürdü. Özünü türk mənşəli və Əfşar türk tayfasından hesab etməsinə baxmayaraq, «Ayəndə» jurnalında «Keçmiş, indi və gələcək» başlığı altında çap etdiyi silsilə məqalələrindən birində yazır: «İranın milli birliyinin mənası ondadır ki, fars dili gərək bütün İranda rəsmi dil olsun və hər bir fərd bu dildə danışsın.

Kürd, lor, qaşqay, ərəb, türk, türkmən və başqaları geyim, dil cəhətdən bir-birindən fərqlənməməlidirlər, yoxsa siyasi istiqlal və ərazi bütövlüyü üçün təhlükə daima qalacaqdır».

«İran dövlətinin milli maraqları və milli vəhdəti» adlı başqa bir məqaləsində yazır: «Fars dili gərək tədricən İrandakı xarici dillərin (hədəfi İrandakı qeyri-fars xalqların dilləridir) yerini tutsun». Sonra özü qoyduğu problemin faşist üsulu ilə həlli yollarını da göstərir. Bir nəsil sonra onun ardıcıllarından olan dr.Cavad Şeyxülislami (Azərbaycan türkü) bu barədə belə bir yol göstərir: «Azərbaycan xalqını farsdilli etmək üçün gərək azyaşlı azərbaycanlı uşaqlarını analarından və ailələrindən ayırıb, farsdilli rayonlardakı (şəhristanlardakı) fars ailələrinə versinlər ki, böyüyəndən sonra fars dilində danışsınlar». Məlum deyil ki, bu cür qeyri-insani və əməli olmayan bir işi hansı yolla həyata keçirmək istəyir, yaxud da keçirib, günahsız Azərbaycan analarından onların ciyərparalarını necə ala bilərdilər?!

İrandakı arxaizmpərəst millətçilik cərəyanı əslində fars millətçiliyi və onun ifratçı forması olan, paniranizm adı altında təbliğ olunan ifratçı fars millətçiliyidir. Əhəmənilər, sasanilər və eləcə də İrandakı digər xalqların dillərini aradan çıxarmaqla, fars dilini bərpa etmək ideyasına söykənən arxaizm haqqında deyilənlər, bəlkə də yalnız fars əyalətlərində yaşayan farslara şamil edilə bilər. Çünki Əhəməni şahənşahlığı, əvvəllərdə qeyd olunduğu və adından göründüyü kimi, İran torpağından, eləcə də onunla qonşu ölkələrdən iba-

rət bir Fars (Pars) imperatorluğu olmuş, özlərinin satrap və yüksək rütbəli məmurlarını müxtəlif xalqların məskunlaşdığı əyalətlərə göndərməklə imperatorluğu idarə etmişlər (m.ö. 559-330). Bu şahənşahlıq 229-cu ildən sonra Makedoniyalı İskəndərin əlilə yer üzündən silinmiş və partların İrana gəlməsinə qədər İskəndərin canişinləri (selevkidlər) tərəfindən idarə olunmuşdur. Sonra partlar Orta Asiyadan İrana gəlmiş, Əşkanilər sülaləsini təşkil etmiş və İranda dörd əsrə yaxın (m.ə. 250 – m. 224) hakimiyyətdə olmuşlar. Miladın III əsrindən (224-cü il) başlayaraq Sasani şahənşahlığı onun yerini tutdu və 400 ildən artıq (652-ci ilə kimi) bir müddət ərzində mövcud oldu. Onların paytaxtı Bağdadın yaxınlığındakı Mədaində, yəni indiki İranın xaricində idi. 2500 illik bu müddətdə yunanlar və ərəblər kimi müxtəlif xalqlar Qərbdən, türklər və monqollar isə Orta Asiyadan (Türküstandan) İrana gələrək bu torpaqda hökumət qurdular və vətəndaşlıq hüququ qazandılar. Türklər İranda min ilə yaxın hakim oldular və İranın istiqlalını qorudular. Onlar öz dil və etnik xüsusiyyətlərini qoruduqları halda, iranlı oldular. Bu torpağın yerli xalqları da öz qədim vətənlərində qalaraq az-çox şəkildə gəlmələrlə qarışdılar. Fars-dəri dili də İrana türk padşahları olan Qəznəvilərin və səlcuqların əlilə Əfqanıstanın şimalından, həmçinin Orta Asiyadan (taciklər) gəlmiş, yazı və dövlət dili olmuş, İran ərazisində, eləcə də Kiçik Asiyada (Türkiyə) yayılmışdır.

İtalyan tarixçisi Alessandro Bousani «Farslar» kitabında bununla bağlı yazır: «İranın qərbində Ali-Buyenin şiə hakimləri ərəb ədəbiyyatını yaydıqları halda, İranın şərqində Qəznəvilərin türk sünni hakimləri fars dili və ədəbiyyatını rəvnəqləndirirdilər» (1).

Yuxarıdakı məqamları nəzərə almaqla Əhəmənilərin həmvətənləri olan Fars əyalətindəki fars mənşəli xalqı, müəyyən dərəcədə, onların övladları hesab etmək olar. İranın başqa əyalətlərindəki qədim xalqlar bir müddət Əhəməni imperatorluğuna, onlardan

sonra Selevkidlər, Əşkanilər və nəhayət, Sasanilərə tabe olmuşlar. Ərəblər 400 il osmanlıların İslam imperatorluğu tərkibində olmalarına baxmayaraq, özlərini türk və ya Osmanlı türklərinin ulu babası olan Osman Qazinin övladları hesab etmirlər. Mərhum dr.Əli Şəriətinin sözləri ilə desək, islam bizi islamdan əvvəlki keçmişdən elə kəsib, ayırır ki, bu gün onların, xüsusilə Əhəmənilərin dili, dini və adət-ənənələri bizə tanış deyil. Onlar haqqında öyrəndiklərimizi isə xarici mənbələrdən götürmüşük.

Ona görə də anti-islamçılığı, zərdüştperəstliyi, başqa xalqlarla düşmənçiliyi bizə ərməğan qoymuş, onu milli vəhdətin yerinə müsəlman xalqları arasında qarşıdurma və düşmənçilik vasitəsinə çevirmiş arxaizmi İran millətçiliyinin əsas sütunlarından biri kimi qəbul etmək, onu İranın müsəlman xalqına zorla təbliğ, təhmil etmək bizcə, ağıllı və ədalətli iş deyildir.

Elə buradaca misal kimi Pəhləvi dövrünün millətçi ziyalılarından birinin yazısını şərh edək. Tehran Universitetinin fars dili və ədəbiyyatı müəllimi mərhum dr.Natel Xanləri bir müddət Əsədulla Ələmin başçılıq etdiyi dövlət kabinəsində daxili işlər naziri olmuşdu. O, «Dilçilik və fars dili» kitabının müqəddiməsində belə yazır: «Mənim vətənim bu siyasi sərhədlərlə məhdudlaşmır, fars dilində danışan hər yer mənim vətənimdir!». Yəni İran Azərbaycanı, Kürdüstan və Xuzistan kimi Əfqanıstanın şimalı və Tacikistan torpaqları da onun vətənidir. Dr.Xanlərinin şagirdlərindən çoxu onun ideyalarını az-çox dərəcədə davam etdirirlər. Buradaca belə bir sual qarşıya çıxır ki, əgər türkdillilər, kürddillilər, ərəbdillilər və İran türkmənləri də mərhum doktorun göstərişlərini vətəni sevməyin üsulu kimi qəbul edib, ana dillərinin yayıldığı əraziləri öz vətənləri hesab etsələr, onda bizim ölkəmizin taleyi necə olacaq və müştərək vətənimiz hara hesab olunacaqdır. Yaxud, elə həmin üsulla İrandan kənarında yaşayan ərəblər və türklər İran torpağını öz

vətənlərinin bir parçası hesab etsələr, onda onlarla hansı şəkildə qarşılaşmalıyıq.

Rza şah zamanında rejimin təbliğatçıları paniranist fikir və hissləri şahpərəstlik kimi üzə çıxarırdılar. Nəticədə «Allah–Şah–Vətən» çağırışı dövlətin rəsmi şüarına çevrilərək, İranın milli himni əvəzinə səhər və axşam hər yerdə, hətta kinoteatrlarda səsləndirilən şahənşahlıq himni kimi qəbul edildi. Bizim milliyyətimizin əsaslarını, gərək vətən, islam, islamdan sonra başlayıb bu günə kimi davam edən müştərək tariximiz, birgə yanaşı yaşamaq istəyi, milli bağlılıq və müştərək gələcəyimiz kimi ortaq xüsusiyyətlərimiz təşkil etsin. Əlbəttə, bütün İran milləti gərək rəsmi ortaq fars dilinə malik olsun, amma azad və inkişaf etmiş bir neçə dilli İsveç, Belçika, Kanada və başqa ölkələr kimi İranın başqa xalqlarının (türk, kürd, ərəb, türkmən...) dilləri də bizim Əsas Qanunda (İran İslam Respublikasının Konstitusiyası nəzərdə tutulur – C.H.) nəzərdə tutulduğu kimi məktəblərdə tədris edilməlidir ki, həm milli zülm aradan getsin, həm də savadsızlıq kökündən ləğv edilsin, bununla da xalqlar bir-birinin dillərini daha yaxşı başa düşsünlər.

Milli birliyin əsas sütunlarından biri kimi qəbul edilmiş fars dilinə söykənən arxaizm və nasionalizm cərəyanı, iranlıların əksəriyyətini təşkil edən qeyri-fars xalqlarını olduqları kimi qəbul etmədiyindən, hətta onlarla düşmənçilik (anti-türkizm və anti-ərəbizm) etdiyindən, həmçinin iranlıların 99%-nin dini və mədəniyyəti olan, 1350 ildən çox birliyin əsasını təşkil edən və bizim bütövlüyümüzü təmin edən, bizi vahid millət şəklində formalaşdıran islamla düşmənçilik üzündən, nəhayət, məğlub oldu. İslam inqilabı bütün bu fikirlərə, millətçi, faşizm ruhlu arxaizmpərəst tədbirlərə bir cavab idi və onun əsassız olduğunu sübut etdi.

İşin düzü budur ki, bizim bugünkü mədəniyyətimiz təkə bir xalqın yox, zətən bu torpaqda yaşayan xalqların mədəniyyətinin

məcmusu olan və İran islam mədəniyyəti şəklində formalaşmış bir mədəniyyətdir.

Bunu da deməliyəm ki, fars dili dünyanın ən gözəl, şirin dillərindən biridir və ola bilsin ki, şeir qoşmaq üçün də ən yaxşı dildir. Fars dili əsrlər boyu eşqi, irfanı tərənnüm edib, məhəbbət, dostluq və gözəllik carçısı olub, məhəbbət və irfanın gücü ilə türklərin və türk padşahlarının, monqolların və başqalarının ürəyini fəth edib, türk, hind (babərilər), İran, Osmanlı, Misir (Məmlük) padşahlarının saray dili, eləcə də bu ölkələrin hissiyyətli xalqlarının dili olmuşdur. Sözü qısası, fars dili bizim ürəyimizin dili olmuşdur. Təəssüf ki, Pəhləvilərin hakimiyyəti zamanı fars dilinin zorla təhmili, bu siyasətlə bağlı təhqir və cərimələr, ona olan məhəbbətin yerini tutdu, nəticədə fars dili müəyyən həddə kimi öz şirinliyini itirdi. Təəssüf ki, indi də ifrat millətçilər Pəhləvi dövrünün həmin üsulları ilə fars dilini bizim ürəyimizdən çıxarmaq, zorla boğazımıza soxmaq istəyirlər!

Təəccüblənməyin yeridir ki, nədənsə arxaizm və Aria nasionalizmi banilərinin əksəriyyəti türk, yaxud türk mənşəli, ya da qeyri-farslardırlar. Məsələn, Axundzadə, Cəlaləddin Mirzə Qacar Fətəlişahın kiçik oğlu, Mirzə Məlkəm xan (erməni) və sonrakı nəsildə Seyid Həsən Tağızadə, Hüseyn Kazımzadə İranşəhr Təbrizi, dr.Mahmud Əfşar, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Əbülqasım Azad Marağeyi, Tağı Ərani, Məliküşşüəra Bahar (gürcü mənşəli yeni islamçı), Teymurtaş, Davər Rzazadə Şəfəq, Foruği (yəhudi mənşəli), Mirzə Rza xan Əfşar Berkeşlu, Dr.Cavad Şeyxülislamzadə, Yəhya Zəka və b.

Bu, o haldadır ki, ikinci Pəhləvi şahənşahı Ariyamehr öz kitabında atasından söz açan zaman türk soyundan olan Qacar padşahlarının əksinə olaraq, onu əsl iranlı ailəsindən hesab edir (2, səh.249). Yəni İran türklərindən və ya bəzilərinin sözlərinə görə,

türkdilli iranlılardan olan qacarlar, İran şahının fikrincə, türk soyundan olub, əsl iranlı ailəsindən deyildilər. Ona görə də bizim millətçi şahımız (!) digər ifrat millətçilər kimi İran türklərini, hətta millətçiliyin və paniranizmin banilərini belə iranlı hesab etmir. Çünki o da dr.Xanlari kimi ancaq farsları iranlı bilir və fars olmayanları farsçı olsa da, iranlı hesab etmir. Ancaq onlar dahi şəxsiyyətlər, o cümlədən böyük işlər görmüş, tarixdə özü və İran üçün qızıl səhifələr açmış padşahlar haqqında istisnaya yol verir və onları fars mənşəli iranlı adlandırır, türk olmalarını inkar edirlər. Məsələn, Farabi (Əbu Nəsr ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluq), Söhrəverdi (Şeyx İşraq), Nizami Gəncəvi, Moləvi, Əraqi, Şah İsmayıl, Nadir şah və b. haqqında.

Məqələmin sonunda dediklərimi aşağıdakı kimi xülasə edirəm.

Avropa millətçiliyi (nasionalizmi – C.H.), adətən faşizm və şovinizmlə nəticələnir. Hərçənd Balkan hövzəsi ölkələrində, ərəb dövlətlərində millətçilik Osmanlı imperiyasının dağılmasına və bu ölkələrin istiqlal tapmasına səbəb oldu, amma milli dövlətlər yaradıldıqdan sonra onların özləri milli azlıqlara münasibətdə istibdad və işkəncə üsullarını seçdilər ki, onun da ən yaxşı nümunələrini İraqda kürdlərə, kərkük türklərinə, Yunanıstan və Bolqarıstanda yaşayan türklərə münasibətdə müşahidə etmək olar. Buna görə də Avropa nasionalizmi elə bir sikkədir ki, bir üzü azadlıq və istiqlalıyyət, digər üzü isə faşizm, şovinizm və işkəncədir.

Fransızların belə bir məsələni burada bir daha təkrar edirəm: «Vətəni sevmək özünüküləri sevməkdir, nasionalizm isə başqalarına nifrətdir» (10).

Son olaraq, Allahdan istəyirəm ki, bizim millətin hər bir fərdini həmişəki kimi öz pənahında saxlasın, İran və islamın düşmənlərinin islam ölkələrində ifratçı nasionalizmi təbliğ etməklə öz müstəmləkə mənafələrini təmin etmək üçün əkdikləri və cücərttik-

ləri nifaq toxumunu aramızdan aparsın, onun yerinə bizim aramızda məhəbbət və etibarını möhkəm etsin ki, plüralizmdə birliyi qəbul etməklə, daha yaxşı həyata, həqiqi səadətə yetişək.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alessandro Bousani. The Persians. Elek Books Ltd., London çapı-1971, italiyan dilindən ingilis dilinə tərcüməsi – C.B.Donne.
2. Bəydilli Rza. Bastangərai dər tarix-e moaser-e İran. Nəşr-e Mərkəz, Tehran, 1380.
3. Cəlaipur Həmidrza. Kordestan. Eləl-e tədavom-e bohran-e an pəs əz enqelab-e eslami. Tehran, 1372/1994.
4. Gallen Berkeley. XX əsrin nasionalizmi. Yunis Şükürxahın tərcüməsi. «Səfir» nəşriyyatı, Tehran, 1369/1990.
5. Xamei. Çahar Çehre, s. 211-212.
6. Xaterat-e Ərdəşir Cey (Ərdəşir Ceyin xatirələri), səh. 148
7. İrac Əfşar. Nameha-ye Ləndən, s. 192 (Tağızadə.H.), Rza Bəydillinin sözlərindən.
8. E.Gellner. Nations and Nationalism. Cornell University Press, 1922, London-New York.
9. Pəhləvi kraliçasının xatirələri (Tac-ol-moluk Ayrımlu). «Afərin» çapı, Tehran, 1380, s. 87-92.
10. Patriotisme est l'amour des siens. Nationalisme est la haine des autres.
11. Purpirar Nasir. 12 qərn sokut. Tehran, ilsiz.
12. Riçard Fray. Əsr-e zərrin-e fərhang-e İran. Məsud Rəcəb Niyanın tərcüməsi.

MƏSİAĞA MƏHƏMMƏDİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu

İRANDA AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİNƏ BİR BAXIŞIN TƏNQIDI

Bizdə İrana vəkillik edənlər az deyil. Xüsusən nüvə proqramı ilə bağlı ABŞ-İran münasibətləri kəskinləşəndən, müharibə ehtimalı güclənəndən sonra onların səsi daha aydın eşidilməyə başlayıb. Mən qətiyyənlər Nardaran hacılarını nəzərdə tutmuram. Söhbət illərdən bəri demokratiya və dünyəvilikdən dəm vuran kostyumlu-qalstuklu (bəzən də eynəkli) partiya sədrilərindən, jurnalistlərin tez-tez üz tutduğu ekspertlərdən və politoloqlardan gedir. Hərdən onların çıxışlarına baxanda “Roma papasından daha artıq katolik olmaq” (indiki halda “Qum ayətullahından daha artıq irançı olmaq” da deyə bilərik) ifadəsi yada düşür. Məsələn, bir müddət əvvəl Nəzirməmməd Qaramanlı adlı bir politoloq ölkənin nüfuzlu qəzetlərindən olan “525-ci qəzet”də silsilə yazılarla çıxış edib İrani o ki var təriflədi, nəinki ABŞ-a, hətta 1945-1946-cı illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Milli Hökumətinə və indi Güneydə gedən milli hərəkata qarşı müxtəlif ittihamlar səsləndirdi, heç kəs də ona heç nə demədi.

Amma bu dərdin yarısıdır. Bir də görürsən ki, beləsi hansısa xarici ölkədən durub gəlir və İrana vəkillik etməyi bir yana, hələ bizə ağıl da verir. Buyurun, yaxınlarda ölkənin ən çox baxılan məlumat portallarından birində – “Day.az” saytında Rusiyadakı “Müasir İrani Tədqiq Mərkəzi”nin direktoru Rəcəb Səfərovlə müsahibə verilib. Düzü, mən köhnə iranşünas kimi bu şəxsi əvvəllər də tanıyırdım və çox vaxt sensasiya yaratmağa cəhd etdiyinə görə

onun yazılarının həvəskarı deyildim. Amma bu müsahibənin başlığı məni mətni bütünlüklə oxumağa vadar etdi. Başlıq belədir: “Əgər Azərbaycan İrana qarşı avantürada amerikalılara kömək göstərsə, intiqam planında ilk zərbə obyektinə məhz Azərbaycan Respublikası olacaq. Və bu işdə məhz İran azərbaycanlıları cəfəşanlıq edəcəklər”. Deməli, təkcə başlıqdakı sözləri ilə bu şəxs: a) Azərbaycan Respublikasını, bizim jurnalistlərdən birinə qarşı ittihamda deyildiyi kimi, terrorla hədələyir; b) bizi Güneydəki soydaşlarımızla üz-üzə qoyur.

Müsahibənin mətni isə ayrı həngəmdir. Cənab Səfərov bəyan edir ki, bəli, İslam Respublikasının rəhbərləri Güneydəki milli hərəkatın Qərbin xüsusi xidmətləri və sionist dairələr tərəfindən idarə olunduğunu söyləyərkən tam haqlıdırlar. Sübut: ABŞ Konqresi hələ ötən il İran müxalifətini dəstəkləmək üçün 80 milyon dollar ayırdığını bildirmişdi. Elə burada Səfərovun ya savadsızlıqdan, ya da bizi avam hesab etdiyindən tam başqa məsələləri bir-birinə qarışdırdığını görüb dayanmaq olardı. Amma səbirli olun, görün, bu “mütəxəssis” nə deyir: “Məlumdur ki, etnik azərbaycanlılar İranda farslardan sonra sayca ikinci yeri tuturlar. Bu, böyük bir diasporadır”. Bu yerdə, əlbəttə, növcəvan müxbir müsahibini saxlayıb deməli idi ki, azərbaycanlılar orada diaspora deyil, ora bizim tarixi vətənimizdir. Amma nə deyirsən? Müxbir özü sonrakı sualında güneydəki azərbaycanlıları “icma” (!) adlandırır. Yəni, məsələn, Azərbaycandakı yəhudi icması və ya İrandakı erməni icması kimi.

Cənab Səfərov sözünə belə davam edir: “Mən İranda tez-tez oluram və indiyə qədər mövcud rejimdən narazılığını ifadə edən bir nəfər azərbaycanlıya da rast gəlməmişəm. İranın milli siyasəti kifayət qədər tarazlaşdırılmışdır. İran hakimiyyəti bütün etnik qrupların mənafeyini nəzərə alır”. Əlbəttə, Səfərovun İran səfərlə-

rində hansı dairələrdə olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil və orada onun hansısa narazılıq eşitməsi mümkündür. Həm də “divarın da qulağı var” prinsipinin hakim olduğu şəraitdə. Amma mən azərbaycanlıları bir kənara qoyub soruşuram: Bu Səfərov necə mütəxəssisdir ki, Xuzistanda, Bəlucistanda baş verən və hətta rəsmi mətbuatda belə əksini tapan hadisələrdən xəbərsizdir? Və doğrudanmı xəbərsizdir?!

Qeyd edim ki, belə ağ yalanları söyləməkdə Səfərov tək deyil. Onun həmkarı, Moskvadakı Yaxın Şərq İnstitutunun əməkdaşı A.A.Rozov məqalələrinin birində yazır: “Ölkə əhalisinin təxminən 30%-ni təşkil edən azərbaycanlılar xüsusən sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə geniş muxtariyyət hüququna malikdir. Türkdilli əhalinin yaşadığı əyalətlərdə Azərbaycan məktəbləri və mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir, ana dili sərbəst şəkildə (!) öyrənilir”. Həqiqətdən uzaq olan və mütəxəssis adına yaraşmayan bu sözlərə hər hansı şərh, yaxud cavab vermək mənasız işdir. Şükürlər olsun ki, hələ elmi vicdanını itirməmiş mütəxəssislər qalır. Məsələn, Rozovla bir institutda çalışan S.S.Voronov kimi. Onun “Müasir mərhələdə İranda Azərbaycan məsələsi” adlı məqaləsindən bir hissəyə nəzər salmaq: “Təbii ki, hazırkı prezidentin başçılıq etdiyi kabinet vahid İran millətində milli zəmində ziddiyyətlərin üzə çıxmasında maraqlı deyil – axı bu, M.Əhmədişadın təbliğat “kozır”larından biridir. Lakin gətirilən faktlar (söhbət ötən ilin May qiyamından və ondan sonrakı hadisələrdən gedir – M.M.) göstərir ki, azərbaycanlılarla bağlı vəziyyət partlayış həddindədir (kursiv mənimdir – M.M.) və əslində mərkəzi hakimiyyət tərəfindən idarə oluna bilmir. Belə təəssürat yaranır ki, prezident və onun komandası milli vəhdəti təmin edə biləcək gerçəkdən səmərəli bir konsepsiyaya malik deyil. Ehtimal ki, milli məsələ ilə

bağlı hadisələr inkişaf edə və indiki İran rəhbərliyinə yeni problemlər yarada bilər”.

Belə görünür ki, Səfərov böyründəki həmkarlarının yazılarını da oxumur. Oxusaydı, azərbaycanlıların özünü ilk növbədə iranlı, sonra isə azərbaycanlı sayması barədə “köhnə bayatı”nı səsləndirib qətiyyətlə deməzdi: “Onlarda etnik əlamət əsasında birləşmək hissi yoxdur. Dövlətin maraqlarından söhbət edəndə, İran azərbaycanlılarında etnik şüur ön planda dayanmır”. Soruşan gərək, siz azərbaycanlıların hansı hisslərlə yaşadığını hardan bilirsiniz? Əgər onlarda etnik, daha doğrusu, milli şüur və özünüdərk belə arxa plandadırsa, onda ötən ilin may ayından bəri baş verən hadisələr nəyin təzahürüdür?

Nəhayət, müxbirin ötürməsi ilə cənab Səfərov əsl mətləb üstünə gəlir və ABŞ-ın bölgədəki planlarını açıqlayır: iki Azərbaycan birləşir, Xəzərdən Fars körfəzinə qədər uzanan, təbii ehtiyatlarla zəngin vahid Azərbaycan dövləti yaranır. Bu, Türkiyə ilə yanaşı bölgədə ikinci qüdrətli türk dövləti və beynəlxalq münasibətlərin güclü subyekti olur.

Səfərovu və onun təmsil etdiyi dairələri narahat edən də bu perspektivdir. Amma, qəribəsi budur ki, o, həmin narahatlığı birbaşa deyil, yenə güney azərbaycanlıların adından çatdırır: “Bu ideyaya qarşı birinci elə İran azərbaycanlılarının özü çıxacaq. Mən əminəm ki, onlar azərbaycanlı adlansa belə, yeni dövlətin yaranmasını zəruri saymırlar... Mən əminəm ki, etnik azərbaycanlılar öz dövlətlərinin mənafeyi naminə dağ kimi dayanacaqlar. Onlar İran İslam Respublikasını (fikir verin, İranda da yox, məhz İran İslam Respublikasını – M.M.) xilas etmək üçün canlarından keçəcəklər”. Soruşan olmur ki, bu əminlik hardandır? Bəlkə siz 35 milyon azərbaycanlı arasında rəy sorğusu keçiribsiniz? Axı adını tədqiqatçı qoyan kəs ağzına gələni danışmaz!

Amma yox, Səfərov elə bu səpkidə də davam edir və bizə, yəni Azərbaycan Respublikasına ABŞ-ın avantürasına uymamağı tövsiyə edib bildirir ki, İranın nüvə proqramı yalnız dinc xarakter daşıyır, bütün hay-küy isə, müxbirin təbirincə desək, ABŞ-ın qurduğu şoudur. Yəni, MAQATE, Avropa Briliyi, bir-birinin ardınca qətnamələr qəbul edən BMT kimi ciddi beynəlxalq qurumlar, yumşaq desək, oyun oynayır, yalan danışır, doğrusunu ancaq Səfərov bilir! Belə alimə nə deyəsən?! Yalnız bircə şey: qoy Rəcəb Səfərov (görəsən, o, özünü, ilk növbədə, hansı millətdən hiss edir? – M.M.) başçılıq etdiyi “İranı Tədqiq Mərkəzi”nin adını dəyişib “İranı Təbliğ (və ya tərif) Mərkəzi” qoysun!

P.S. Prinsipcə, Rəcəb Səfərovun nə üçün belə danışdığı aydındır. Aydın olmayan şey “Day.az” saytının belə cəfəng və anti-Azərbaycan fikirlərə səxavətlə yer ayırmasıdır. Allah Mirzə Cəlilə və Mirzə Ələkbər Sabirə rəhmət eləsin! O kişilər “urusbaşlar”ı hamıdan yaxşı tanıyırmış...

İSLAM QƏRİBLİ

*filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu*

MƏHƏMMƏD HADİ YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinin tanınmış siması, xalqın milli şüurunun və azadlıq idealının formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan Məhəmməd Hadi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu mühüm yer tutur. İstər poetik əsərlərində, istər elmi-publisistik məqalələrində, istərsə də tərcümə etdiyi əsərlərdə bu mövzuya dönə-dönə müraciət edən mütəfəkkir sənətkar XX əsrin əvvəllərində İranda, İranın tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələrə qətiyyətlə laqeyd qala bilmir, hadisələrə isti-isti münasibətini bildirirdi.

“Vətəncidə bir dağdari-həsərin əmaqi-ruhundan fəvəran edən atəşin təraneyi-cigərsuzanələrinə nəzirə” qeydi ilə “Təzə həyat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Şərəreysi-ruh” (1, N 61) adlı şeiri M.Hadinin azadlıq və Təbrizdəki Məşrutə hərəkatı barədə yazılanlardan təsirlənərək yazdığı alovlu şeirlərindən biridir.

On bəndi yeddilik, altı bəndi altılıq formasında olan şeirin ilk bəndlərində milləti hüquqsuz vəziyyətə salan, onun qəddini bükən, bütün islam aləmini, xüsusilə, İranı bərbad hala salıb xarabazara döndərən cəhalətdən acı-acı gileyənən şair dördüncü bənddən etibarən müraciət obyektini dəyişir və azadlıq, hürriyyət problemi önə keçir. “Fəğan! Sultani-qəflət verməyir İranə hürriyyət”, - deyən, hürriyyəti gözəl, pak, bakirə bir qıza bənzədən müəllif bildirir ki, halva-halva deməklə ağız şirin olmadığı kimi, xalq istəyir, - deyər İran şahı iranlılara məşrutə - azadlıq verməyəcək.

“M.Hadi azadlığa, sərbəstliyə böyük ümid bəsləyirdi” (8, 249) və dönə-dönə qeyd edirdi ki, insan hüriyyətini özü qazanmalı, əsarət və zülmədən qurtarmaq üçün canından, malından keçməlidir. Əgər bəşər övladı azadlığını qazanmaq üçün canını əsirgəyərse, ölüncə heyvan kimi əziyyət və zəhmət altında yaşamağa məcburdur. “Əsadən, xirqədən, təsbihdən, tiftik əbaldən” bəhs edən İmam Cümə, Şeyx Fəzlullah kimi “əshabi-cəfalari” dinləyən, onların cənnət və cəhənnəm bərədəki səfsəflərinə uyan xalq azadlıq şərbətinin nə dadda olduğunu bilə bilməyəcəkdir.

Bir zamanlar “qucağı məhdi-ərbabi-zəka olan”, bəşəriyyətə Sədi, Firdovsi kimi dühalar bəxş edən İran indi “zölmabad” bir ölkə halına salınmış və məmləkət “cəhli-istibdad altında” inləməkdədir. Səbəb nədir ki, Şeyx Fəzlullah kimi bir şər, fitnə-fəsad yuvasına “İran aşıyan olmuş”dur? Bunun nəticəsidir ki:

**Təməddün dilbəri fərtutə, vəhşət növcəvan olmuş,
Maarif cənnəti solmuş, vərəqrizi-xəzan olmuş,
Xamuşabadi-nisyanda bu bülüllər nihan olmuş,
Zəğənlər, bumlar baği-vətəndə növhəxan olmuş**

(1, N 65).

İranlılara bir zamanlar İranda Nuşirəvan kimi ədalətli bir şahın hökmranlıq etməsini, bu ölkənin əmniyyət və ədalət ölkəsi olmasını xatırladan M.Hadi təəssüflə bildirir ki, bu ölkə “İndi zölm ilə müşairi-bilbənən olmuş”dur. İdarəetmə sistemindəki naqisliklər ölkəni elə vəziyyətə gətirib çıxarıb ki, millətin (M.Hadidə “biçarə ahu” - İ.Q.) qanına susayan minlərlə səyyad - ovçu, çoxlu sayda cəlladlar peyda olub. “Nə fəryad etməyə avazi-istimdadımız”, nə də fəryadımızı dinləyən “bir imdadımız vardır”.

Bəs nə etməli, çıxış yolu nədədir? Çıxış yolunu “Ayıl, ey xabə dalmış, yatma istibdad altında” tezisilə bildirən şair son

olaraq bildirir ki, sürünməklə yaşamaqdansa, kişi kimi ölmək daha şəərəflidir və:

**Ayıl, ey xabə dalmış, ölmə istibdad altında,
Ölürsən öl yenə bir şanlı, ali ad altında!**

(1, N 100).

M.Hadi “Təzə həyat”ın 107-ci nömrəsində “Vətənpərvər” imzası ilə çap etdirdiyi yeddi bəndlik müsəddəsini “Təraneyi-vətənpərvəstanə” adlandırmışdır (2, N 107). İranda Səttarxan və Bağırxanın lideri olduqları Məşrutə inqilabına həsr olunmuş və sonu:

**İlahi! Dövləti-məşrutəni sən payidar eylə,
Müsəvat ilə hüriyyət əsasın üstüvar eylə,
Ədalət təxti üzrə şahi-adil bərqərar eylə,
Vətən xainlərin məxzülü xarü şərmsar eylə,
Necə kim, daima xain işi xüsran olub yeksər,
Cəzadə müstəhəqqi-həfreyi-niran olub yeksər**

(2, N 107), -

bəndi ilə tamamlanan bu əsərində ölkənin zölm və sitəm sayəsində bir viranəyə döndüyünü qeyd edən müəllif bildirir ki, İran azadlıqsevərlər üçün bir zindana çevrildiyindən və əhalinin dolanışığı günbəgün pisləşdiyindən vətən övladı qürbətə üz tutaraq yad məmləkətlərdə sərgərdan olmuş, “Bətən-gülşənsərası bir müğilistan”a dönmüş, vətən bülüllərinin cəh-cəhi nalə və fəryadlarla əvəzlənmişdir.

Qərbin və Şərfin bir çox ölkələri “təcəlligahi-hüriyyət” olmaqla azadlıq ağacının meyvəsini xalqlarına daddırdıqları belə bir zamanda İranda hüriyyətə ikrahla baxılır və iş o yerə çatıb ki, xalqın əhvalına yanib onun hüquqlarını müdafiə etməli olan Mirhaşım və onun kimi din xadimləri Fironun vəziri Haman kimi şahı qızırdırıb xalqı qırdırmağa təhrik edir, şeytan dəğdəğəsinə uyaraq fitnə-fəsad törətməklə məşğul olurlar. Elə bir zaman yetişib ki:

**Vətəndə rəhmdil yox, qatili-səffaklər çoxdur,
Tapılmaz gərçi Gavə, ah, kim Zöhhaklar çoxdur**

(2, N 107).

Bəs nə etməli, bu millətə yaraşmayan vəziyyətdən necə çıxmalı? Çıxış yolunu şair millətin səy və qeyrətində görür və millətə xitabən deyir:

**Oyan, ey milləti-mərhumə, vəqti-səyü qeyrətdir,
Əsarət rəxnələnmiş, səy edin, fürsət qənimətdir,
Edin təmini-istiqlal, madam əldə fürsətdir**

(2, N 107).

M.Hadinin bu çağırışı Məşrutə dövrünün tanınmış şairlərindən olan Hacı Rza Sərrafın “Dur, vəqti-səhərdir” məşhur şeiri ilə yaxından səsləşir.

M.Hadiyə Təbriz hadisələri, Səttarxanın başçılığı ilə təbrizlilərin dünyanı heyran edən qəhrəmanlığı coşqun ilham vermiş və o, xalqın, millətin taleyində əhəmiyyətli rol oynayacaq olayları alqışlamışdır. “İranın hüriyyət qəhrəmanlarına” (3, N 203) şeiri də bu qəbildən olan əsərlərdəndir. Bu əsər türk şairi Hamiq Kamalın bir şeirindən təsirlənərək yazılmış və səkkiz bəndlik müsəddəs formalı şeirin hər bəndinin sonunda N.Kamalın “Arş irəli, arş, bizimdir fələh, Araş, igidlər, vətən imdadınə!” misraları nəqarət kimi təkrar edilmişdir.

Hadinin “Fəcri-zəfərdən gülüyor intibah” misrası ilə başlayan marş təsiri bağışlayan bu şeirini Məşrutə hərəkatının qəhrəmanları haqqında nəğmə də adlandırmaq olar. Şair inqilabi yüksəlişə, azadlıq uğrunda hərəkata öz möhkəm bağlılığını və inamını müdafiə etdiyi bu əsərində ölkədə istibdadın hökmfərma olduğunu göstərməklə yanaşı, “inqilabçıları, hüriyyət qəhrəmanlarını səy etməyə, öz qılıncını işə salmağa, qələbə çalmağa dəvət edir” (9, 144).

Fədailərə vətən səhnəsinin “səhneyi-bidad” halında olmasını, qulaqlara nalə və fəryad səslərinin gəlməsini xatırladan müəllif bildirir ki, vətən torpağı və vətən övladı azadlıq üçün təşnədir və bunu onlara yalnız sizlər verə biləcəksiniz.

Şairə görə, dünyada nə var-dövlət, nə mal-mülk, nə də rəyasət, mənəb əbədi deyil və “dəhrdə ancaq yaşayan addır”. Elə bir ad ki, rəhmətlə anılsın və ləyaqətlə qazanılsın. Ləyaqəti olmayanın aqibəti, aqibəti və imanı olmayanın axirəti olmaz və bunların hər biri şəxsi mənəfə ilə deyil, ictimai münasibətlərlə bağlıdır. Söylənənləri qazanmaq üçün şairin nişan verdiyi yol isə çox doğru olaraq budur:

**Kəsbi-ləyaqət üçün ülvüyyətə-
Olmalı qurban rəhi-hüriyyətə,
Fəthü zəfər bağlıdur qeyrətə,
Qeyrətə, mərdanəliyə, himmətə (3, N 203).**

Qeyd etdik ki, XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən hadisələr bir mütəfəkkir və şair olaraq M.Hadini məşğul edən başlıca məsələlərdən idi ki, müəllifin “Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir” (5, N 51, 53, 54, 57, 59) və “Eydiyanə” əsərləri (6, N 54) məhz bu mövzudadır. Əsərlərdən birinci ən kiçik bəndi beş, ən böyük bəndi on misradan ibarət iyirmi altı bənd və 201 misradan ibarət poema, ikincisi isə altı beytlik şeirdir.

İranda baş verən hadisələri diqqətlə izləyən və baş vermişlərə İran xalqlarının, xüsusilə, İran əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin müqəddərat məsələsi kimi baxan M.Hadi mücahidlərə ünvanladığı əsərində hesab edirdi ki, azadlıq ideyalarını yaymaq və bu ideyaların əməli şəkildə həyata keçirilməsinə çalışmaq mücahidlərin bir nömrəli vəzifəsidir. Şairin qənaətinə görə, artıq İran torpağında hökmfərma olan zülm və istibdadın sonu yaxınlaşmaqdadır. İranın səmalarında hüriyyət

günəşi doğmuş, millətin ürəyində ümid çırağı yanmış və elə bir zaman gəlib çatmışdır ki, göstərdikləri rəşadət və cəsarət sayəsində şahlıq üsuli-idarəsini, monarxiya sistemini çökdürmək ərəfəsində olan inqilabçılarla millətin birliyinə ciddi zərurət yaranmışdır. Xalqı mücahidlərlə bir olmağa, qaraguruhun fitnələrinə uymamağa çağıran şair mücahidlərin tək cə İranda deyil, dünyanın bir sıra yerlərində şöhrət qazandıqlarını, xalqın düşməni olan Məhəmmədli şah rejiminin ürəyinə qorxu saldığını, hökumət qoşunlarına sarsıdıcı zərbələr vurduğunu sevinc və fərəh hissi ilə tərənnüm edir, mücahidləri alqışlayaraq yazır:

**Mücahidlər, sizi alqışlar ərvahı şəhidanın,
Mübarizlər, sizə dair lisanı əhli-viddanın,
Həqiqət etdiniz bala şükuhun mülki-İrannın,
Qulubu lərzədari-xövfdür vidansız ədanın,
Düçari-yəsdür ləşkərkeşi-Şəddadı Tehranın,
Hücumavər bu gün rübəhlərə bir şiri-hürriyyət,
Odur Təbriz elində parlayır şəmşiri-hürriyyət (7, 169).**

Mücahidlərin şah ordusuna hücumunu şirin tülkülərə hücumu kimi xarakterizə edən şair bildirir ki, bu gün İran atəşli bir meydana çox, qan püskürən bir vulkana bənzəyir. İran torpağı qiyamət gününü xatırladır. Hürriyyət tərəfdarları arzularına çatmaq naminə Kəbədə Allah yolunda kəsilən qurbanlar kimi canlarını millət yolunda fəda edir. Millətlə inqilabçıların vəhdəti yarandığından ki, bu birliyi pozmağa İranda bir güc mövcud deyil və M.Hadiyə görə məhz bu birlik sayəsində İranın mütləqiyyət rejimindən qurtulacağı mümkün olacaqdır. Tökülən qanların səmərəsiz qalmayacağına, inqilabi hərəkətin həyatın obyektiv qanunlarından nəşət tapdığına inanan şairin fikrincə, azadixahlara divan tutan Eynüddövlə kimi yırtıcılar tarixin məhkəməsindən qurtula bilməyəcək və törətdikləri cinayətə görə cəzalarını alacaqlar.

Gələcəyin parlaq olduğuna inan şair bildirir ki, İranın bayrağında, gerbində özünə yer alan “Şiri-xurşid” (Şir və Günəş) artıq batmaqda, şahın milləti cana doyuran zülmət səltənəti ömrünü başa vurmaqdadır. Çox keçməz ki, şahlıq əleyhinə mübarizə aparanlar şahı devirəcək, tarixin qaranlıq bir səhifəsində gömüləcək şah lənətlə yad olunacaqdır ki, xalqa rəhbərlik edənlər üçün bundan böyük cəza yoxdur.

Əsərlərində dəfələrlə Məhəmmədli şahı kəskin şəkildə tənqid etməkdən çəkinməyən, “Məhəmmədli şahın qulağına azani-intibah” şeirində onu tarixdə adları zalım hökmdar olub qövmələrinə zülm etdikləri üçün lənətlə yad edilən Dəqyanus və Nəmrudla müqayisə edən:

**Dövri-bidadi-Yezidi dərk qılsaydın əgər,
Ən böyük sərdar olardın Kərbəla davasına.
Eylədin ehraq nazəndə vətən gülzarını,
Çıxdın, ey qəddar, zülmün payeyi-balasına (7, 173), -**

sözləri ilə onun iç üzünü açan şairin bu əsərində də əsas tənqid hədəfi monarxiya ilə yanaşı, monarxiyanın başında duran şahdır. Şair “Məhəmmədli şahın vətənə qanlı divan tutmasından bəhs edərkən göstərir ki, o, azadlıq tərəfdarlarını qətl etmiş, qılıncla başlarını üzmüş, vətən yolunda fəaliyyət göstərənləri məhv etmiş və bununla da qızgın azadlıq duyğularını söndürə bildiyini zənn etmişdir” (10, 151). Şair onu da bildirməyi lazım bilir ki, şah və onun cəlladları nə qədər zülm etsələr də, xalqın azadlıq ruhunu öldürə bilməyəcəklər. Şaha “Tutar bir gün yaxandan, qafil olma, qəhri-Səttarın!”, - misrası ilə xitab edən şair onun zülmə Həccac və Çingizdən də baş olduğunu şaha xatırladır və bildirir ki, sənin məhvini labüd edən millətdən çox öz əməllərindir.

Şair Məhəmmədli şaha xatırladır ki, məzara gömdürdüyün adamlar bir zaman kəfənə bürünərək yenidən ayağa qalxacaq və o

zaman dəhşətli bir intiqama məruz qalacaqsan. Hürriyyət qılıncı qınından çıxdığından onu təzədən qınına qaytarmaq mümkün olmayacaq. Şair şaha məsləhət görür ki, tarixdən və qonşu Türkiyədə baş verənlərdən ibrət götürsün. Dərk etsin ki, “Çox insanlar nuru söndürdüm derkən özü söndü”. Məhəmmədəli şahı zülümdən ləzzət alan, millət, dövlət və vətən sevgisindən xəbərsiz ismətsiz və qeyrətsiz, azadlığın ruhunu anlamayan bir zat kimi xarakterizə edən şair qətiyyətlə bildirir ki, o, daha İrani qan dəryasına döndərə bilməyəcək, çünki:

Hücumavər bu gün rubəhlərə şirani-hürriyyət (7, 174).

“Eydiyanə” şeirini də müəllif İran inqilabında şəhadətə yetmiş mücahidlərin ruhuna ithaf etmişdir. “Gəl, ey bahari-təcəddüd, güzər qıl İranə” misrası ilə başlanan əsərdə şair bahara xitabən bildirir ki, sən İran torpağında lələlərin açılmasına yardımçı olmağına hacət yoxdur, çünki “Şükufələr bitirir qanları şəhidanın”. Şairin fikrincə, İran torpağında baharın yağış yağdırmasına belə ehtiyac yoxdur, çünki “Yetimlər gözü bu gülşənə tökür xunab”. Bahara xitabən yazılmış şeirin son üç bəndində oxuyuruq:

**Get özgə bağlara ağla, sən ey səhabi-bahar,
Burda şivən üçün dul qalan qadınlar var.
Bu yerdə bərqini parlatma, ey səhabi-səma,
Bu yerdə parlayır atəşli vaveyla.
Əbəs-əbəs bu cahanlarda nərə vurma, səma,
Mücahidani həqiqət onu edirlər əda (7, 168).**

Poeziyasında olduğu kimi, publisistikasında da M.Hadi İran və Cənubi Azərbaycan məsələsinə geniş yer ayırırdı. “Hüluli-Ramazan, yaxud matəmli bir bayram” məqaləsi də mütəfəkkir sənətkarın bu sıradan olan əsərlərindəndir (4, N 213). Məqalənin başlanğıcında müəllif qeyd edir ki, islam aləminin göylərində bir-

birinin ardınca iki nurlu, işıqlı ay doğdu ki, bunlardan biri hürriyyət hilalı, digəri isə ayların ən müqəddəsi və ən xeyirlisi olan Ramazan – orucluq ayıdır və “indi bütün islam tayfası bayramı qucağa almış bir Ramazan içində yaşayır” (4, N 213). Ramazan – məqalənin sərlövhəsində “yaxud matəmli br bayram” adlandırılan orucluq barədə deyilənlər yalnız bunlardır və müəllifin məqsədi Ramazan ayı və orucluq bayramının mahiyyəti barədə mülahizə yürütmək deyil, adın verdiyi imkanlardan istifadə edərək bəşər və insan taleyi barədə düşüncələrini oxucularla bölüşməkdir.

M.Hadi göstərir ki, məntiqə əks olaraq bizdə – Şərqi aləmində vəziyyət təzadlıdır, belə ki, hürriyyət günəşinin doğmasından və Ramazan ayının gəlişindən qəlbimiz fərəhlik ikən, “gülən gözlərimizi ağladan, dağdari-hüzn və ələm edən bir faciə” ilə üz-üzəyik.

Üz-üzə durduğumuz və unutmaya haqqımız olmayan “o faciəyi-cığərsuz nədir, bilirmisniz?”,- sualına M.Hadinin verdiyi cavab qısa və konkretir: – Səhneyi-faciənüməyi-İran.

Sualın qoyuluşu və verilən cavabdan anlaşılır ki, məqalədə güdülməli digər və ən vacib məqsəd İran və oradakı Məşrutə qəhrəmanlarına göstərilən münasibətdir. Məqalədən oxuyuruq: “O qanlı səhnə nədir? Diqqətlə baxın, ağlayın! Yalnız ağlamaq, sızlamaqla deyil, onlar şayani-mərhəmətdir. Müavinətə şitaban olunuz. Möhtaci-müavinət olan kimdir və kimlərdir? Ələmdarani-Məşrutə və qəhrəmani-hürriyyətlərdir. O dilavərlər o Kəbeyi-həqiqət qurbanlarının sipəhdarlarıdır. Yada salaq o qurbanları, o fədakarları ki, asayışı-millət və səadəti-vətən uğrunda öz rahatlığını, öz səadət-lərini fəda etdilər” (4, N 213).

Məşrutə qəhrəmanlarına alqış və bu qəhrəmanların zəhmətini layiqincə qiymətləndirməyənlərə töhmət dolu sözlərdən sonra M.Hadi Fransanın böyük mütəfəkkir yazıçısı Viktor Hüqonun aşağıdakı çox gözəl kəlamını xatırladır və bu kəlamdan nəticə

çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxır: “Bir əlində beş para, o biri əlində də daş vardır zənn ediniz! Pulu ədalət və hüriyyət yolunda nəf edilənlərə bəxş edin, daşı da zülmkarın başına vurun!”.

M.Hadi İranın ictimai-siyasi vəziyyətini, əhali arasında kimlərin daha yaxşı eşidildiyini doğru, dürüst bildiyindən yazır: “Ərbabi-həqiqət və mərifətə məlumdur ki, bu dövrü-mənhuseyi-cəhalətdə min ədib və mühərririn kəlamından firqeyi-məzlumeyi-cəhl arasında “bir alimin” (M.Hadi din alimlərini nəzərdə tuturdu – İ.Q) nüfuzu artıqdır” (4, N 213).

İnqilab və tərəqqi əsri olan XX əsrin əvvəllərində maarif, mədəniyyət, elm və sənayenin inkişafı cəhətdən Qərb ölkələri ilə müqayisədə geridə qalmış ölkələrdən biri olan İranda ruhanilərin böyük nüfuz sahibi olduğunu bilən M.Hadi onlara müraciət edərək yazır: “Biz islamiyyət və insaniyyət naminə qəyyur və fəzilətpərvər üləmədən rica edirik ki, bu zamanda minbərləri zamana yaraşan bir vəziyyətə, özlərini əsrə uya biləcək şəkil və surətə salsınlar. Matəmgahi-fəlakət olan İrani görə-görə, bilə-bilə, anlaya-anlaya, müctəhidini-giramın fitvalarını oxuya-oxuya Yusif və Züleyxa üçün toyxana açmasınlar. Məhəmmədəli şah kimi Fironu, Şeyx Fəzlullah və Ənəsi məsəllü Hamanları, Səttərşan kimi Musa məşvərətini qoyub Misrin fironlarından, Musalarından vəz etməsinlər. Tufani-İrani müşahidə edə-edə Nuhi-Nəbinin tufanından əl götürsünlər. İran təştində kəsilən Məlikül-Mütəkəllimlərini, o həzrət Yəhyalarını unudub hekayəti-Dəğyənusdan dəm vurmasınlar” (4, N 213).

Böyük mütəfəkkirin yazdıqları çox keçmədi ki, bir həqiqət olaraq tarix səhnəsində öz təsdiqini tapdı. Din xadimləri şahla sazişə girərək İran xalqını öz şəxsi mənafeyinə qurban verdilər. Yene də yarı tarixi, yarı əfsanə olan dini mövzulu hədislərin nağil edilməsi ilə avam kütlələrin başının altına yastıq qoyuldu. Millət,

vətən yolunda canını fəda etməyi şərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan Məlikül Mütəkəllimin kimi mücahidlərdən ibrət götürülmədi. Səttərşan – Məşrutə hərəkatının şəxsiz lideri isə şahın məkrli niyyətlərindən baş açmadı, aldadılaraq Tehrana aparıldı və xaincəsinə məhv edildi.

Nəticə etibarını ilə qeyd edə bilərik ki, zəmanəsində baş vermiş cəhanşumul hadisələrə laqeyd qala bilməyən M.Hadi Cənubi Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrə də isti-isti münasibət bildirmiş, Azərbaycan xalqının haqq səsinə boğmaq istəyən şahlıq rejimini ifşa etməkdən, düşüncələrini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinməmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.Hadi. Şərəfeyi-ruh. “Təzə həyat” qəzeti, 17, 23 mart, 5 may 1908-ci il, No 61, 65, 100.
2. M.Hadi. Təraneyi-vətənpərəstanə. “Təzə həyat” qəzeti, 17 may 1908-ci il, No 107.
3. M.Hadi. İranın hüriyyət qəhrəmanlarına. “Təzə həyat” qəzeti, 4 sentyabr 1908-ci il, N 203.
4. M.Hadi. Hüluli-Ramazan, yaxud matəmli bir bayram. “Təzə həyat” qəzeti, 16 sentyabr 1908-ci il, N 213.
5. M.Hadi. Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir. “İttifaq” qəzeti, 4, 6, 8, 16, 23 mart 1909-cu il, N 51, 53, 54, 57, 59.
6. M.Hadi. Eydiyanə. 8 mart 1909-cu il, “İttifaq” qəzeti, N 54.
7. M.Hadi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1979.
8. A.Şaiq. Xatirələrim. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1973.
9. M. Cəfər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1974.
10. M.Ağamirov. M.Hadinin fəlsəfəsi. Bakı, Azərnəşr, 1987.
11. İ.Qəribli. Məhəmməd Hadi və mətbuat. “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.

Резюме

Статья посвящена работам Мохаммеда Хади, известного представителя азербайджанской литературы XX в., посвященной событиям, развернувшимся в Южном Азербайджане, в начале прошлого века. Отмечается, что М. Хади, как поэт и публицист, не оставался в неведении на этих событиях. Поэт, как в своих стихах, так и в статьях, повысил голос в поддержку за правое дело азербайджанского народа и, не колеблясь, открыто выражал свои мысли о шахском режиме.

Summary

The article focuses on the works by Hadi, well known representative of the XX century literature of Azerbaijan, dedicated to the events unfolded in the South Azerbaijan at the beginning of the last century. It is mentioned that M. Hadi, as poet and publicist, did not remain ignorant to those events. The poet, both in his poems and articles, raised his voice in support of the righteous cause of the nation of Azerbaijan and did not hesitate openly express his thoughts about the Shah regime.

VÜQAR ƏHMƏD

*filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu*

S.C.PIŞƏVƏRİNİN ƏDƏBİ- BƏDİİ YARADICILIĞINA BİR BAXIŞ

S.C.Pişəvərinin adı vəfatından sonrakı illərdə müəyyən dərəcədə kölgədə qalmışdır. Doğrudur, İ.V.Stalinin ölümü və M.C.Bağirovun məhkəmə prosesindən sonra Seyid Cəfər Pişəvərinin ədəbi-bədii, publisistik irsi, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə yazılar mətbuatda görünməyə başlayır. Bu sahədə ilk sistemli iş filologiya elmləri doktoru, prof. Həmid Məmmədşadəyə məxsusdur. Müəllif 1955-ci ildə müdafiə etdiyi “İnqilabçı, jurnalist, yazıçı Pişəvəri” adlı namizədlik dissertasiyasında S.C.Pişəvərini bir inqilabçı, bir jurnalist və yazıçı kimi tədqiq etmişdir. H.Məmmədşadə görkəmli şəxsiyyətin bioqrafiyası ilə bağlı ilkin olaraq məlumat vermiş, daha çox onun publisistik yazılarını araşdırmış, “Zindan xatirələri dəftərindən” adlı povestini təhlilə cəlb etmişdir. Əlbəttə, H.Məmmədşadənin bu sahədəki xidmətlərinə kölgə salmaq niyyətində olmadan obyektivlik naminə deməliyik ki, müəllif Pişəvərinin Müsavat hakimiyyətinə tənqidi münasibətlərini bir qədər “dərinləşdirilmiş” şəkildə vermişdir ki, bu da şübhəsiz dövrün siyasi ab-havası ilə bağlı olmuşdur. Bu ideoloji təhlil qüsurlarına baxmayaraq, həmin əsər S.C.Pişəvərinin həyatı və şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında yazılmış ilk tədqiqat kimi dəyərlidir. Sonrakı illərdə S.C.Pişəvərinin anadan olmasının 90, 100 illiyi münasibətilə Azərbaycan Demokratik Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti mövzusunda araşdırmalar aparılmış, qəzet və jurnallar vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Bu baxımdan, M.İbrahimov, C.X.Hacıyev, Ə.Əminzadə, T.Musəvi, H.Ciddi, M.Çeşməzər və başqalarının

qələm məhsulları təqdirəlayiqdir (8, 1947, № 4, s.77-105; 5; 4, s.5-26). 1984-cü ildə “Azərənşr” Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin banisi və rəhbəri S.C.Pişəvərinin “Seçilmiş əsərləri”ni (1) çapdan buraxdı. Təxminən 24 çap vərəqi həcmində olan əsərin əvvəlində “Redaktordan” başlıqlı hissədə S.C.Pişəvəri “Görkəmli siyasi və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də gözəl alim, qüdrətli publisist, istedadlı yazıçı” (1, s.4) kimi təqdim olunmuşdur. Burada əsas yer Pişəvərinin İranda və Azərbaycandakı inqilabi fəaliyyətinin təhlil və təsvirinə verilsə də, Mir Cəfər Cavadzadənin ictimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan publisistik və ədəbi yaradıcılığı sahəsinə də toxunulmuşdur. Lakin burada da onun ədəbi-bədii yaradıcılığı, tərcümələri, publisistikası, ümumiyyətlə, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri geniş işıqlandırılmamışdır. “Azərbaycan klassik irsi” seriyasından “Elm” nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış 4 cildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiya”sında (6) Güney Azərbaycan şair və yazıçılarından, o cümlədən S.C.Pişəvərinin şeirləri, hekayələri və s. nəşr olunmuşdur (6, III cild, s.324-377).

Son illərdə filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd “M.C.Pişəvərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və eyni adlı monoqrafiya (1998) çap etdirmişdir. Adından da göründüyü kimi ilk dəfə fundamental şəkildə Pişəvərinin siyasi, tarixi fəaliyyəti və ədəbi-bədii yaradıcılığı tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Daha sonra bu tədqiqat işi “Jizn projıtaya v borbe” (2002) adı altında rusdilli oxuculara təqdim olunmuşdur.

Bu yaxınlarda çap olunan cənubşunas alim, tarix elmləri namizədi Əkrəm Rəhimlinin (Bije) “Mübarizə burulğanlarında keçən ömür: S.C.Pişəvəri” (2009) adlı monoqrafiyasında Pişəvərinin tarixi və siyasi fəaliyyəti geniş şəkildə öz əksini tapıb.

Seyid Cəfər Seyid Cavad oğlu Cavadzadə Xalxali (Seyid Cəfər Pişəvəri) 1892-ci ildə Güney Azərbaycanın Xalxal mahalındakı

Zeyvə obasında anadan olmuşdur. Yoxsul ruhani atasından oxuyub yazmağı öyrənmiş, kənddə ilkin təhsil almışdır. Zeyvədə ağaların özbaşınalığı, feodalların zülmü Seyid Cavadın da ailəsindən yan ötüşmürdü. Kəndlilərin məşəqqətli həyatı hələ uşaqlıq çağlarından Pişəvərinin xatirində dərin iz buraxmış, onu düşündürmüşdür. Bu acı uşaqlıq xatirələri sonralar Cavadzadə yaradıcılığında özünün bədii əksini tapmışdır. Belə ki, görkəmli ictimai xadim, böyük ədib uşaq vaxtlarında müşahidə etdiyi hadisələri – soyuq qış günlərində kəndlilərin bir parça çörək dalınca şəhərlərə getmələrini,ərbabların və xanların zülmü nəticəsində onların tərki-vətən olmalarını, bir çox həmvətənlərinin Bakı mədənlərinə pənah aparmalarını və faciəli, acınacaqlı həyat səhnələrini sonralar əsərlərində tez-tez yad etmişdir.

1905-ci ildə Cavadzadələr ailəsi Bakıya köçməyə məcbur olur. Onda Seyid Cəfər Cavadzadənin 13 yaşı vardı. Bakının Bülbülə kəndində məskunlaşan Seyid Cavad oğlunun təhsilinə xüsusi diqqət vermişdir. Bakıda “İttihad” məktəbinə daxil olan Seyid Cəfər 1913-cü ildə təhsilini başa vurub, 21 yaşında ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

O dövrün başlıca maarifçilik şuarlarından biri dünyəvi təhsil verən məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Bunu Azərbaycan xalqının maariflənməsi kimi tarixi zərurət tələb edirdi. Uşaqlıq və gənclik illərini geniş bilik və mükəmməl savada malik olmaq naminə sərf etmiş Seyid Cəfər N.Nərimanovun “Məktəb, məktəb! Bizi ancaq o, xilas edər!” - fikrini, ideyasını bir növ həyata keçirmək niyyətilə 1913-cü ildə indi şəhərə çevrilmiş Xırdalan kəndində məktəb təşkil etmişdir. S.M.Qənizadə, H.Mahmudov, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov kimi xalqın balalarına dünyəvi təhsil, özü də ana dilində təhsil vermək istəyən sələfləri tək S.C.Pişəvəri də uşaqlara “təhsil etməyə” böyük həvəsi olduğunu qeyd edirdi: “Məktəbi bitirdikdən sonra müəllim oldum. Təhsil etməyə,

kitab oxumağa olan böyük həvəsim sayəsində iyirmi yaşa çatanadək bütün boş vaxtlarımı kitabxanalarda keçirərdim. Tarix, ədəbiyyat və fəlsəfə sahələrinə aid kitablara daha çox meyl göstərərdim. Belə bir mövqedə Birinci Dünya müharibəsi və onun ardınca böyük Rusiya inqilabı baş verdi” (13, 8 dekabr 1943). Birinci dünya müharibəsi illərinin hadisələri, daha sonra 1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabi hərəkət “vətənin və millətinin nicat və səadətinin Rusiya inqilabçılarının istədikləri quruluşun əldə edilməsinə bağlı” (14, 26 aprel 1917) olduğunu söyləyən Seyid Cəfəri yerindən tərpədən siyasəti mübarizə meydanına atır (1, s.6).

Özünün inqilabi mübarizə meydanına daxil olmasının səbəbini Pişəvəri “azadlıq uğrunda mübarizə işinə böyük rəğbəti” olması ilə şərh edir. Mənsub olduğu milləti haqqında düşüncələri “Mir Cəfər Seyid Cavadzadə” imzası ilə dərc olunmuş məlumatın müəllifini sistemli, şüurlu və ardıcıl mübarizə meydanına çəkirdi. Az sonra 1918-ci ilin yanvarında Seyid Cəfər Pişəvəri artıq İran Demokrat Partiyası Bakı təşkilatının “Azərbaycan coze layənfəkke İran” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır. “Bu dövrdə ən çox fəaliyyət göstərən mühərrirlərdən” (7, s.26) biri kimi səciyyələndirilən S.C.Pişəvəri qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq qələm məhsullarında İran mütərəqqi ictimai qüvvələrinin fəaliyyətindən, Rusiyada yaradılan fəhləkəndli hökumətindən, Avropa müstəmləkəçilərinin, xüsusən İngiltərə hökumətinin həyata keçirdiyi cinayət faktlarından söhbət açır, fikir və mülahizələrini əsaslandırmağa çalışırdı (9, 28 yanvar – 6 fevral, № 1-2). Hələlik mətbuat aləmində ilkin addımlarını atan mühərririn yazılarında diqqəti cəlb edən başlıca tərəflər aşağıdakılar idi:

1. Müəllif İranda yaşayan xalqların düşükləri ağır vəziyyətin ictimai-siyasi səbəb və amillərini aydın görür, yanılmadan göstərir, həqiqəti söyləyirdi.

2. Pişəvəri “vaxtın çatdığı, yatmaq zamanı deyil, iş görmək lazım olduğu” (10, 1919, № 5) fikrini qətiyyətlə irəli sürür, irtica

və imperializm, müstəmləkəçilik və despotizm əleyhinə mübarizədə İran xalqlarının ittihad və ittifaqının təmin olunmasını başlıca şərt hesab edirdi (9, 28 yanvar – 6 fevral, № 1-2).

1919-cu ilin ortalarında Məhəmməd Fətullazadə, Yusif Yəqub və Bəhram Ağazadənin zəmanəti ilə İran Ədalət Partiyasının Bakı təşkilatı sıralarına daxil olan Pişəvəri, eyni zamanda, tərəqqipərvər iranlıların açdıqları “İttihad” mədrəsəsində müəllimlik edir, partiyanın tapşırıqlarını yerinə yetirir, üstəlik “Hümmət” sosial-demokrat qrupu ilə əlaqə saxlayırdı. Onun N.Nərimanovla əməkdaşlıq etməsi ictimai şüurunun genişlənməsinə güclü təsir göstərirdi (1, s.6-7).

Pişəvəri bioqrafiyası ilə tanışlıq göstərir ki, o, qəlbini və ağılını hökmü ilə mübarizə meydanına atıldığı ilk dövrlərdən başlayaraq hadisələrə qiymət vermək, xalqı azadlığa çıxartmaq yolunda əsl fə dai kimi çarpışmaq istəyirdi. Bu mübarizədə o, ilkin vasitə olaraq mətbuatı götürmüş, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika aləminə daxil olmuşdur. Əslində bu, tarixi bir forma idi, dünyamiqyaslı inqilabçıların fəaliyyətində özünü təcrübədə təsdiq etmiş bir vasitə sayılırdı. Dövrünün fəlsəfi, tarixi və ədəbi mənbələrini öyrənməyə böyük marağı olmuş S.C.Pişəvəri “Açıq söz” qəzetindən sonra İran Sosial Demokrat Partiyasının orqanı olan “Azərbaycan” və “Hümmət” qəzetlərində yazılar dərc etdirir.

İranda Rza şah və əlaltılarının rejimlərinin dağıdılması ikiqat zülm altında yaşayan Azərbaycan xalqının mübarizəsinə şərait yaratdı, xalq ayağa qalxıb mübarizəyə başladı.

Rza şahın qanlı rejimi süqut etdikdən sonra, Təbriz azadixahları tərəfindən bu şəhərdə “Azərbaycan cəmiyyəti” adlı bir qrup yarandı, cəmiyyətin “Azərbaycan” adlı orqanı nəşrə başladı /naşirləri Əli Şəbustəri və İsmayıl Şəms idi/. Xalqın haqq səsi olan bu qəzet Azərbaycan və fars dillərində çıxırdı. “Azərbaycan” qəzetinin nəşri Rza şah rejiminin tör-töküntülərini və şovinist dairələri bərk qorxuya saldı. Onlar “Azərbaycan

cəmiyyəti”nin ünvanına minlərlə töhmət deyib, ona qara yaxmağa başladılar. Cəmiyyətin üzvlərini ara qarışdıran, ayrılıq salan... adlandırıldılar. Tehranda və İranın digər şəhərlərində qəzetin yayılmasının qabağını alırdılar.

Pişəvəri ictimai fikir tariximizdə M.F.Axundov, C.Məmməd-quluzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov kimi erudisiyalı, geniş dünyagörüşlü, ədəbi növ və janr baxımından yaradıcılığı rəngarəng və zəngin olan bir sənətkar kimi yer tutmuşdur. O, ədəbi yaradıcılığın şeir, nəsr kimi növlərində qələmini sınamış, bədii tərcümə ilə məşğul olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, şeir bədii yaradıcılığın daha çətin və məsuliyyətli sahəsidir. O, insanın hiss və duyğularını oxşamalı, onun mənəvi dünyasına daha güclü, emosional-estetik təsir göstərməlidir. Şeir epik və dramatik janrlara nisbətən daha dinamik, yığcam və operativ sənət sahəsidir, bir növ improvizasiyalı sənətdir. Daha çox emosional-hissiyat zəminində yaranan şeirlər sonralar bədii yaradıcılığın müxtəlif sahəsinə keçmiş şəxslərin həyatının daha çox ilk dövrlərində yaradılır.

S.C.Pişəvəri də belə bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bədii nümunələr yaradan hər bir yaradıcı şəxs kimi gələcəyin görkəmli dövlət xadimi, yazıçı-jurnalisti də uşaqlıq çağlarında çoxlu şeirlər qələmə almışdır. Lakin o, bu ilk qələm təcrübələrini çapa verməmişdir. Sonralar, 1919-cu ildə “M.C.” imzaları ilə yazdığı şeirləri çap etdirməklə ədəbiyyata gəlmişdir. Pişəvərinin bədii yaradıcılığı haqqında azlıq təşkil edən araşdırmalarda gələcək ədibin ilk poetik qələm məhsulları bədii səviyyəsinə görə tənqid edilmişdir. Həqiqətən də Pişəvəri sosial bəlaləri şeir dili ilə söyləyərkən bu poetik nümunələrin sənətkarlığının bir o qədər də fərqi varmamışdır.

Ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda açıq-aşkar görürük ki, görkəmli ədiblər, yaradıcılığın əksər sahələrində qələmlərini sınamışlar. Siyasi xadimlər, məsələn, N.Nərimanov və S.C.Pişəvəri

ictimai-siyasi fikirlərini daha kəsərli söyləmək üçün bədii yaradıcılıqdan mühüm vasitə kimi istifadə etmişlər. Şübhəsiz, hər bir yazıçı məfkurəsinə xas olan fikirləri bədii şəkildə ifadə edir. Məsələn, N.Nərimanov, S. M.Qənizadə, S.S.Axundov, A.Şaiq, Q.Əfəndiyev və b. öz pedaqoji fikirlərini bədii yaradıcılığın müxtəlif janrlarında təsvir və təbliğ edirdilər. Pişəvəri də sələfləri kimi ilk dövrlərdə gördüyü ictimai bəlaləri ifadə etmək üçün Sabir poeziyasına üz tutmuşdur.

S.C.Pişəvərinin yazdığı şeirlərdə bir milli təəssübkeş, vətən fədaisi, xalqını müstəqil və birləşmiş görmək istəyən vətəndaş obrazı ilə rastlaşırıq. Pişəvərinin şeirləri onun bədii yaradıcılığında azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, o dövrlük ictimai çatışmazlıqlar və nöqsanlara toxunmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

O, yaradıcılığa başlayarkən uzun illər müstəmləkə, çarizm zülmü görmüş Azərbaycan 1919-cu ildə müstəqilliyə təzəcə qədəm qoymuşdu. Hələ də Azərbaycan zəhmətkeşlərinin həyatı ağır vəziyyətdə idi. Xalqa mətbuat və söz azadlığı, müstəqillik hüququ verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gənc Seyid Cəfər “Hurriyyət” qəzetini buraxır, bu mətbuat orqanında könlünə yatan yazıları, məqalə və bədii parçaları, hətta öz şeirlərini də çap edirdi. Həmin illərdə Azərbaycanda demokratiya hökm sürürdü. Müsavat hakimiyyətini quranlar elə bir demokratik quruluşla Azərbaycanı idarə edirdilər ki, siyasi və milli mənsubiyyətinə görə heç kim təzyiqə məruz qalmırdı.

S.C.Pişəvərinin bədii yaradıcılığa gəldiyi illərdə Azərbaycanda poeziya sahəsində iki aparıcı üslub vardı: M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları olan Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı və başqalarının yaradıb davam etdirdikləri satira; H.Cavid, A.Şaiq, M.Hadi kimi sənətkarların yaratdığı romantik poeziya. Zamanın tələbləri ilə satira daha geniş yayılmışdı. O, zamanın güzgüsü idi. Çünki Sabir tərəfindən əsrin aparıcı üslubuna çevrilən “satira şəxsi

nifrəti ifadə etmək səviyyəsində qalmayıb, siyasi, ictimai və inqilabi bir mahiyyət daşıyırdı. Ona görə də Sabirdən sonra satirik üsluba üz tutanlar fitnəkarlığı, yoxsulluğu, ictimai eyibləri ifşa etmək üçün onun satiralarından istifadə edirdilər” (7, s.133).

Güney Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra şairləri – Əli Fitrət, Mir Mehdi Çavuşı, İbrahim Zakir kimi satirik şairlər də Sabirin sənətindən çox şey öyrənmişlər. Bu siyahıya S.C.Pişəvərinin də adını daxil etmək olar.

M.Ə.Sabir Bakı fəhlələrinin ağır vəziyyətini, kəndlilərin məşəqqətli həyatını görür, həmin acıları əsərlərində yaşayırdı. Ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına güclü təsir etmiş böyük şairin irsinin üslub-mövzu, forma-estetik qayə xüsusiyyətləri S.C.Pişəvəriyə də təsir etmişdir. O, öz şeirlərində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır həyatını, kapitalistlər tərəfindən istismarını, ehtiyac və yoxsulluq keçirmələrini təsvir edirdi. “Nadi” imzası ilə yazdığı bir şeirində kəndlilərin yoxsul həyatını, onların əməyinin məhsulunun mənimsənildiyini xatırlayan, uşaqılıq illərinin acı xatirələrini yada salan gənc şair onu düşündürən sualları qələmə alaraq yazırdı:

Niyə biçərə kəndlilər möhtac,
Niyə ac? Ey xuda, neçün yalavac?
Nədən ötrü gərək verə dehqan
Hasili-rəncini yesin bəy-xan?
Kəndli, ey zəhmətindən aləm şad,
Öz aclığından eyləyən fəryad.
Yatma, dur. Dur da eyləyib hümmət,
Səy edib qoyma fəvt ola fürsət. (12, 22 iyul 1919)

S.C.Pişəvərinin ədəbiyyatşünaslığa cəmi bir neçə şeiri bəllidir. Yaradıcılığının ilk dövrlərinə təsadüf edən bu satirik şeirlər “Hürriyyət” qəzeti səhifələrində “O yan bu yandan” (Üzeyir Hacıbəyovun “Ordan-burdan” ümumi başlığını xatırladır) adlı publisistik

qeyddən sonra dərc olunmuşdur. “Deyirlər ki, gərək zülmədən azad ola kəndli!” misrası ilə başlanan şeiri özünün dil-üslub və forma xüsusiyyətləri ilə Sabirin “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?”, “Əkinçi” adlı şeirləri ilə səsleşir:

Derlər ki, gərək zülmədən azad ola kəndli!
Hürriyyət ala, xürrəmi dilşad ola kəndli!
Zənnimcə, bu sözlər hamı bihudə yalandır,
Hürriyyəti kəndli nə edir? Çün o çobandır.
Sarsaqdır, avamdır, dəlidir, gicdir, qabandır.
Heyvan kimi qoy ömr edə, heyvan ola kəndli!
Kim der ki, gərək zülmədən azad ola kəndli! və s...

Şeirin mövzu və formaca, ideya-məzmunca Sabirin fəhlə və kəndli mövzusunda əsərləri ilə səsleşməsinə əsaslandırmağa lüzum yoxdur. Müəllif bir tərəfdən kəndlilərin ağır həyatını təsvir edirsə, o biri tərəfdən onun xürrəm, dilşad olmasını arzulayır.

Pişəvəri digər satirik şeirlərində də öz həyat idealına, ictimai qayəsinə sadıq qalmışdır. İroniyalı deyim, məcazlar və ideyalarla fikrin lakonik və fəlsəfi-ekspressiv verilməsi bu şeirlərin əsas məziyyətlərindəndir.

Bu baxımdan, bütövlükdə təqdim olunan “Gedər” rədifli şeir də maraq doğurur:

Tutsa cahanı şurişü qoca keçər, gedər,
Etsə rəyasət ərləri dəva keçər, gedər.
Axşam lokantə, sonra da bulvar səyahəti,
Həmrəhin işdə bir özü rəna keçər, gedər.
Göz dəyməsin heyifdir, müsəlman ziyalısı,
Məxmur, məst, valehü-şeyda keçər, gedər,
Asudəlik gər olmasa da fəhlə sinfinə,
Eyb eyləməz bu zəhməti bica keçər, gedər.
Qarnıyoğunla, incə boyunlar savaşması -

Qurtarmaz, əlbət, onda var iman keçər, gedər.

Keçsin, cəhənnəm olsun, əbəs yerdə çirpimiz,

Yoxsul, fəqirü-müflisü bina keçər, gedər.

Səhv eyləməz əfəndi, ağa, qaspadın, əmu!

Hər növ tutsan, axırı dünya keçər, gedər. (6, II cild, s.466)

Bu sətirlərdə isə Pişəverinin fəhlə sinfinin ağır həyatına, məşəqqətli məişətinə münasibəti öz əksini tapmışdır.

Pişəverinin satirik şeirləri onun poetik duyumu, həyata tənqidi münasibətinin bədii etikası haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Şeirlərin dil-üslub xüsusiyyətləri böyük Sabirin poetikasını xatırladır. Danışq dilindən alınmış “Qarnıyoğunlar”; “Cəhənnəm olsun”; “Göz dəyməsin”; “Sonyaları oynadıriq”; “Əziyyətlə dolansın” kimi ifadələr Pişəveri poetikası barədə xeyli informasiya əks etdirir.

S.C.Pişəverinin bədii yaradıcılığında həbsdə olduğu vaxt qələmə aldığı “Zindan xatirələri dəftərindən” (1, s.76-238) əsəri mühüm yer tutur. Əsər müəllifin gördüyü, şahidi olduğu, şəxsən iştirak etdiyi hadisələr haqqında xatirələrindən ibarətdir.

Pişəverinin “Zindan xatirələri dəftərindən” əsərini bədii memuar da adlandırmaq olar. Əsər bədiiyyətinə görə Mirzə Cəlil, A.Şaiq, Y.Vəzirin xatirələri ilə yanaşı durur. Müəllifin başına gələn müsibət və bəlalərin bədii təcəssümüdür. “Zindan xatirələri” kompozisiya və dil xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povestdir. Doğrudur, hadisələrin genişliyinə, iştirakçıların çoxluğuna, əhatə etdiyi dövrün hadisələrinin mürəkkəbliyinə görə roman janrının çalarları da müşahidə olunmaqdadır. Ancaq əsəri bütün ədəbi və bədii xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povest hesab edirik və tədqiqatda ondan “povest” kimi danışacağıq. “Zindan xatirələri” dolğunluğu ilə povestin janr tələblərinə tam cavab verir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “Zindan xatirələri dəftərindən” əsəri İranın 20-40-cı illərdəki ictimai quruluşunun ifşası, polis və məmurlarının özbaşınalığının təsviri nöqtəyi-nəzərindən böyük əhə-

miyyətdə malikdir. Bu xatirələrdə hakim dairələrə mənsub olan şəxslərin xəyanəti, qorxaqlığı, ikiüzlülüüyü və tamahkarlığı da kəskin qələmlə ifşa edilir” (4, s.24).

Qeyd edildiyi kimi, polisin, daha doğrusu, Rza şah xəfiyyəsinin cinayət və terror əməlləri məmləkətdə geniş yayılmışdı. Rza şahın dəhşətli, xalqın gedər-gəlməz adlandırdığı “Qəsri-Qacar” zindanında bir çox ziyalılar, ictimai xadimlər, qələm sahibləri, bir sözlə, şahın nəzərində siyasi məhbus hesab edilənlər İran cəlladlarının ağır fiziki cəzalarına məruz qalırdılar. Bu məhbuslar öz şərəf və ləyaqətlərini qorumaq, belə bir mühtdən saf və təmiz çıxmaq üçün bir çox çətin sınaqlardan keçməli olurdular.

Əsərin baş qəhrəmanı - Seyid Cəfər Pişəveri özüdür. Ədib digər surətlərlə yanaşı, öz bədii xarakterini də povest qəhrəmanı kimi dolğun, müsbət bir obraz səviyyəsində oxucunun nəzərlərində canlandırır.

Povest dəyərinə artıran cəhətlərdən biri də orada tarixi şəxsiyyət olan obrazlar haqqında məlumatın verilməsidir. Əsərdə oxucu siyasi idarənin vaxtilə rəisi olmuş Müşir Hüməyün, Rza şahın sağ əli olub sonra şahənşahın qəzəbinə düşər olmuş Teymurtaş, Xanbaba Əsəd, Ərdəbilli İzzət, Seyid Fərhad, Əli Rövşən, çörəkçi Əbülqasım və s. şəxslərin zindan dövründəki günlərinin, düşükləri vəziyyətlərin xarakterik məqamları ilə tanış olur. Adlarını çəkdiyimiz şəxslərdən bəziləri əsərdə bədii obraz kimi bir qədər geniş “fəaliyyət” göstərsələr də, bəziləri epizodik məqamlarda qələmə alınır. Lakin yazıçı qələminin ustalığı nəticəsində surətlərdən bir çoxu yaddaqalandır.

“Kürdlər və lorlar”, “Aclıq elanı”, “İlk qurbanlar”, “Seyid Fərhadın zindandan qaçması” və s. başlıqlı yazılar öz yığcamlığı, bədiiyyəti və dolğunluğu ilə fərqlənir. Ümumi məzmun və mövzuya xidmət edən bu yazılar, eyni zamanda dərin ifşa ruhunda qələmə alınmış gözəl bədii parçalardır.

“Zindan xatirələri dəftərindən”də yoxsul bir ailədə böyümüş, kiçik bacı və qardaşlarını dolandırmaq üçün səhərdən axşamədək çalışan, müəllimlik edən, məqalələr, şeirlər yazan, kasıb müəllim və yazıçı Məmməd Ənzabinin həbsxanada faciəli şəkildə öldürülməsindən bəhs edən sətirələr də ürək ağrısı ilə oxunur.

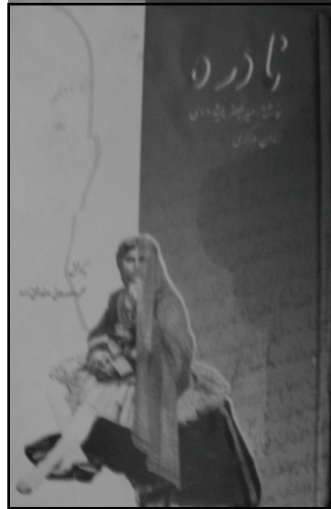
Ötən əsrin 90-cı illərində Pişəvərinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edərkən bizə məlum olmuşdu ki, o, bir çox nəsr əsərlərini, o cümlədən “Nadirə” və “Məhumbanu” adlı romanları da qələmə alıb. Gərgin axtarışlar aparsaq da Güney və Qüzeydə, eləcə də Tehranda əsərləri əldə edə bilmədik.

Sevindirici haldır ki, bu yaxınlarda “Nadirə” romanını əldə etdik. Əsəri bizə təqdim etdiyinə görə güneyşünas alim Əkrəm Rəhimliyə təşəkkürümüzü bildiririk.

“Nadirə” romanı nəfis şəkildə, yüksək bədii tərtibatla Tehranda “Enteşarate quyənde” nəşriyyatında 2004-cü ildə çap olunmuşdur. Fars dilində qələmə alınan kitab 524 səhifədən ibarətdir. Romanı nəsrə hazırlayan Mahmud Müsəvvər Rəhmani və Səftər Tağızadədir.

“Nadirə” romanının sonuncu səhifəsində “Məhinbanu” əsərinin yaxın günlərdə işıq üzü görəcəyi barədə anons verilir. Əfsuslar olsun ki, əsəri əldə edə bilmədik...

“Nadirə” romanında Pişəvəri XX əsrin birinci onilliyində ölkənin fəlakətli vəziyyətini Nadirə adlı bir qadının dili ilə gözəl və axıcı şəkildə farsca şərh edir. Nadirə obrazı o dövürkü ziyalı bir qadın simasını canlandırır. Bu qadın bir tacir ailəsində dünyaya göz açıb. O da o dövrün başqa qadınları kimi heç bir hüquqa mali

S.C.Pişəvərinin
“Nadirə” romanı

Bu romanın üslubu həm Şərq, həm də Avropa romanları üslubunda yazılmışdır. Əsər məhəbbəti tərənnüm edən cəlbədicə bir romandır. “Nadirə”də müəllif ictimaiyyətin bütün problemlərini çox ustalıqla oxuculara təqdim edir. Misal üçün, İran ictimaiyyətindən əsərdə bir patriarxal cəmiyyət kimi bəhs olunmaqla onun törətdiyi fəsadlar şərh olunur. Qadın lənətlənmiş bir varlıq olaraq yalnız kişinin ixtiyarında olmalıdır. Hətta onun sevməyə belə ixtiyarı yoxdur. Ailədə kişi hakimi-mütləqdir. Ata qızını kimə istəsə verə bilər. Qadının nə ixtiyarı var ki, sevmədiyi halda etiraz edə bilsin.

Hadisələr bir qrup tacir arasında olan iş birliyi və iyrənc əlaqələr ətrafında cərəyan edir. Onların arasında Avropada təhsil almış insanların olması və necə fitnəkarlıqla bu tip insanların maldövlətlərinin əllərindən alınması, mürtəcə tacirlərin plan qurması çox incəliklə şərh edilir.

Avropa görmüş insanların sovqat gətirdikləri Avropa mədəniyyəti ilə geridə qalmış mövhumatçı bir mədəniyyətin vəhdəti gözəl bir şəkildə oxucuya nümayiş etdirilir. Mövhumatçı tacirlər bu mədəniyyəti islam mədəniyyətinə qarşı görərək onun daşıyıcıları ilə kəskin şəkildə mübarizə aparırlar.

S.C.Pişəvəri bu ailələrdə qadınlara qarşı zorakılıqları Nadirə xanımın yaddaşında olan Gülsüm, İffət, Mehrəngiz, Əqdəs və Mina kimi şəxslərin timsalında oxucuya təqdim edir. Həmçinin bu qadınların sevgilərindən danışaraq sevdikləri insanların adlarını bəyan etməyə cəsarətləri olmadığını bütün təfərrüatı ilə izah edir.

Əsərdə qadın savadsızlığının cəmiyyətdə törətdiyi fəsadlar bütün incəlikləriylə şərh edilir və qadınların təhsilə yiyələnməsi birinci vəzifə olaraq təsvir edilir. Ümumiyyətlə, əsərdə maarifçilik ideyaları geniş yer tutur.

Müəllif qadın problemləri ilə yanaşı, ölkədə aclıq və səfalətin törətdiyi fəlakətlərə, möhtəkir tacirlərin şəxsi mənfəətləri naminə ərzaq mallarını ağır durumda olan xalqdan gizlətdiklərinə, süni şəkildə

ərzaq qıtlığı yaratmaqla vəziyyəti daha da ağırlaşdırmaqda oynadıqları rola geniş səhifələr ayırır. O, aclıq və səfalətin insanları bir-birinə necə düşmən etdiyini, heyvanlaşdırdığını ürək ağrısı ilə qeyd edir.

Ümumiyyətlə, əsər roman janrının bütün tələblərinə yüksək səviyyədə cavab verir.

Seyid Cəfər Pişəvəri realist ədəbiyyatın nəzəri problemləri ilə də məşğul olmuşdur. Onun ədəbi irsində bu baxımdan olan problemlər də mühüm yer tutur. S.C.Pişəvərinin ədəbiyyata, maarifə, teatra, operaya, ümumən mədəniyyətə, siyasi-ictimai hadisələrə aid fikirləri Quzey və Güney Azərbaycanın ədəbiyyatında inqilabi-demokratik və bədii-estetik prinsiplərin inkişafına az təsir göstərməmişdir.

S.C.Pişəvəri bədii, eləcə də ədəbi-tənqidi əsərlərində ədəbiyyata, sənətə və mətbuata xalqın ictimai-mədəni, əxlaqi-tərbiyəvi yüksəlişinə təsir göstərən vasitələr kimi yanaşır.

Maraqlı cəhət budur ki, Pişəvəri ədəbi tənqidlə yaradıcılığının ilk çağlarından məşğul olmuş, hələ gənclik illərindən ədəbiyyatın bir sıra məsələləri haqqında bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan fikirlər söyləmişdir. Diqqəti çəkən ikinci bir tərəf budur ki, onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında nəinki Azərbaycan, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin zəngin ədəbi-tənqidi və estetik irsinin böyük rolu olmuşdur.

S.C.Pişəvərinin elmi-ədəbi yaradıcılığa başladığı illər Azərbaycan mətbuatı tarixinin ən zəngin, ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olmuşdur. Bununla belə mütərəqqi, demokratik mətbuat sahəsində örnək mövcud idi. Xalxalı ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında o dövrün F.Köçərli, Seyid Hüseyn, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev kimi ədəbiyyatşünas, tənqidçi və ədiblərinin qələm məhsulları böyük təcrübə məktəbi olmuşdur. Zəngin mütaliəsi olan gənc Seyid Cəfər Pişəvəri M.F.Axundov, F.Köçərli, S.Hüseyn, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və b. ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərini öyrənmiş, ədəbi, estetik fikirlərini davam və inkişaf

etdirmişdir. Ədəbi tənqid onun əlində dövrün estetik məsələlərinin həllindən əlavə, eyni zamanda mütərəqqi ideyaları təbliğ, cəmiyyətdə hökm sürən mənfi cəhətləri ifşa etmək və yeni cəmiyyət qurmaq yollarını göstərmək vasitəsi idi.

Çağdaş ədəbiyyatın düzgün tərəqqi və inkişaf yolunu Pişəvəri ədəbi irsə nihilist münasibət bəsləməkdə deyil, əksinə, həmin irsin gözəl ənənələri və zəngin təcrübələri əsasında irəliləməsində görürdü. Bu müddəanın doğruluğunu o, Azərbaycan incəsənətinin müvəffəqiyyətləri ilə izah edirdi, göstərirdi ki, həmin incəsənət keçmiş irsin gözəl cəhətlərindən istifadə etməklə sağlam və düzgün yol ilə gedir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 25-ci ildönümü münasibətilə 1945-ci ilin aprelində Bakıya dəvət olunan Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətilə daha yaxından tanış olur. Tehrana qayıtdıqdan sonra “Bakı sovgatı” adlı oçerkini yazır. Tənqidçi “Vaqif”, “Dumanlı Təbriz” dramları və “Vətən” operası haqqında qeydlərində bir daha keçmiş irsə münasibət məsələsinə qayıdır. “Vaqif” və “Dumanlı Təbriz” dramlarına yüksək qiymət verdiyi halda, “Vətən” operasını, bir qədər üstü örtülü olsa da, tənqid edərək yazırdı: ““Vətən” operasının musiqisini yüzdə-yüz qərbləşdirməyə çalışıblar. Bununla Qərb musiqisinin gurultulu orkestri arasından müxtəlif fasilələrdə Şərq havalarının incəlikləri də eşidilir. Bunlar Şərq gözəlləri kimi tamaşaçıların ürəyini yerindən oynadır, sonra yenə də naz və işvə ilə Qərb musiqisinin dalğaları arasında itib gedir” (13, iyun 1945, № 283).

Bu üstüörtülü ifadələrdə milli musiqiyə, ümumiyyətlə, az yer verilməsindən və onun yalnız müxtəlif fasilələrdə eşidilib, tezliklə başqa səslərin arasında itməsindən narazı qaldığı öz əksini tapmışdır*.

* Qara Qarayevlə Cövdət Hacıyevin müştərək yazdıqları “Vətən” operası öz musiqisinin melodizmi, gözəlliyi ilə opera ifaçılığımızın ən yüksək bədii nümunələrindəndir. Əsərin mövzusu sovet-alman müharibəsini, qəhrəman Mərdanın şücaətini əks etdirir. Musiqisi haqqında onu da deyə bilərik ki, Qərb və Şərq musiqisinin sintezi, vəhdəti ilk baxışda nəzərə çarpır. Məqalə müəllifi

Öz atəşin qələmilə publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Pişəvərinin bu sahədəki fəaliyyətinin də tədqiqi çox faydalıdır. S.C.Pişəvərinin publisistik yazıları mövzu genişliyi, qələm məhsullarının obrazlılığını təmin etmək üçün istifadə etdiyi ədəbi materialların çoxmotivliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir.

S.C.Pişəvərinin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mü-tərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İctimai həyat həqiqətlərini əks etdirmək, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Dövrünün elə bir tarixi-siyasi hadisəsi olmamışdır ki, Pişəvəri yaradıcılığında öz əksini tapmasın. S.C.Pişəvəri publisistik qələm məhsullarında humanizmin, azadlığın, demokratiyanın böyük müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İstedadlı publisist xalq azadlığını, özü də ictimai-siyasi-mənəvi azadlığı yüksək qiymətləndirir, zülm və istibdad altında yaşayan, torpaq həsrəti çəkən xalqın məşəqqətli həyatını, onun mənəvi-əxlaqi paklığını, əqidə saflığını orijinal ifadə və formalarda ifadə edirdi.

S.C.Pişəvərinin ilk publisist yazısı 3 iyul 1917-ci ildən Bakıda nəşr olunan “Hümmət” qəzetində dərc edilmişdir. Həmin qəzetin 14 və 16-cı nömrələrində “Qarabağ övzai” başlığı altında yazdığı məqalələrində o, xanların, bəylərin və bir para ruhanilərin cinayəti nəticəsində Qarabağın “bir parça qan dəryasına önməsindən” (15, oktyabr, 1917, № 14) bəhs edirdi. Bu yazılarda zəhmətkeşlərin qanını axıdan cəlladlara qarşı qızğın etiraz hissi duyulur.

Bundan sonra Pişəvəri “Azərbaycan coze layənfəke İran” qəzetində fəaliyyət göstərmişdir.

“Azərbaycan coze layənfəkke İran” qəzeti özünün birinci nömrəsinin baş məqaləsində indi “7 noyabr çevrilişi” adlandırdığımız

əsərin musiqisini qəribləşməkdə tənqid etsə də, bu, operaya nöqsan sayıla bilməz. Çünki məlumdur ki, operanın vətəni Qərbdir. İstər-istəməz Qərbin yaratdığı bir janrdə əsər yazarkən bundan qaçmaq mümkün deyil - V.Ə.

Oktyabr inqilabından vahiməyə düşərək “Əbnən bəşər bir-birinə rəhmsiz, amansız bir cəllad kəsilməşdir” yazdığı halda, Pişəvəri Oktyabr inqilabının başlanması ilə Şərqdə, o cümlədən İranda inqilabi hərəkatın genişlənməsini və bunun nəticəsində İranın tamamilə müstəmləkəyə çevrilməsi cəhdlərinin qarşısının alınmasını göstərirdi: “İran satılmış, yanmış, ayaqlar altında getmiş, daha doğrusu, münqəriz olmaqda idi ki, Rusiya inqilabi-kəbiri başlandı. O qüvveyi-məxfiyyə də (Cənubi Azərbaycanda və İrandakı milli azadlıq hərəkatına işarə edir – V.Ə.) yavaş-yavaş aşkara çıxmağa başladı” (15, oktyabr, 1917, № 14). O, böyük ruh yüksəkliyi ilə yeni yaranmış Sovet hökumətinin tədbirlərini alqışlayırdı: “Rusiyanın azad hökuməti həqiqətin üzündən pərdəni götürüb gizli müahidənamələri kəşf və elan etdi”(9, 28 yanvar 1918) – deyə imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinin aşkara çıxarılmasına müsbət yanaşırdı ki, bu da ədəbi ictimai-siyasi görüşlərindəki məhdudiyətdən, onun sovet rejiminə, sosialist həyat tərzinə sadələvh inamından irəli gəlirdi.

S.C.Pişəvərinin “Azərbaycan” qəzetində dərc edilmiş məqalələri özünün ideyası, müəllifə görə aydın məqsədi, səlis dili, bədiiliyi ilə başqa məqalələrindən seçilir.

S.C.Pişəvərinin publisistikasından söhbət açdıqda bu cəhəti xatırlatmalıyıq ki, biz burada adi jurnal və qəzet məqaləsini deyil, öz bədiiliyi, janrın tələblərinə uyğunluğu ilə sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət mühərririn “Azərbaycan” qəzetindəki məqalələrinə də aiddir.

Ümumiyyətlə, Pişəvərinin publisistik yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu janrdə olan əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və İranın istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və mühüm yer tutur.

S.C.Pişəvəri publisistik və ədəbi-bədii yaradıcılığı ictimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Müasirlərinin

də təsdiq etdiyi kimi, o, inqilabi fəaliyyətə əsasən jurnalistliklə başlamış və bu işi ömrünün axırına qədər davam etdirmişdir. "...Onun əsərləri içərisində ilk qələm təcrübəsi hesab edilən sadə məqalələrdən tutmuş yüksək səviyyəli fəlsəfi, ictimai, iqtisadi, ədəbi, tənqidi yazılara, xatirə, hekayə və hətta şeir və felyetonlara rast gəlmək olur" (1, s.20).

S.C.Pişəvəri irsinin böyük əksəriyyətini onun publisist əsərləri təşkil edir. O, publisistika janrının bütün növlərindən istifadə etmiş, o cümlədən felyeton, очерк, məqalə, resenziya və s. əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərin hamısının ən başlıca xüsusiyyəti özündən əvvəlki təcrübəyə, ənənəyə əməl etmək, folklordan və klassik ədəbiyyatdan nümunələri bacarıqla işlətmək, fikri yığcam, lakonik və kəsərli sözlə ifadə etməkdir.

S.C.Pişəvərinin Azərbaycan dilində yazdığı məqalələrinin böyük bir qisminin başlığı çox yığcam, konkret və az qala aforistik səciyyəlidir: "O yan bu yandan", "Ayılıbdır", "Karlar eşitsin, korlar da görsün", "Qardaş qanı tökülməsin", "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Nədən narazıyıq", "Ayı dostluğu", "Azərbaycan yatmamışdır", "Biz də bunu deyirik", "Cücəni payızda sayarlar", "Uşaq tovlayırlar" və s.

Göründüyü kimi, bu məqalələrin bəzisinin sərlövhəsi elə atalar sözü və ya məsəldir. Bu yığcam başlıq xalqın diqqətini daim cəlb etmişdir. Pişəvəri publisistika tariximizdəki bu ənənəni davam və inkişaf yolu ilə getmişdir.

S.C.Pişəvəri publisistik məqalə və felyetonlarının məzmununda da atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, möhtəkirlər əleyhinə yazdığı məqaləsində "İlanın ağına da lənət, qarasına da", "İranda islahat" sərlövhəli məqaləsində "Qaraçının kəndxudası da qaraçı olar...", İranın mürtəcə qəzetləri haqqında "Dərə xəlvət tülkü bəy", Azərbaycan inqilab ərəfəsində olarkən "Haqq verilməz, alınar", inqilabi situasiyadan düzgün istifadə

etməyənlərə xitabən "Daldan atılan daş topuğa dəyər", Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına böhtan atanlara cavabında "İt hürər karvan keçər" və onlarca bu kimi atalar sözü və məsəldən yerində istifadə edilmişdir.

Atalar sözlərini olduğu kimi işlətməkdən əlavə o, bəzən onları parçalamış və ifadə etmək istədiyi fikrin içərisində əritməklə sözün təsir qüvvəsini daha da artırmışdır. Məsələn, başqa bir məqaləsində "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük" məsəlini – "İmtiyazçılar... yağışdan çıxmış füqərayi-kasibəni bir daha yağmura salmaq fikrindədirlər" tərzində, xainlərə qarşı yönəlmiş başqa bir məqaləsində "Əski hamam əski tas" məsəlini, - "Hər gah füqərayi-kasibə özü öz hakimi olmazsa, əski hamam əski tas qəbilindən olaraq, əski şallaq, əski fəlakətdən başqa bir mənfəət, bir şey görməyəcəkdir" (12, 1920, № 42) şəklində işlətməmişdir. İranda İngiltərə təcavüzkarlarının yerini Amerika imperializmi tutmağa başladığı dövrdə o yazırdı: "İran üçün cəllad cəlladdır. İstər amerikalı olsun, ya ingilis, heç təfavütü yoxdur (keçəl Həsən və ya Həsən keçəl), ikisi də bir sözdür" (12, 1920, № 44). Maraqlı və örnək olası xüsusiyyətlərdən biri budur ki, Pişəvəri nitqlərində də folklordan bəhrələnmişdir. Məsələn, Təbriz radiosu ilə nitqində kəndlilərin torpaq məsələsi ilə bağlı Tehranın narazılığını Molla Nəsrəddinin yorğanının oğurlanması məsələsi ilə müqayisə etmişdir. Bu misalların sayını xeyli artırmaq olar.

S.C.Pişəvəri öz publisistikasında təşbih, təkrir, mübaligə, müqayisə və bu kimi bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Məsələn, o, İranda xanların hökmranlığına dəymədən zahirə islahata əl atanların işini əsası çürümüş evin divar və qapılarını rəngləməyə oxşadır. Yaxud İranda müxtəlif mənafeyi olan şəxslərdən təşkil olunmuş hökumət haqqında – "Bu kabinə Kırilovun məruf balıq, ördək və xərçəngin araba çəkmək hekayəsini xatirə gətirir" (11, 7 sentyabr 1945) sətirlərini yazmışdır.

Felyetonlarının dil və üslub xüsusiyyətlərinə gəldikdə, demək lazımdır ki, Pişəvəri Cəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş və onun uzun illər boyu yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi zəngin sənətkarlıq təcrübəsindən istifadə etmişdir.

Azərbaycan tarixində, istiqlal mübarizəsində, Güney Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi, ədəbi fəaliyyətinin zənginliyi və genişliyi ilə görkəmli yer tutan S.C.Pişəvərinin adı, xatirəsi əziz tutularaq əbədiləşdirilərək adına küçə verilmiş, humanitar fənlər gimnaziyası uzun illərdir onun adını daşıyır.

Qəbri “Fəxri Xiyaban”dadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Pişəvəri S.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərənşr”, 1984.
2. Pişəvəri S.C. “Qızıl səhifələr” kitabına müqəddimə. Təbriz, 1946.
3. Pişəvəri S.C. “Nadirə” (roman). Tehran, “Enteşarat-e quyənde”, 2004.
4. M.C.Pişəvərinin “Seçilmiş əsərləri” (Əminzadə Ə., Musəvi T., Ciddi H. Müqəddimə). Bakı, “Azərənşr”, 1984.
5. Hacıyev M.X. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq ideyaları (1906-1946-cı illər). Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1949, ADU kitabxanası.
6. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. I, II, III cildlər. Redaktoru M.İbrahimov, Bakı, “Elm”, 1988.
7. Hacıyev C.X. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. /Ali məktəblər üçün dərslik/, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1955.
8. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı.
9. “Azərbaycan coz-e layənfək-e İran” qəzeti.
10. “Azərbaycan fəqərəsi” qəzeti.
11. “Azərbaycan” qəzeti.

12. “Hürriyyət” qəzeti.
13. “Ajir” qəzeti.
14. “Açıq söz” qəzeti.
15. “Hümmət” qəzeti.

SUMMARY

According to section creation M.C.Pishevari

M.C.Pishevari – a prominent social – state creator who also as a real creator engaged in fiction creation. In publication “According to fiction creation M.C.Pishevari” there is also a place for involved researchers in published and literary works.

Kitabın içindəkilər:

Ön söz	3
TARİX	
Həsən Səfəri. 1918-ci ildə Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində soyqırım törədilməsində missioner təşkilatların rolu.....	4
İbrahim Quliyev. Brenda Şaffer və Azərbaycanşünaslıq	18
Səməd Bayramzadə. Bir daha “Türkmənçay müqaviləsi” haqqında.....	28
Sübhan Talıblı. Səməd Sərdariniyanın əsərlərində soyqırım və Qarabağ olayları.....	50
Yeganə Hacıyeva. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Güney Azərbaycan diasporunun ana dili uğrunda mübarizəsinə dair	57
ÖLKƏŞÜNASLIQ	
Cəmalə Mirzəyeva. XX əsrdə Güney Azərbaycan ərazisində aparılmış inzibati-ərazi bölgüsü haqqında	81
Əkrəm Rəhimli. Urmiya gölü, onun problemləri və həlli yolları.....	92
Əli Qafqazlı. İran türkləri	105

Qalibə Hacıyeva.

Tariximizi yaşadan adlar: Güney
Azərbaycanda farslaşdırılmış qədim türk toponimləri..... 124

Səməd Bayramzadə.

Türkmənçay müqaviləsi: açılmamış
səhifələr (təhrif edilmiş coğrafi yer adları)..... 139

İDEOLOGİYA

Cavad Heyət.

İranda nasionalizm və arxaizm kultü .....

Məsiğa Məhəmmədi.

İranda Azərbaycan məsələsinə bir baxışın tənqidi..... 176

ƏDƏBİYYAT

İslam Qəribli.

Məhəmməd Hadi yaradıcılığında Cənubi
Azərbaycan mövzusu..... 181

Vüqar Əhməd.

S.C.Pişəvərinin ədəbi-bədii yaradıcılığına dair..... 193

 215

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

**GÜNEY AZƏRBAYCAN:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

Çapa imzalanmışdır: 05.07.2014
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 14,25 ç.v.; Sifariş: 393/5; Sayı: 300

Kitab “Zərdabi LTD” MMC
Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Keşlə qəs., N.Abdullayev küç., 12
Tel.: (012) 514-73-73